

2/2019

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

YU ISSN-0042-8442
УДК 355.48 (497.1) (051)

MILITARY HISTORICAL REVIEW
БЕНОНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

2/2019

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
VOJNO-ISTORIJSKI GLASNIK
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ
ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; потпуковник др Далибор Денда, научни сарадник ИСИ, уредник; пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник ИСИ, др Дмитар Тасић, виши научни сарадник, Универзитет Храдец Кралове; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам; доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч; др Харолд Е. Раф, главни историчар, UNC/CFC/USFK, Висбаден; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Милић Милићевић, виши научни сарадник Историјског института.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: потпуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXIX. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.

Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38, 11105 Београд. Telefони редакције 20-63-476 и 20-63-553; војни тел. 29-0476 и 29-0553. Рукописи се не враћају.

Годишња претплата 1000 динара.

Цена броја 600 динара.

Задња страна корица: Српски торпедни чамац на Дунаву 1915. године.
Фото – збирка Војног музеја.

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR
MILITARY HISTORY MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Lieutenant colonel Dr. Dalibor Denda, Research Fellow, SRI, Editor-in-Chief; Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, SRI, Dr. Dmitar Tasić, Senior Research Fellow, University College Hradec Kralove; Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam; Hofrat Assist. Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna; Lieutenant colonel Dr. Harold E. Raugh, Jr., Command Historian, UNC/CFC/USFK, Visbaden; Prof. Dr. Milan Ristović, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Associate Professor Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History.

EDITOR-IN-CHIEF: Lieutenant colonel Dr. DALIBOR DENDA
EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXIX. Contributions should be sent to E-mail vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Nežnanog junaka br. 38, 11105 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 20-63-553 and +381 11 20-63-476. Manuscripts will not be returned. Annual subscription fee 1000 RSD. Price per volume 600 RSD.

Rear cover: Serbian torpedo boat on the Danube in 1915.
Photo - Collection of the Military Museum.

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

2/2019

ЧЛАНЦИ ARTICLES

Др Милић Милићевић

ГУБИЦИ СТАРЕШИНСКОГ КАДРА СРПСКЕ ВОЈСКЕ
(ВОЈСКЕ СРБИЈЕ) У РАТОВИМА 19. ВЕКА.....9

Dr. Milić Milićević

THE LOSSES AMONG SERBIAN ARMY COMMANDING OFFICERS
DURING NINETEENTH CENTURY WARS

Др Слободан Ђукић

УТИЦАЈ ОФИЦИРА ИЗ ХАБЗБУРШКЕ МОНАРХИЈЕ И ПРУСКЕ НА
СТВАРАЊЕ И РАЗВОЈ СТАЈАЋЕ ВОЈСКЕ У СРБИЈИ У XIX ВЕКУ22

Dr. Slobodan Đukić

THE INFLUENCE OF OFFICERS FROM THE HABSBURG MONARCHY AND
PRUSSIA ON CREATION AND DEVELOPMENT OF THE SERBIAN
STANDING ARMY IN THE 19TH CENTURY

Др Ненад Петровић

ВОЈНОКРИВИЧНИ ЗАКОНИ У СРБИЈИ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ
РАТА (УТИЦАЈ СТРАНИХ ИСКУСТАВА)47

Dr. Nenad Petrović

THE IMPACT OF FOREIGN EXPERIENCE UPON CODES OF MILITARY
JUSTICE IN SERBIA BEFORE WWI

- Др Јарослав В. Вишњаков
НА ТАЛАСИМА ДУНАВА: РУСКО-СРПСКА ВОЈНОЕКОНОМСКА
САРАДЊА ПРЕ И У ТОКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА70
Dr. Jaroslav Višnjakov
WAVES OF THE DANUBE: RUSSIAN – SERBIAN MILITARY AND
ECONOMIC COOPERATION BEFORE AND DURING THE FIRST
WORLD WAR
- Др Далибор Денда
ПОСЕТА ДР МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА ТРЕЋЕМ РАЈХУ ЈАНУАРА
1938. ГОДИНЕ (ВОЈНИ И ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТ)97
Dr. Dalibor Denda
MILITARY AND POLITICAL ASPECTS OF THE STATE VISIT OF
YUGOSLAV PREMIER-MINISTER DR. MILAN STOJADINOVIĆ TO THE
THIRD REICH IN JANUARY 1938
- Ма Данило Ковач
ХРВАТСКО-ИТАЛИЈАНСКЕ НЕСУГЛАСИЦЕ ЛЈЕТА 1941126
Ma Danilo Kovač
CROATIAN - ITALIAN DISPUTES IN THE SUMMER OF 1941
- Др Милутин Живковић
БИТКА ЗА ПЉЕВЉА 1. ДЕЦЕМБРА 1941. ГОДИНЕ143
Dr. Milutin Živković
THE BATTLE FOR PLJEVLJA, 1 DECEMBER 1941
- Др Клемен Косјанчић
THE LAST MONTHS OF THE SDK. SRPSKI DOBROVOLJAČKI KORPUS IN
SLOVENIAN TERRITORY DURING THE SECOND WORLD WAR166
Dr. Klemen Koščančič
ПОСЛЕДЊИ МЕСЕЦИ СДК. СРПСКОГ ДОБРОВОЉАЧКОГ КОРПУСА
НА СЛОВЕНАЧКОЈ ТЕРИТОРИЈИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ
- Др Миљан Милкић
ЗАПАДНА ВОЈНА ПОМОЋ ЈУГОСЛАВИЈИ У КОНТЕКСТУ
ЈУГОСЛОВЕНСКО-ИТАЛИЈАНСКИХ ОДНОСА 1951 - 1954185
Dr. Miljan Milkić
WESTERN MILITARY AID TO YUGOSLAVIA IN THE CONTEXT OF
YUGOSLAV – ITALIAN RELATIONS, 1951 - 1954

Др Татјана Милошевић ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА: СНАБДЕВАЊЕ ЈНА НАОРУЖАЊЕМ И ВОЈНОМ ОПРЕМОМ 1965 - 1969.....	206
Dr. Tatjana Milošević BETWEEN EAST AND WEST: THE SUPPLY OF YUGOSLAV PEOPLES ARMY WITH ARMS AND MILITARY EQUIPMENT, 1965 – 1969	
Др Георги Енгелхардт АГРЕСИЈА НАТО НА СР ЈУГОСЛАВИЈУ КАО ПРЕЛОМНА ТАЧКА ЗА ОДНОС РУСКОГ ДРУШТВА ПРЕМА ЗАПАДУ	235
Dr. Georgi Engelhardt NATO'S AGGRESSION ON FR YUGOSLAVIA AS A CRUCIAL ELEMENT IN RUSSIAN PUBLIC OPINION'S ATTITUDE TOWARDS THE WEST	

ПРИКАЗИ REVIEWS

Арпад Хорњак, <i>Сусрети и сукоби. Огледи о српско-мађарским односима</i> , Клио, Београд, 2017, 387 стр. (др Миљан Милкић)	249
Richard L. DiNardo, <i>Invasion: the Conquest of Serbia 1915. War, Technology and History</i> , Praeger, Santa Barbara, Cal., 2015, Xvi + 212 p., 19 illustrations, 2 maps, notes, bibliography, index (Dr. Harold E. Raugh)	254
Славиша Недељковић, <i>Дахијска времена на Косову и Метохији (1878 – 1899)</i> , Прометеј, Матица српска, Нови Сад, 2019, 248 стр. (др Милена Коџић)	256
Душан П. Стефановић, <i>Белешке са министарских седница уочи Великог рата</i> (приређивач и аутор уводне студије Велимир Иветић), Медија центар "Одбрана", Београд, 2019, 167 стр. (др Александар Животић).....	259
Александар Животић, <i>Путникова школа ратне вештине. Главни ђенералштаб Војске Краљевине Србије (1903 – 1914)</i> , Медија центар „Одбрана“, Београд, 2019, 401 стр. (др Далибор Денда).....	262
Мила Михајловић, <i>Италијански морнари за српску војску. Залог хуманости у одисеји пакла</i> , Чигоја-штампа, Београд, 2017, 249 стр. (др Милић Ј. Милићевић)	266

Александар М. Милошевић, <i>Српска прича: сећања из рата и револуције 1941 – 1945</i> (приредио Немања Девић), Службени гласник, Београд, 2018, 474 стр. (др Раде Ристановић).....	270
Борис Томанић, <i>Горња Јасеница у другом светском рату: Аранђеловац и Топола 1941 – 1945</i> , Институт за савремену историју, Београд, 2019, 373 стр. Марко Б. Милетић).....	275

ИНФОРМАЦИЈЕ

INFORMATIONS

НАУЧНИ СКУП „КСЕНИЈА АТАНАСИЈЕВИЋ: О МЕНИ ЋЕ ГОВОРИТИ МОЈА ДЕЛА”, БЕОГРАД, 2. ОКТОБАР 2019. (пуковник др Миљан Милкић)	281
ОКРУГЛИ СТО „СРБИ И РУСИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ: НА ПУТУ КА ВЕЛИКОЈ ПОБЕДИ”, БЕОГРАД, 21. ОКТОБАР 2019. (пуковник др Миљан Милкић).....	283
МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА "THE PARIS PEACE CONFERENCE (1919) AND THE NEW INTERNATIONAL LIBERAL ORDER 1.0", БУКУРЕШТ (РУМУНИЈА), 25. -29. НОВЕМБАР 2019. (пуковник др Миљан Милкић).....	285

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

INSTRUCTION FOR AUTHORS

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ	289
--------------------------	-----

ЛИСТА РЕЦЕНЗЕНАТА ЗА LXIX ГОДИШТЕ

THE LIST OF REVIEWERS FOR LXIX ISSUE

ЛИСТА РЕЦЕНЗЕНАТА ЗА LXIX ГОДИШТЕ	303
---	-----

Чланци

Оригиналан научни рад
Примљен: 4. јануар 2019.
Прихваћен: 3. јун 2019.

355.1-053.18(497.11)"18"
355.092-053.18(497.11)"18"
COBISS.SR-ID 283787020

Др Милић Милићевић, виши научни сарадник
Историјски институт у Београду
E-mail: milicevicm@live.com

ГУБИЦИ СТАРЕШИНСКОГ КАДРА СРПСКЕ ВОЈСКЕ (ВОЈСКЕ СРБИЈЕ) У РАТОВИМА 19. ВЕКА

АПСТРАКТ: Рад указује да се приликом анализе губитака у српским ратовима 19. века нужно намеће и питање њиховог трајања. Ова чињеница говори, поред осталог, о интензитету вођених ратова, чиме се даље омогућава много реалнија слика људских губитака. У овом случају акценат је стављен на смртност старешинског кадра током пет вођених ратова и покушај да се објасни који је од њих према наведеном параметру био најкрвавији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, ратови 19. века, губици старешинског кадра, поређење

Током 19. века Србија је, најпре као устаничка, потом као Кнежевина и на крају Краљевина, водила пет ратова. Истина, у случају Првог и Другог српског устанка могла би се подвући извесна једнакост. Другачије речено, можда главна, суштинска разлика, почива на имену, тј. личности предводника. Иста констатација у смислу циља могла би се односити и на два, или можда један српско-турски рат 1876–1878. Наравно, треба напоменути да ово нису били

једини оружани сукоби у којима су учествовали Србијанци или пак Срби ван територије матичне државе.¹

Сваки рат доноси губитке, људске и материјалне, који су у случају наше историографије само делимично, још чешће произвољно установљени. Ово „произвољно” најчешће се односи на крајње прекомерно повећање жртава (војника или цивила), због чега је свака реална анализа неке битке или рата унапред осуђена на неуспех. Стога ћемо овде покушати да, на основу већ постојећих радова, анализирамо губитке заповедничког или командног кадра у ратовима 19. века, приступајући томе на нешто другачији начин.² Притом не мислимо само на поновно сабирање или пребројавање погинулих већ и на уношење једне друге, до сада неуочене мерне јединице – времена. Наиме, због протезања појединих ратова из једне у другу годину, сметнуто је с ума да су сви они у оружаном делу трајали веома кратко – укупно 299 дана.³ Притоме је најдужи, до почетка примирја, вођен 125, а најкраћи, опет до почетка примирја, свега 15 дана.⁴ Изузетак је Први српски устанак. Трајао је читавих 3.154 дана, или још више, 3.520, ако се притом рачуна и нератна, иначе преступна 1808. година.⁵ Поредећи даље, проистиче да је Први устанак био више него десет пута дужи неко сви српски сукоби у 19. веку заједно. Закључак који се из тога сам по себи намеће је различит интензитет погибије команданата или пак обичних војника. Обрнуто речено, страдање истог број ратних

¹ Међу ове догађаје свакако треба убројати Хаџи-Проданову буну из 1814. године, затим „присаједињење отргнутих предела” (шест нахија) у време кнеза Милоша (1832–1833), као и акцију изведену наредне године, када су Турци протерани из области Подриња. Ту је и учешће српских добровољаца у буну 1848. и коначно бомбардовање Београда 1862, као и догађаји који су уследили након тога.

² Термине заповедници или команданти одабрали смо због њихове општости, пошто се ранг и хијерархија старешина из времена устанка и она из времена српско-турских или српско-бугарског рата знатно разликују, при чему се јавља прилично велики број недоумица.

³ Други српски устанак је у оружаном делу трајао од 11/23. априла до 14/26. јула 1815, тј. 104 дана. Први српско-турски рат вођен је од 18/30. јуна до 20. октобра/1. новембра – трајао је 125 дана, а Други, од 1/13. децембра 1877. до 23. јануара /4. фебруара 1878 – 53 дана. Српско-бугарски рат вођен је од 2/14. новембра 1885. до 16/28. новембра исте године – трајао је две недеље. Види. Група аутора. *Модерна српска држава. Хронологија 1804–2004* (Београд: Архив града Београда, 2004).

⁴ Мисли се на Први српско-турски и српско-бугарски рат.

⁵ Мислимо на време од збора у Орашцу, одржаном 2/14. фебруара 1804, до Карађорђевог преласка у Земун 21. септембра/3. октобра 1813. Притом треба напоменути да су 1804, 1808. и 1812. година биле преступне.

актера за много краће време указује на много већу интензивност, односно на крвавији сукоб. С оваквим тумачењем могуће је прилично тачно сагледати који је од пет поменутих ратова (устанка) у погледу командног кадра, па и осталих војника учесника, донео српској војсци највише губитка са смртних исходом.

Према подацима које је прикупио, а још давне 1904. године и објавио, капетан Андра Ј. Милојевић, радећи на једном спису у част стогодишњице Првог српског устанка, број погинулих или од рана умрлих српских заповедника у том устанку досеже до броја од 38 (39).⁶ Просечно, то значи четворица по години, или пак петорица уколико се не рачунају „нератне” 1808. и 1812. година.⁷ Ипак у појединим преломним годинама губици су били знатно већи. Године 1809. погинуло је девет, а последње године устанка чак 17 устаничких команданата, готово половина, при чему их је опет више од половине (девет) страдало у бици на Засавици (Равњу), вођеној септембра 1813. године.⁸ По губицима исте године издваја се и Делиград, где је у августу погинуло или од рана умрло још шест устаничких команданата.⁹

У поређењу са губицима целокупне устаничке војске губици српских заповедника чине се врло малим. Наиме, нека новија истраживања указала су да је смртност обичних бораца у Првом српском устанку, насталих у чак 210 већих битака, бојева или мањих окршаја, нешто испод 39 хиљада (38.808), што значи да је на сваких хиљаду обичних војника погинуо тек један заповедник.¹⁰

⁶ Андра Милојевић, *За слободу* (Београд: Војна штампарија, 1904), 4–11, 429. Уз домаће устанике, као 39. погинули помиње се и руски пуковник Атанасијев, из састава Олоњецког пука. Погинуо је јула 1809. у борби око Кладова. *Исти*, 4, 59.

⁷ Током ове две године, колико нам је познато, није погинуо ниједан од устаничких команданата.

⁸ А. Милојевић, *н. д.*, 4–11.

⁹ *Исто*.

¹⁰ Према наводима Н. Стевановића следи да је у просечном сукобу погинуло или од рана умрло 184 борца, док је неки од заповедника погинуо у тек сваком петом окршају. Према рачуници истог аутора у наведених 210 окршаја погинуло је 101.557 турских војника, што значи да је њихова смртност у боју 2,61 : 1; Н. Стевановић, *Вештина ратовања Војска Карађорђа* (Београд: Војноиздавачки завод, 2004, табеларни преглед). Не треба заобићи ни чињеницу да је укупан број устаничких трупа у периоду 1804–1918. врло шаролико процењиван; екстремно, од само 28, до преко 60 хиљада. Најреалније процене крећу се између 49.000 и 55.000 војника. Уп. Н. Стевановић, *н. д.*, 21–29; Јован Мишковић, „Српска војска и војевање за време 1804–1815”, *Глас Српске краљевске Академије*, бр. 67; 26–28. На

Колики је проценат погинулих команданата у свим ранговима у односу на њихов укупан број тешко је рећи. Изузетак су они вишег чина, тј. војводе (1. и 2. реда), где је на њих 175, колико помињу новија истраживања, конкретно М. Недељковић, до почетка завршних борби 1813. године погинуло или од рана умрло њих 17, што износи приближно 10 одсто.¹¹ Истина, исти аутор у последњој години устанка крајње некритички диже број на чак 88 војвода, при чему, за разлику од раније анализе, уводи у чин војводе и оне који то нису били, као Милисав Петровић, иначе први српски тополивац. Притом наводи да су многи нестали, „сатрили се на државним пословима” и слично, што у сваком случају не говори ништа конкретно у смислу стварног смртног случаја. Крајње противречно претходном наводу је и то што аутор напомиње да је у Србији после слома Првог устанка уз Милоша Обреновића остало још 37 војвода.¹² Коначно, није немогуће да су неки умрли и природном смрћу, што се не може подвести у конкретну анализу губитака. Према томе, Недељковићев закључак о наводном губитку (смртни) сваког другог војводе сувише је велики и засигурно спада у оне историографске „произвољности” наведене на почетку. Претпоставка о губитку сваког четвртог или петог чини нам се ипак знатно реалнија, тим пре што се два поменуца аутора, Милојевић и Недељковић, у готово свим устаничким годинама делимично слажу у погледу броја (види табелу). Хронолошки последње у низу дела које се бави, поред осталог, и бројем војвода набраја их поименце

реалност овог броја указује и чињеница да је 1808. године изведен попис којим је утврђено 75.000 пореских глава, при чему такође треба узети у обзир праксу (Мишковић, *н. д.*, 20) да је на 1–3, односно 3–5 задругара, војне обавезе ослобађан један, или у другом случају два, што би према прорачуну отприлике довело до идентичног броја.

¹¹ Тачан број војвода готово је немогуће утврдити пошто старија историографија, конкретно Вук Караџић, наводи број од тек 69. Лазар Арсенијевић Баталака повећава овај број на 89, Петар Јокић на 110, док Константин Ненадовић набраја 112, односно 129. Новији аутори подижу овај број на 156, или чак на 175, при чему се ограничавају да ни тај број вероватно није коначан. Види: М. Недељковић, *Број и судбина војсковођа у Првом српском устанку* (Аранђеловац: Друштво за српску повесницу, 2002), 14–16.

¹² М. Недељковић, *н. д.*, 30–33. Р. Љушић негира овај број. Према њему број преосталих војвода у Србији након пропасти Првог устанка није био већи од 30, а разлику објашњава давањем ове титуле онима који је у стварности нису имали. Радош Љушић, *Војводе и војводски барјаци* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2018), 23–26.

136, при чему додатно међу заповеднике убраја и 26 буљубаша и 20 капетана, тј. укупно 181 команданта, односно заповедника.¹³

УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД БРОЈА ПОГИНУЛИХ ВОЈВОДА
(КОМАНДАНАТА) У ПОЈЕДИНИМ ГОДИНАМА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

	М. Недељковић	А. Милојевић
ГОДИНА		
1804.	1	2
1805.	2	1
1806.	6 *	3
1807.	1	4
1808.	-	-
1809.	4	9
1810.	1	1
1811.	1	1
1812.	-	-
1813.	11	17
ЗБИР	27	38 #
* Аутор наводи шесторицу, док се приликом именовања јавља њих седморица (стр. 30) # А. Милојевић рачуна комплетне губитке међу заповедницима (војводе 1. и 2. реда, капетане, бимбаше и буљукбаше, док Недељковић рачуне само оне са звањем војводе 1. и 2. реда, у чему врло често није доследан		

Уочљива је и чињеница да гледајући територијално, односно према нахијама, није било готово ниједне од дванаест која није изгубила неког од команданата. Неке од њих ипак су знатно предњачиле, попут Ваљевске која је изгубила девет, Крагујевачке са осам и Шабачке са четири погинула команданта.¹⁴

Други српски устанак, уколико је уобичајена подела на два устанка уопште оправдана, трајао је, као што је већ наведено, неупоредиво краће од Првог. Стога су неки од старијих историчара, поготово оних прокарађорђевићевски настројених, имали према њему прилично потцењивачки став. Међутим поједине анализе,

¹³ Р. Љушић, *Војводе и војводски барјаци*, 249–259. На списку капетана које поменути аутор наводи налази се само 26 имена. То значи да недостаје још најмање 14. Уп.. А. Милојевић, *н. д.*

¹⁴ Уочљива специфичност код Ваљевске нахије је што је она изгубила највише капетана (6), док је Крагујевачка изгубила највише буљукбаша и бимбаша (3).

укључујући ову, о којој ћемо овде говорити, дају нам потпуно другачију слику. Наиме, чињеница је да у овом устанку живот изгубило „само” седам војвода, по другим ауторима њих девет, али је временски распон, фактор који свакако треба узети у обзир, био знатно краћи, непуних сто дана. Закључак који се намеће је да је погибија српских заповедника у Другом устанку, поредећи исто време, неколико пута већа од оне у Првом.¹⁵ Такође треба констатовати и чињеницу да је у бици на Дубљу, која је према неким наводима, слично као и у случају Мишара, прекретница Другог устанка, погинуло чак три војводе, односно заповедника.¹⁶ Битку са толико бројним губицима заповедника у Првом устанку тешко је наћи, изузев већ поменуте Засавице или Делиграда. Ово тим прешто су губици осталих српских учесника у бици на Дубљу били мали – погинуло их је једва педесетак, наспрам око 1.200 мртвих Турака.¹⁷

Заједничка карактеристика свих погинулих заповедника у овом устанку било је и то да су сви до једног били ветерани, учесници Првог. Слично је и то да су, као и у Првом устанку, највише погинулих дале Рудничка (3) и Ваљевска нахија (2). Још две нахије имале су по једног (Чачанска и Крагујевачка), а највећи број нахија, за разлику од Првог устанка, ниједног погинулог заповедника.¹⁸

Следећи велики ратни сукоб, Први српско-турски рат 1876, такође је трајао кратко, тек нешто више од четири месеца. Ипак губици, односно последице рата, били су катастрофални. Међу избеглицама се нашло око 200.000 становника, а свака четврта српска породица остала је без крова над главом. Материјални губици досе-

¹⁵ Р. Љушић помиње чак девет, односно 10 заповедника погинулих у Другом устанку, што малопре изречену тезу о још бројнијој погibeљи устаничких команданата поткрепљује још више. Р. Љушић, *н. д.*, 238.

¹⁶ М. Гавриловић и В. Стојанчевић у два случаја наводе само двојицу војвода – Милића Дринчића и брата Проте Матеје Симу Ненадовића. Види. М. Гавриловић, *н. д.*, књ. 1, 189; *Историја српског народа*, 5/1 (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 100; *Знамените битке и бојеве српске и црногорске војске* (даље *Знамените битке*), књ. 1 (Нови Сад: Православна реч, 1998), 580. Уз њих, као трећи погинуо је и мање познати тамнавски капетан из Ваљевске нахије Милован Зујаловић. А. Милојевић, *н. д.*, 14, 271.

¹⁷ Наводи према В. Стојанчевићу, *Знамените битке*, стр. 580. Исти аутор наводи да је погинулих тела на бојишту нађено само 12, а да један број умро након битке, од последица рањавања.

¹⁸ Списак погинулих заповедника у Другом устанку, према: А. Милојевићу, *н. д.*, стр. 14–15.

гли су невероватне размере, прогутавши 240 милиона златних динара или дванаест државних буџета.¹⁹

Губици командног кадра српске војске такође су били знатни, много већи него у време Првог српског устанка. Ипак, анализирајући даље наведене бројеве неопходно је дати и извесна објашњења. Наиме старија историографија наводи укупно 60 мртвих команданата (официра), од којих је 49 страдало на бојном пољу, док је преосталих 11 умрло услед задобијених рана.²⁰ Новија истраживања повећавају овај број за још десеторицу, при чему је наведени однос (погинули, умрли од рана) доста сличан. Педесет седам официра усмрћено је на лицу места, док је преосталих 13 умрло убрзо после рањавања.²¹ Према томе укупан старешински кадар, на око 1.000 припадника, поднео је губитак, искључиво у мртвима, између 6 и 7 одсто. Поређења ради, код обичних војника проценат погинулих или умрлих од задобијених рана досегао је цифру од нешто преко 4%²². При томе свакако треба напоменути да се укупан број учесника овог рата, од аутора до аутора, прилично разликује, с тим што се број од око 124 хиљаде бораца чини најприхватљивијим.²³

Говорећи о губицима старешинског кадра, што је и главна тема овог рада, требало би, нарочито када је рат 1876. године у питању, унети и извесна објашњења. Тачније, морале би се изнети и неке његове јако битне специфичности. Наиме, наведени број од око 1.000 официра не односи се само на официре српске војске већ на укупан број старешина, од којих су домаћи чинили тек трећину укупног броја.²⁴ Остале две трећине чинили су официри различитих

¹⁹ С. Бранковић, *Независност слободољубивих* (Београд: Војноиздавачки завод, 1998), 228–229.

²⁰ А. Милојевић, *н. д.*, 429.

²¹ Списак: С. Бранковић, *н. д.*, 437–446.

²² Укупни губици износе 15.238, од чега је 4.941 погинуло, рањено 9.470, умрло 288 и нестало 539 војника и старешина. П. Опачић (*Знамените битке*), књ. 2, 243.

²³ Као најприхватљивији помиње се број од 124.000 до 125.000 припадника српске војске и до 5.000 добровољаца. Новица Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од Вожд Кара-Ђорђа до краља Петра* (Београд: Војна штампарија, без године), 121–126; Душан Бабац, *Српска војска у ратовима за независност 1876–1878* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2011), 29; П. Опачић, (*Знамените битке*), 2; С. Бранковић, *н. д.*, 58; Неки аутори претерано подижу овај број на 180.000 хиљада, а са неборцима на чак 200.000 људи. Види. А. Милојевић, *н. д.*, 13; С. Бранковић, *н. д.*, 228.

²⁴ Тачне податке о стварном броју српских официра на почетку рата 1876. готово је немогуће утврдити. Д. В. Анић помиње званичан документ према коме их је било укупно 312, од којих са завршеном Војном академијом 186. Драга

држава и војски, укључујући чак и оне ваневропске Међу њима је највише било руских, затим и оних из Аустроугарске, свих националности. Међу погинулим старешинама забележена су и имена Немаца и Италијана, а овај одјек једног романтичног заноса тога времена допуњују и двојица Американца. Реч је о геометру и будућем потпоручнику Феликсу Вајту и извесном Брауну, официру из гарде бугарских добровољаца, рањеног у боју код Прџиловице августа 1876. године.²⁵

Као што је већ речено, међу страним заповедницима било је највише Руса – 644 (646), с тим што се мора напоменути да међу њима, слично као и код осталих нација, сви нису били професионални официри, већ су се ту нашли и новинари, политичари, авантуристи и очајници сваке врсте.²⁶ Од наведеног броја погинуло је или од рана умрло њих 37, што у односу укупан број усмрћених (70) чини апсолутну већину. Процентуално готово исти (нешто мање од 6%) је број мртвих и од рана умрлих официра војске Србије, с тим што је услед мањег броја учесника и број губитака (19) био знатно мањи него руски. Приличан број усмрћених старешина потицао је са територије Аустроугарске (6), а било их је и из Немачке (2), као и из Италије. Забележена је погибија старешина пореклом из Херцеговине и Црне Горе (3), док за петорицу није наведена земља, тј. порекло.²⁷

Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске* (Београд: Српска књижевна задруга), 1993, 84; Нешто већи број, 325, односно 350, бележе А. Милојевић и С. Бранковић. Највећи број помињу Ј. Килибарда и З. Марчек – 400 („Обука”), при чему наводе, слично Анићевој, да је број оних са завршеном Академијом досезао до тек 186. У *Споменици седамдесетпетогодишњице Војне академије* број свршених питомаца смањује се на само 147, мада се наводи да је током рата унапређена и 11. класа питомаца, са укупно 21. припадником. Уп. Д. В. Анић, *н. д.*, стр. 84; А. Милојевић, *н. д.*, стр. 13; С. Бранковић, *н. д.*, 58; Група аутора, *Обука српске војске 1804–1918* (Београд: Војноиздавачки завод, 2007), 237; *Споменица*, стр. 37.

²⁵ С. Бранковић, *н. д.*, 184, 438.

²⁶ Према једној наведеној белешки међу руским официрима било је: три генерала, 13 пуковника, 23 потпуковника, 28 мајора, 94 капетана, 100 штабс-капетана, 190 поручника и 193 потпоручника и јункера. Д. Бабац, *н. д.*, 82. Уз офицере било је још 1806. руских подофицира и редова, тј нешто мање од 2.500 људи. С. Бранковић, *н. д.*, 235. Д. В. Анић, *н. д.*, 96–97. Неки аутори овај број дижу на око 2.700. Види, *Обука*, стр. 237.

²⁷ С. Бранковић, *н. д.*, стр. 437–446. А. Милојевић (*н. д.*, стр. 429) наводи имена само 60 погинулих и од рана умрлих, при чему прецизира да је на бојном пољу остало њих 49, а да је од последица рањавања умрло још 11. Од њих, он бележи 25 руских официра, и по два немачка и аустроугарска. Од рана су умрла четворица странаца: три руска и један италијански. Из тога следи да је српских официра

За разлику од Првог, Други српско-турски рат вођен од почетка јануара 1877. до краја фебруара 1878 – трајао је знатно краће. Сходно томе и губици старешина били су нупоредиво мањи – свега седморица, што одговара броју погинулих из, рецимо, Другог српског устанка²⁸. Међутим, и овде треба напоменути да је овај рат трајао дупло мањи број дана, што значи да је у погледу смртности старешина био знатно крвавији. Национална структура заповедника српске војске, да поменемо и то, више није била толико шаролика. Истина, међу њих седморицом помињу се два официра из Хабзбуршке монархије, али се према именима основано може сумњати са се ипак ради о људима српског порекла.²⁹

Када су ратови овог времена у питању усудићемо се да поменемо извесну статистику губитака појединих армија, односно њихових официра, пренету и у нашу војну штампу. Губици официра војске Севера у Америчком грађанском рату (1861–1865) износе, према неким наводима, 2,7% (усмрћено 349.912) укупних војника. Још жалоснија статистика указује да је чак 60% ових других умрло од разних болести, а не на бојном пољу или као последица рањавања.³⁰

У односу на устанке и два српско-турска рата, губици у српско-бугарском рату, барем наизглед, чине се минималним. Од укупно анжованих војника српске трупе изгубиле укупно су 6.957 војника.³¹ При томе треба нагласити и да је бугарска страна прошла тек нешто боље, плативши победу са 5.003 изгубљена војника. Бугарски губици у искључиво мртвим војницима били су чак и нешто већи – 771 : 746 српских, при чему се у домаћој литератури може наћи још мањи број и српских и бугарских мртвих војника –

погинуло 20, док је још седам умрло од последица рањавања. У овом случају процентуални губитак у односу на укупан број официра учесника био би на српској страни готово дупло већи (8 : 4%).

²⁸ А. Милојевић, *н. д.*, 30–31.

²⁹ Потпоручници Владимир Машић и Владислав Карановић, А. Милојевић, *н. д.*, 30–31.

³⁰ Службени војни лист (*СВЛ*), 1035.

³¹ Подаци о броју српских трупа доста се разликују. Старији аутори попут А. Милојевића (стр. 18) наводе 55.000 бораца и 8.800 небораца. Млађи аутори, као С. Ратковић (*Знамените битке*, књ. 2, 518–519), наводе нешто мање цифре: 57.000 људи, од чега је 46.392 било у саставу пет дивизија. Д. Бабац наводи најмањи број, око 52.000. Д. Бабац, *Српска војска у рату са Бугарском 1885–1886*, (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2015), 27.

681 : 569.³² Карактеристичан податак за овај рат је и веома велики број несталих на српској страни, њих чак 1.641, што износи готово 24% укупних губитака.³³ У поређењу са ратом 1876, било их је чак три пута више.³⁴

Старешински кадар војске Србије такође је претрпео тешке губитке.³⁵ Погинуо је, или од рањавања умро, чак 21 официр, при чему су, према А. Милојевићу, у годинама и деценијама након рата од последица рањавања умрла још четворица. Према томе укупан број погинулих официра у односу на целокупан старешински кадар (719) износио је око 3 одсто.³⁶ Треба напоменути и да се понегде, као у случају трупа Нишавске војске, примећене знатне аномалије. Број обичних војника избачених из строја (мртви и рањени) износио је 17%, тј. био је знатно мањи него исти код официра – око 23 одсто.³⁷ Ипак треба нагласити да овакве цифре нису посебна специфичност пошто се налазе примери попут пруско-аустријског рата, вођеног 1866. године, у коме је од укупног броја погинулих – 4,23% чинио официрски кадар, док је код обичних војника проценат доспео до тек 3,19 одсто.³⁸

Погибија официра у српско-бугарском рату 1885. године била је сразмерна бројности у оквиру хијерархије. Погинула су, односно од рана умрла, два виша официра, по један потпуковник и мајор, а од

³² Овај број наводи С. Грујић, при чему прецизира да је то „број палих на бојишту”. Њима прикључује још 16 официра, тј укупно 697. С. Грујић, *Војно-историјске белешке о Српско-бугарском рату 1885* (Београд: Штампарија Народне радикалне странке, 1891), 208.

³³ Српска страна имала је и 4.570, а бугарскај 4.232 рањених војника, мада се у новијој литератури као званичан помиње број од 3.696 рањених. Постоје чак подаци и о преко 8.000 бугарских војника избачених из строја. Уп. А. Милојевић, *н. д.*, 18–19; С. Ратковић, *Знамените битке*, 591. Д. М. Бабац, *н. д.*, 74.

³⁴ Од укупног броја губитака (15.238), рачунајући мртве, рањене, умрле и сл., на нестале у рату 1876. отпада само 539 војника, или око 3,5%. Група аутора, *Знамените битке*, 2, 43.

³⁵ Подаци о броју официра уочи овог рада доста се разликују. Према неким, попут Милојевића, укупан број старешина износио је 719, док је према С. Ратковић број официра, али искључиво у саставу пет дивизија, досегао тек 527. *Исти*, 18.

³⁶ Подаци према А. Милојевићу, *н. д.*, 18–19. С. Ратковић, *Знамените битке*, 517–519, наводи укупно 529 официра у пет српских дивизија и 38 у оквиру српске врховне комаде, тј укупно 567. У овом случају проценат погинулих официра у овом рату је знатно већи, близу 4%.

³⁷ А. Милојевић, *н. д.*, 18.

³⁸ *СВЛ*, 1888, 89–90.

нижих два капетана 2. класе и девет, односно осам поручника и потпоручника.³⁹

При свему томе треба поново узети у обзир већ поменути фактор који се у нашој општој, а посебно војној историографији готово не узима у обзир. Ради се поново о времену. Рат са Бугарима, у оруженом сегменту, трајао је само четрнаест дана (2/14–16/28. новембар 1885). Тада је погинуо, односно од рана скончао 21 официр, док их, поређења ради, у рату 1876. за 125 дана војевања страдало нешто више од 70. Из тога следи да је сукобу са Бугарима погинуло њих три пута више него у рату са Турском 1876. године. Гледано по истом обрасцу, губици старешина у Првом устанку, анализирајући стварне бројчане а не за нашу историографију карактеристичне епске параметре, чине се готово минорним, изузимајући наравно преломне 1809. и 1813. годину.

Иста констатација, уз извесне оградe када су у питању бројеви, може се дати и за обичне војнике. На дневну погибију од око 13 војника у устанку (рачунајући само осам ратних година) долазило је 42 у Првом српско-турском рату, 44 у Другом и чак 53 у рату са Бугарском 1885. године.⁴⁰ У основним бројевима изражено, на сваког погинулог у Устанку долазила су четворица у српско-турском или још један више у српско-бугарском рату.

Овакви подаци сугеришу на једну потпуну аномалију у односу на једно савремено тврђење да „поједине битке у старом и средњем веку показују знатно више губитака но они из новог доба” (19. век, прим. аутора).⁴¹ Као што се види, губици старешина, па и војника, у домаћим условима, кроз пет поменутих ратних сукоба у 19. веку, били су све само не мањи. Даљи закључак који се намеће је да су губици у ратовима обрнуто пропорционални њиховом трајању, како у погледу старешинског кадра, тако и у погледу погибије обичних војника. Друга уочљива чињеница, која проистиче из прве, јесте да је српско-бугарски рат, имајући и виду готово потпуно занемарен параметар времена, односно дужине оружаног дела рата, сигурно најкрвави сукоб у погледу губитака старешинског, и

³⁹ А. Милојевић, *н. д.*, 32–37.

⁴⁰ Наравно не инсистирамо на потпуно тачним бројчаним подацима, већ на њиховом односу када су у питању поједини ратни сукоби.

⁴¹ Ради се о чланку Х. Фрелиха објављеном у *Streffil. Oester. Milit.-Zetscschrift-y*, пренетом у *СВЛ*, 1888, стр. 86–92, 126–133.

не само старешинског кадра у свим српским ратовима вођеним у 19. веку.

ИЗОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Вуксановић-Анић, Драга. *Стварање модерне српске војске, Француски утицаји на њено формирање*. Београд, Српска књижевна задруга, 1993.

Бабац, Душан. *Српска војска у ратовима за независност 1876–1878. године*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2011.

Бабац, Душан. *Српска војска у рату са Бугарском 1885–1886*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2015.

Бранковић, Слободан. *Независност Слободољубивих*. Београд: ВИЗ, 1998.

Гавриловић, Михаило. *Милош Обреновић*, књ. 1–3. Београд: фототипско издање, (1881) 1908–1912.

Грујић, Сава. *Војно-историјске белешке о Српско-бугарском рату 1885. године*. Београд: Штампарија Народне радикалне странке, 1891.

Група аутора, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, књ. 1–2. Нови Сад: Православна реч, 1998.

Група аутора, *Историја српског народа*, књ. 5/1. Београд: СКЗ, 1981.

Група аутора, *Модерна српска држава. Хронологија 1804–1818*. Београд: Архив града Београда, 2004.

Група аутора, *Обука српске војске 1804–1918*. Београд: Војноиздавачки завод, 2007.

Група аутора, *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925*. Београд: Војна штампарија, 1925.

Илустрована ратна кроника 1877–1878, пр. М. Милићевић, Београд: Српски генеалогички центар, 2011.

Љушић, Радош. *Војводе и војводски барјаци*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2018.

Милојевић, Андра. *За слободу*. Београд: Војна штампарија, 1904.

Мишковић, Јован. „Српска војска и војевање за време устанка 1804–1815”. *Глас Српске Краљевске академије*, бр. 67, 1895.

Недељковић, Милорад. *Вождове војводе. Број и судбина војсковођа у Првом српском устанку*. Аранђеловац: Удружење за српску повесницу, 2002.

Опачић, Петар и Скоко, Саво. *Српско-турски ратови 1976–1878*. Београд: Војноиздавачки завод, 1981.

Ракочевић, Новица. *Ратни планови Србије од Војда Кара-Ђорђа до Краља Петра*. Београд: Војна штампарија, без године.

Стевановић, Новица. *Вештина ратовања Војда Карађорђа*. Београд: Војноиздавачки завод, 2004.

Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow
Institute of History, Belgrade
E-mail: milicevicm@live.com

THE LOSSES AMONG SERBIAN ARMY COMMANDING OFFICERS DURING NINETEENTH CENTURY WARS (Summary)

Five wars that Serbia waged during the nineteenth century caused considerable losses among its military commanders. In some cases, those losses were larger than the casualties among the noncommissioned officers and the ordinary soldiers. However, this issue has not been analyzed correctly, because in many cases the time factor (the factor of duration of war) was not considered. Without taking into consideration of this factor one cannot ascertain accuracy regarding the intensity of the conflicts and real casualties among the commanding officers, as well as among the NCOs and ordinary soldiers.

KEYWORDS: *Serbia. 19th Century wars, casualties, commanding officers, comparison*

Оригиналан научни рад
Примљен: 22. априла 2019.
Прихваћен: 3. јуна 2019.

355.092-054.62(497.11)"18"
355-054.62:929(497.11)"18"
COBISS.SR-ID 283787276

Пуковник др Слободан Ђукић, доцент
Војна академија, Београд
E-mail: slobodan.djukic@va.mod.gov.rs

УТИЦАЈ ОФИЦИРА ИЗ ХАБЗБУРШКЕ МОНАРХИЈЕ И ПРУСКЕ НА СТВАРАЊЕ И РАЗВОЈ СТАЈАЋЕ ВОЈСКЕ У СРБИЈИ У XIX ВЕКУ

АПСТРАКТ: У раду је приказан долазак официра из Хабзбуршке монархије и Пруске у Србију и ступање у српску војску. Официри из Аустрије и Пруске имали су запажену улогу у српско-турским ратовима (1876–1878), а многи су после рата остали на служби у српској војсци. Захваљујући образовању и добром познавању војне организације развијених европских војски, допринели су стварању модерне српске војске. Рад је написан на основу грађе Војног архива у Београду, Архива Србије, Архива САНУ, наставне и војностручне литературе која се налази у Центру за војнонаучну документацију и информације (ЦВНДИ) у Београду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српска војска, српски официри, српско-турски рат 1876/78, српско-бугарски рат 1885.

Долазак аустријских и пруских официра у Србију и ступање у српску војску

Први официри из Аустрије дошли су у Србију 1825, када је кнез Милош Обреновић после Ђакове буне регрутовао 1.147 младића и створио дванаест чета стајаће војске.¹ У то време у Србији није било школованих официра способних за организовање „солдата“, како су војници тада називани, кнез Милош ступио је у контакт са официрима из аустријске Војне границе. У Србију је на позив кнеза Милоша дошао капетан Дамњан Глумац. Пре доласка у Србију, капетан Глумац био је „фенрих“ (заставник) у једном пограничном пуку аустријске војске. Њему је припала част да постане први организатор регуларне војске кнеза Милоша и њен први командант. По народности је Србин родом из Угарске. Заједно са капетаном Глумцем у српску војску ступило је још неколико војника из Аустрије и они су примљени као подофицири – фелдвобели Стеван Новаковић и Милован, каплар Шрајбер, стражмештер Марко и његов помоћник Крста, бивши аустријски штабсдобошар. Из Аустрије су дошли и стражмештери Васа и Сава који се 1826. помињу као „егзерцир мајстори“. Исте године је из Аустрије у Србију дошао Матија Христић, постављен за стражмештера војске Крагујевачке нахије. „Каплар Мата“, како се у документима помиње, остао је у српској војсци пет и по година, а касније је постао државни чиновник. Једини сачувани списак Милошевих солдата написан је латиницом, а потписао га је Матија Христић.²

Војска кнеза Милоша организована је и устројена уз помоћ капетана Дамњана Глумца и његових помоћника. По кнежевом налогу, Глумац је превео аустријски војни „реглмент“ у кратком

¹ Опширније: Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић, I-III* (Београд: Задужбина Илије М. Коларца, 1908, 1909, 1912); Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838* (Београд: Научно дело, 1957); Радосав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша* (Београд: Научно дело, 1957); Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века* (Београд: Народна књига, 1982); Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004).

² Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. 1 (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1897), 684; Младен Жујовић, *Белешке Младена Жујовића државног саветника* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије 1902), 11; Р. Марковић, н. д., 43. и 48.

изводу и то је било прво правило за српску војску. Под његовим утицајем усвојено је „аустријско учење” и команда, а 1827. српска стајаћа војска обучена је у аустријски мундир. По угледу на формацију аустријске војске, регуларна војска у Србији била је подељена на регimente, које су се делиле на дивизије, а оне на кумпаније (чете). Глумац је службовао у српској војсци све до краја 1828. године.³

Кнежевина Србија стекла је аутономан положај у оквиру Турског царства 1830, а кнез Милош право да организује стајаћу војску. Тридесетих година XIX века у Србији је основана пешачка и коњичка гарда и артиљерија. Пешачка и коњичка гарда основане су уз помоћ официра Руса, који су том приликом позвани у Србију. Био је то одраз великих политичких промена на Балкану, које су настале после руско-турског рата (1828–1829). Ни политички утицај Русије на Балкану није могао да промени чињеницу да се аустријска Војна граница налазила у непосредном суседству Кнежевине Србије, тако да је долазак официра из Аустрије у Србију настављен. У српску војску је 1836. примљен Радивоје Момировић, који се школовао у аустријској војсци пет година. У српску војску примљен је и Алекса Лазаревић, бегунац из Аустрије, родом из Срема. Он је служио као артиљеријски „прапорчик” у српској војсци.⁴ Када је кнез Милош Обреновић 1837. одлучио да оснује „Књажеско-сербску военну академију”, наредио је да се за професоре војне школе пронађу образовани страни официри. После разматрања пријављених кандидата за професора и директора војне академије изабран је аустријски официр Стефан Херкаловић.⁵ Када је 1837. стигао у Србију, имао је чин лајтнанта. Поред српског знао је и италијански, француски, немачки и енглески језик. Херкаловић је имао и одређено педагошко искуство. Четири године радио је као професор у кадетској школи, где је предавао Историју, Географију, Математику, Писање и „Цајхновање”. Војна школа на челу са Стефаном Херкаловићем није била дугог века, започела је са

³ Р. Марковић, н. д., 80–81.

⁴ Р. Марковић, н. д., 83–87.

⁵ Стефан Херкаловић рођен је 1810. у Оточцу, где му је отац служио као граничарски официр. Ту је завршио основну школу, а кадетску школу похађао је у Оломуцу у Моравској. После завршеног школовања служио је у 39. регименти у Варадину.

радом у Пожаревцу 1837, а престала у Крагујевцу 1838. године. И поред тога што се војна академија у Србији није одржала, њено оснивање означило је важну степену у развоју српске стајаће војске. Чињеница да се на њеном челу налазио један аустријски официр говори о великом утицају Хабзбуршке монархије на стварање војних установа у Србији.⁶

После абдикације кнеза Милоша Обреновића 1839, у Србији је донет први закон о војсци. Гарнизона војска била је мала, потчињена министру унутрашњих дела и намењена за одржавање унутрашњег поретка у Кнежевини. Средином XIX века основане су важне установе за развој српске војске: у Београду је основана прва војна болница 1844; у Крагујевцу је основана Тополивница 1848; две године касније почела је са радом Артиљеријска школа са седиштем у Београду. У Србију тада долазе поједини официри специјалисти, неопходни за технички развој Тополивнице и наставу у Артиљеријској школи. Тако је стигао артиљеријски мајор Михаило Кренцер, рођен 1823. у Фулду у Пруској. На позив српске владе, Кренцер је 1854. дошао у Србију ради подизања „једног лабораторијума артиљеријског у Крагујевцу“. Пре доласка у Србију Михаило Кренцер завршио је артиљеријски курс у Каселу, а учествовао је и у ратном походу против Данске.⁷ Годину дана после мајора Кренцера, из Аустрије је дошао мајор Адам Вранешевић који је петнаест година био пешачки и коњички официр у аустријској војсци и за то време учествовао је у рату у Италији 1848. и у јужној Угарској 1849. године.⁸ По пријему у српску војску постављен је за професора Војне историје, Географије и Јахања у Артиљеријској школи.⁹ Вранешевић је био немирног духа због чега се није дуго задржао у Србији. По својој молби отпуштен је из службе да би 1860. као Гарибалдијев добровољац учествовао у борбама у Напуљу и на

⁶ Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804–1918* (Београд: Војноиздавачки завод, 2000) 211.

⁷ Војни Архив у Београду, Пописник-14, Кутија-22, Фасцикла-1, Документ 1/1.

⁸ Адам Вранешевић рођен је 1823. у Горичкој код Петриње, где је стекао основно образовање, док је кадетску школу завршио у Оломуцу.

⁹ Његови ђаци били су питомци треће класе Артиљеријске школе: Димитрије Ђурић, Јован Драгашевић, Јеврем Марковић, Петар Топаловић и Јован Анђелковић.

Сицилији. У Србију се поново вратио уочи српско-турских ратова 1876–1878. године.

Већи број аустријских официра долази у Србију шездесетих година XIX века, када је кнез Михаило Обреновић по други пут ступио на власт. Он је имао јасан циљ – да све хришћане на Балкану ослободи турског ропства. Да би програм националног ослобођења спровео у дело била му је потребна снажна војска. Због тога је донет закон о Народној војсци 1861, којим је Србија добила војску од 100.000 војника. Наглим повећањем броја војника било је потребно повећати и број официра, због чега су у Србију позивани официри из Аустрије.¹⁰ На позив кнеза Михаила у Србију, у априлу 1862, примљен је у војску Антоније Орешковић са чином пешадијског мајора. Орешковић је обављао разне дужности, али је до српско-турског рата 1876. најдуже остао на располагању војног и министра иностраних дела, учествујући у мисијама у инотранству.¹¹

Догађаји на Чукур-чесми и сукоб са турским војницима у Београду и Ужицу довели су Србију 1862. на корак од рата са Турском. Непосредна ратна опасност привукла је официре словенске народности из Аустрије у Србију.¹² У септембру 1862. у војску је примљен Адам Приљева из Лике са чином инжињеријског капетана II класе. Заједно са њим у српску војску ступили су: са чином капетана II класе – Ђура Хорватовић из Нове Градишке и Лазар Јовановић из Осијека; са чином поручника – Танасије Ђурчић из Чуруга; са чином потпоручника – Александар Протић из Темишвара, Гргур Франић из Смиљана у Лици, Јаромир Шандор из Загреба, Коста Јанковић из Брашове у Ердељу, Александар Цветић, Паја Поповић и Анта Алексић; и са чином поднаредника – Алекса Савић из Загреба. Официри из Аустрије ступили су у српско поданство добровољно, али је било и врбовања. Неки српски свештеници и трговци у Горњој

¹⁰ Живота Ђорђевић, *Српска народна војска 1861–1864* (Београд: Народна књига, 1984), 23–25.

¹¹ Антоније Орешковић рођен је 1829. у Двору на Уни. По завршетку гимназије и Војне академије у Винер Нојштату 1847. добио је чин пешадијског потпоручника. Као млад официр учествовао је у ратовима против Мађара 1848/49. и касније у рату против Италије 1859. године. Орешковић је поред српског говорио немачки, италијански и француски језик.

¹² Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 13611: 132; Драгољуб Динић, *Српска војска у XIX и почетком XX века*.

Крајини покушали су да врбују за Народну војску аустријске граничаре, али су били похватани и 1863. у Војном суду у Бјеловару осуђени на дугогодишњу робију коју су издржавали у Чешкој и Моравској.¹³ Да би омогућио пријем већег броја страних официра у српску војску, кнез Михаило Обреновић потписао је 1867. измене Закона о војсци од 1864.¹⁴

Наредних година настављен је прилив официра из Хабзбуршке монархије у Србију, што је била последица велике потребе српске војске за школованим официрима и промена у организацији аустријске војске. После аустријско-пруског рата и пораза код Садове 1866, у аустријској војсци спроведена је велика реформа. Почело је укидање крајишких пукова и дотадашње стајаће војске, а да би 1873. уведена општа војна обавеза.¹⁵ Промене у војној организацији Хабзбуршке монархије нису одговарале одређеним официрима, који су напуштали дотадашњу службу и прелазили у Србију. Осим потребе да се очува осећај народности, мотив за долазак аустријских официра у Србију огледа се и у могућности бржег напредовања. Тако су у српску војску 1867. ступили: потпуковници – Павле Хорстиг из Бреславе у Пруској; мајор – Блаж Јурковић из Перушића; капетани II класе – Евгеније Каленић из Карловца, Светислав Вохоска из Чешке, Сима Шапоња из Чуруга, Стеван Косановић из Огулина и Евгеније Гајиновић из Српског Бечеја; поручници – Никола Протић из Темишвара, Фрања Жагровић и Адолф Сертић. Новим законом о војсци 1870. проширена је мирнодопска формација војске, што је омогућило да у српску војску ступе: капетани II класе – Димитрије Ковачић из Голубинаца, Павле Јовин из Жабља и Никола Рабатић из Госпића; и поручник – Стеван Бинички из Лике.

Следећи период попуњавања старешинског кадра официрима из Аустрије и Пруске десио се у пролеће 1876, у време припрема за рат са Турцима. Од виших официра у српску војску тада су ступили: мајор – Јован Смуђа из Вргинмоста; капетани I

¹³ Лазар Ђелап, „Аустријски војни извештаји о организацији српске милиције (1821–1871)”, *Весник војног музеја ЈНА*, бр. 10, (1964), 136.

¹⁴ Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних од 1861. до 1873. године (Београд: Државна штампарија, 1882), 446–447.

¹⁵ Petar Tomas, *Ratovi i armije XIX veka* (Београд: Војноиздавачки завод, 1968), 85–90.

класе – Ђура Шаринић из Оточца и Паја Путник из Опова. Знатан број старешина са нижим чиновима ступио је тада у Добровољачки кор.¹⁶

Официри из Хабзбуршке монархије и Пруске – истакнути командири и команданти у српској војсци

Официри из Хабзбуршке монархије и Пруске који су дошли у Србију имали су стручно знање и искуство, што је било веома важно уочи рата са Турцима. Један од њих је инжињеријски официр Адам Приљева, који је 1862. ступио у српску војску са чином капетана II класе. У време интензивне припреме за рат са Турцима, учествовао је у фортификацијском уређењу Србије 1862. године. Мајор Приљева у пролеће 1876. био је командант инжињеријског батаљона Западно-моравске дивизије и референт за инжињерију у истој дивизији. У првом рату са Турцима истакао се у борбама због чега је унапређен у чин потпуковника. По завршетку рата био је на положају начелника инжињерије резервног корпуса, са штабом у Крагујевцу. У Другом српско-

¹⁶ Капетани II класе – Игњат Срб из Чешке, Фердо Михоковић из Бјеловара, Вилим Капнер из Горњих Карловаца у Аустрији, Јован Брдарски из Панчева, Пера Манојловић из Србобрана и Паул и Евгеније Штурм из Герлица у Пруској; поручници – Стеван Лончарић из Бјеловара, Сима Јасика из Војнића, Војин Ђорђевић из Осијека, Данило Барковић из Орашца, Хинко Покорни из Госпића, Коста Кораћ из Загреба, Сима Недељковић из Беле Цркве, Франц Кафка из Прага, Адолф Шпенглер из Моравске, Јован Кобиш из Граца, Глиша Јачинац из Госпођинаца, Петар Кекић; потпоручници – Урош Трифунац из Кикинде, Јован Гленер из Горње Мађарске, Милан Мандукић из Вршца, Драгутин Новелић из Вићенце у Италији, Светозар Јовановић из Панчева, Ђорђе Вујић из Аде, Михаило Лисац из Сиска, Димитрије Петровић из Турског Бечеја, Сава Витас из Медака, Исидор Риђички из Мокрина, Стеван Витас из Доњег Лапца, Ђуро Радичанин из Глине, Милан Јовин из Чуруга, Милан Мирић из Лаћарка, Петар Радмановић из Медака, Вајо Кончар из Белопоља у Лици, Ђура Исајовић из Осијека, Ђура Петровић из Сремске Митровице, Стеван Дракулић из Ковина, Ђорђе Стејин из Шајкашке, Јован Рогожарски из Панчева, Лазар Чизмић из Добановаца, Јосиф Шимунић из Госпића, Стеван Јакшић из Ковина, Јован и Лудвиг Гузман из Познања, Анта Алексић из Панчева, Коста Кларић из Огулина, Јован Фулда из Мађарске, Јарослав Јанкура из Чешке, Никола Зега из Панчева, Јанко Кокир, Мартин Кирски, Петар Кохмајер, Јован Бакра, Петар Борота, Ђура Јовановић, Андрија Рогуља. ВА, П-14, К-22, Ф-1, д 1/1.

турском рату (1877–1878) био је начелник инжињерије Моравског корпуса.¹⁷

Поручник Танасије Ђурчић имао је богато ратно искуство пре доласка у Србију. Ђурчић је рођен 1818. у шајкашком селу Чуругу, где је стекао основно образовање, а немачку и војнограничарску школу завршио је у Тителу. Као млад официр у Шајкашком батаљону истакао се „примерном војничком рутином и свима особинама изврсног ратног официра” у борбама са Мађарима (1848–1849). Одлучан и веома храбар, Ђурчић је код Перлеза дрским налетом против знатно јачег непријатеља заузео седам топова које је непријатељ раније отео. У рату са Турцима 1876. истакао се у бојевима код Бијељине и Међаша. Иако је био рањен, остао је у борби где је „ванредним држањем и вођењем својих трупа” заслужио највеће признање, производство у чин потпуковника. После српско-турских ратова (1876–1878) постављен је на дужност команданта Моравске дивизије. Танасије Ђурчић говорио је српски и немачки језик, а написао је Прилог историји догађаја из 1848/49. штампан у Бранику (1902).¹⁸

Изузетном храброшћу у рату са Турцима 1876. истакао се Јаромир Шандор, рођен 1839. у Загребу. Шандор је основну школу и нижу гимназију завршио у месту рођења, а војноматематичку школу у Бјеловару. У аустријску војску најпре је ступио 1853, али је брзо из ње изашао и провео пет година у трговачкој морнарици. По други пут ступио је у аустријску војску 1858. године. У чин пешадијског потпоручника унапређен је 1859, а недуго после тога дао је оставку. У Србију је дошао у јесен 1862, примљен је у војску у чину привременог потпоручника. Одређен је за водника Добровољачког кора у Ваљеву, где је постао и командир чете. Касније је упућен на службу у Артиљеријску управу (1863), да би 1864. био унапређен у чин активног пешадијског потпоручника. Пред рат са Турцима 1876. постављен је за команданта Београдске бригаде II класе у Народној војсци. Почетком рата бригада је била на Тимочком бојишту у саставу Тимочко-моравске војске. У бици на Великом Извору изнад Зајечара 18. јула 1876. српска војска стигла је надамак турске

¹⁷ Ив. С. Павловић, Војна граница и српска војска (Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1936), 8–9.

¹⁸ ВА, П-14, К-22, Ф-1, д 1/1; Ив. С. Павловић, н. д., 11–12.

прве линије, којом је командовао Осман паша, али је била приморана да се повуче. Јаромир Шандор изванредном пожртвованошћу старао се да одржи српске трупе при повлачењу, али је том приликом погинуо. Његово тело остало је на непријатељском земљишту.¹⁹

Један од најобразованијих официра из Аустрије био је Евгеније Каленић, рођен 1839. у Горњем Карловцу. Калинић је завршио основну школу у Карловцу, а Војну академију и Ратну школу у Винер Нојштату у Бечу. У аустријској војсци служио је у артиљерији и при генералштабу и достигао чин капетана. На позив кнеза Михаила дао је оставку и прешао у Србију априла 1866. године. Примљен је у српску војску са чином генералштабног капетана II класе. Од новембра 1871. до рата са Турцима предавао је Артиљерију на Војној академији. Једно време био је начелник штаба стајаће војске. Почетком 1875. унапређен је у чин потпуковника и постављен за ађутанта кнезу Милану Обреновићу. У предратно време био је начелник Оперативног одељења Главног генералштаба. На тој дужности проучавао је југоисточни крај Србије, у циљу планирања операција према Турској. Ратним распоредом постављен је за начелника штаба Западно-моравске дивизије, касније назване Ибарска војска, којом је командовао генерал Александар Франтишек Зах. У боју на Калипољу 6. јула 1876, потпуковник Евгеније Каленић тешко је рањен. Преминуо је од последица рањавања 2. августа 1876. и сахрањен је у Чачку.²⁰

Његов имењак Евгеније Гајиновић рођен је 1838. у Ораовици. По завршетку немачке школе у Ораовици, Варадину, Панчеву и Винковцима и два кадетска курса у Череји и Верони, служио је у аустријској војсци као потпоручник у 64. пешадијском пуку. Учествовао је у аустријско-пруском рату 1866. године. Гајиновић је примљен у српску војску 1867. са чином пешадијског потпоручника. У рату против Турака показао је велику храброст и умешност у командовању због чега је после рата постављен на дужност команданта 2. Батаљона I пука стајаће војске. Чин мајора добио је 1880. године.

¹⁹ Анд. Ј. Милојевић, *За отаџбину* (Београд: Издање Уредништва Ратника, 1904), 204–206.

²⁰ Анд. Ј. Милојевић, н. д., 171–173; Ив. С. Павловић, н. д., 15.

Предузимљивошћу и храброшћу међу официрима из Аустрије истицао се мајор Сима Јасика, рођен 1852. у Крстињи код Војнића. Завршио је основну школу у Крстињи, а гимназију у Карловцу. Војну академију завршио је 1872. у Винер Нојштату у Бечу. Као потпоручник ступио је у редове српске војске 1874. године. Радио је на прикупљању земљака у добровољачке јединице. Истакао се храброшћу у Невесињском устанку 1875, због чега је одликован Таковским крстом и произведен у чин поручника. Био је познат као одличан стратег и генералштабни официр. У сукобу са Турцима 1876. био је тешко рањен, али и даље активан у борбама, те је постао командант Првог добровољачког батаљона. Основао је Савез добровољаца 1902, на чијем челу је био све до 1908. године.²¹

Као официр са ратним искуством у српску војску 1862. ступио је Лазар Јовановић, рођен у Осијеку 1828. године. Јовановић је у Осијеку завршио основну школу и шест разреда гимназије, а у Ђуру, Пешти и Печују слушао је предавања на Филозофском и Правном факултету. Кадетско-војноматематичку школу завршио је у Петрињи. По завршетку војне школе ступио је као кадет у II Бански граничарски пук. Учествовао је у рату са Мађарима 1849. у борбама код Новог Сада и Хеђеша, затим у рату са Италијанима 1859. у биткама код Мађенте и Солферино. Пошто је иступио из аустријске војске, примљен је у српску војску са чином привременог пешадијског капетана II класе и распоређен у Добровољачки кор у Ваљеву. У чин активног капетана II класе унапређен је 1862, а у чин штабног капетана I класе 1867. године. У чин пуковника унапређен је 1880. године. После рата био је командант Моравске дивизије све до пензионисања.²²

Павле Хорстиг рођен је 1838. у Бреслави у Пруској. Основно образовање стекао је у месту рођења, где је студирао четири године на Универзитету у Бреслави. Завршио је Артиљеријску академију у Берлину 1858. и служио у пруској артиљерији. У српску војску ступио је у децембру 1868. године. После српско-турских ратова (1876–1878) био је командант I артиљеријског пука. У његовом персоналном досијеу пуковник Антоније

²¹ ВА, П-14, К-22, Ф-1, д 1/1.

²² ВА, П-14, К-22, Ф-1, д 1/1; Ив. С. Павловић, н. д., 11.

Богићевић је 1879. записао: „Сваку препоруку заслужује, јер је врло ваљан и одличан командант.”

Успешан командант у српској војсци био је и инжињеријски потпуковник Стеван Бинички, рођен 1840. у селу Мали Мушалук у Лици. Завршио је четири разреда основне школе у Италији, три разреда техничке граничарске школе у Славонији и курс војне академије у Винер Нојштату. Као аустријски официр учествовао је у рату у Италији 1859. и у рату против Пруске 1866. године. После службовања у аустријској војсци ступио је у српску војску са чином поручника 1870. године. По преласку у Србију постављен је за првог управника понтонирског радилишта. Стеван Бинички је поред српског говорио немачки и италијански језик. Од 1871. до 1874. био је командант понтонског моста на Ђунису и Јасици. У рату 1876. доказао се својим радом као командант одреда на Јанковој клисури. У другом рату са Турцима био је командант Ђупријске окружне војске и бригаде народне војске. Касније је командовао Ибарском, па Дунавском дивизијом.²³ После рата 1879. у Моравском корпусу био је начелник инжињерије, потом командант Нишавске дивизије, да би 1881. постао командант окружне војске у Пироту. У ратовима је стекао репутацију храброг и енергичног команданта. После абдикације краља Милана пензионисан је 1891. године. Враћен је из пензије 1895. и до 1900. био је директор фабрике дувана. Објавио је Одломци из ратних бележака 1876.²⁴

Најдужу војничку каријеру у српској војсци имао је Паул Штурм, рођен 1848. у Герлицу у Пруској. Штурм је основну школу и осам разреда гимназије завршио у месту рођења. Војно образовање стекао је у Војној академији у Бреслау (Пруска) и Ратној академији у Нансију (Француска). У француско-пруском рату 1870. учествовао је у борбама код Верта, Малмезона, Монта и Вешријана. По доласку у Србију 1876, заједно са братом Еугеном, такође официром, примљен је у српску војску са чином поручника. У првом рату против Турака 1876. учествовао је у борбама на Дрини – код Бијељине и Лешнице. У рату 1877. одликовао се у борбама код Ак Паланке и Пирота, због чега је унапређен у чин

²³ ВА, П-14, К-22, Ф-1, д 1/1; Ив. С. Павловић, н. д., 16–17.

²⁴ Исто.

капетана II класе. По завршетку рата постављен је за командира 4. чете 2. Батаљона сталног кадра.

Један од најзначајнијих официра из Хабзбуршке монархије био је Ђура Хорватовић, рођен 1835. у Великом Мушалуку код Нове Градишке у Лици. Војно образовање стекао је у пуковској математичкој школи у Сремској Митровици. Као приправник у аустријској војсци учествовао је у рату против Мађара 1849. при опсади Варадина. Школовање је завршио 1852. када је произведен у чин потпоручника. Пре него што је дошао у Србију 1862, радио је као аустријски официр у 14. регулашком пуку. Одмах по доласку у Кнежевину постављен је за команданта Добровољачког Батаљона, формираног у Ваљеву. У српској стајаћој војсци обављао је различите дужности, а био је и ађутант кнеза Михаила Обрановића. Непосредно пред рат са Турцима 1876. постављен је за команданта Књажевачке бригаде. У рату се истакао упорном одбраном Књажевца, а касније и Шиљеговца. При крају рата постављен је за команданта Моравско-тимочке војске уместо генерала Черњајева. У Другом српско-турском рату (1877–1878) био је командант Тимочког корпуса.²⁵ После рата био је на дужности команданта Моравског корпуса. Одређен је 1881. за изванредног посланика и опуномоћеног министра на руском двору. У чин генерала унапређен је 1885. године. Обављао је дужност министра војног у кабинету Милутина Гарашанина. По уваженој оставци био је на располагању до 1888. када је пензионисан.²⁶

После српско-турских ратова (1876–1878) прелазак официра из Хабзбуршке монархије у Србију је прекинут услед нових политичких околности насталих на Балкану. Јачање српске војске било је противно интересима Аустроугарске, која је окупацијом Босне и Херцеговине 1878. закорачила на Балкан. Краљ Милан Обреновић успоставио је најближе политичке везе са Хабзбуршком монархијом, те је врбовање њених официра за ступање у српску војску било незамисливо. Међутим, официри из Аустрије и Пруске који су после ратова са Турцима остали у Србији имали су велики утицај у српској војсци, захваљујући аустрофилској

²⁵ Исто.

²⁶ Милић Милићевић, Љубодраг Поповић, Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије (Београд: Војноиздавачки завод, 2003), 246–249.

политици краља Милана.²⁷ То се најбоље видело 1883. када је избила Тимочка буна, активну улогу у њеном гашењу одиграли су „аустријски“ официри. У саставу тупа које су добиле задатак да угуше буну, у оквиру Бањског одреда под командом пуковника Светозара Хаџића, били су мајор Евгеније Гајиновић, командант XIII и XV Батаљона и потпуковник Александар Протић, командант II и III Батаљона. Артиљеријски потпуковник Блаж Јурковић командовао је Брдским артиљеријским пуком у Зајечару. После информације да ће побуњеници напасти Зајечар, Јурковић је добио задатак да га брани и да у сваком случају задржи Краљевицу. Побуњени војници народне војске ушли су у Зајечар и заузели начелништво и среску канцеларију, али су потом опијени постигнутим успесима, почели недисциплиновано да се растурају у малим групама. Видећи њихово растројство, потпуковник Блаж Јурковић позвао их је да положе оружје, на шта су почели да се расипају и беже. Убрзо након тога Јурковић је повратио потпуну контролу над Зајечарским срезом. После угушења Тимочке буне потпуковник Блаж Јурковић постављен је на дужност команданта београдског града.

Одлучујући пораз побуњеницима у Бољевцу, Зајечару и Књажевцу нанео је потпуковник Александар Протић на Вратарници 12. новембра 1883. године. Када је буна избила у Алексинцу, командант Моравске дивизије упутио је из Ниша три чете пешадије и једну артиљеријску батерију под командом потпуковника Стевана Биничког. Регуларна војска ушла је без борбе у Алексинац 14. новембра 1883, чиме је Тимочка буна била завршена.²⁸ За показану верност потпуковник Стеван Бинички је 1883. унапређен у чин пуковника и одређен на дужност краљевог ађутанта и команданта Моравске дивизијске области.

Последњи пут официри из Аустрије и Пруске имали су важну улогу у српско-бугарском рату 1885. године. У Нишавској

²⁷ Опширније: Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, књ. I-III (Београд: Геца Кон, 1934); Владимир Ћоровић, Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1936).

²⁸ Опширније о дејствима стајаће војске у Тимочној буни: Момчило Вељковић, О тимочној буни 1883. (Београд: Француско-српска књижара, 1936); Славица Ратковић Костић, Европеизација српске војске 1878–1903. (Београд: Војноисторијски институт, 2007). Славица Ратковић Костић, „Стварање стајаће војске у Србији и њена улога у Тимочној буни 1883. године”, Војноисторијски гласник, бр. 1–2 (1996), 23–45.

војсци која је нападала на главном правцу према Софији био је велики број аустријских официра на високим положајима: пуковник Стеван Бинички командовао је Шумадијском дивизијом; потпуковник Павле Хорстиг био је на челу артиљеријског пука Дунавске дивизије, да би након пораза на Сливници преузео команду над Дунавском дивизијом од генерала Милутина Јовановића; потпуковник Павле Јуришић Штурм командовао је IV активним пешадијским пуком Дринске дивизије; потпуковник Евгеније Гајиновић I активним пешадијским пуком Моравске дивизије. За време рата са Бугарском 1885, Ђура Хорватовић позван је са дужности посланика у Петрограду и постављен за команданта Нишавске војске. По закључењу мира са Бугарима постављен је за команданта Активне војске.²⁹

Неуспех српске војске у рату са Бугарском 1885. имао је далекосежне политичке и војне последице. Пораз је довео у питање ауторитет краља Милана и официра из Хабзбуршке монархије и Пруске на које се ослањао. У официрском кору преовладало је мишљење да су поразу српске војске „одсудно допринела, нарочито наша браћа из аустријске војске, који су вазда имали, па и данас имају особено своје гледиште како на будућност наше војске тако и на њену задаћу”.³⁰ Они су васпитавали војнике онако како су учили у вишенационалној Аустроугарској монархији – да буду верни цару, при чему су национална осећања спутавана и гушена. Кривица за пораз у рату са Бугарском 1885. пала је на плећа краља Милана и њему верних „аустријских” официра. После абдикације краља Милана 1889. неколико официра из Аустрије је пензионисано, а њихов утицај у српској војсци од тада постепено слаби. Поједини су догурали до чина пуковника, као Лазар Чизмић, али највећи број био је на служби у удаљеним гарнизонима, као потпуковник Јарослав Јанкура, који се 1900. спомиње као командант пука у Пожеги.³¹ Изузетак представља сјајна официрска каријера Павла Јуришића Штурма, који је после Кумановске битке 1912, у којој је

²⁹ Милић Милићевић, Љубодраг Поповић, н. д., 246–249.

³⁰ Стеван Грујић, Сливница рат Србије и Бугарске 1885, Операције Шумадијске дивизије (Београд: Штампарија Задруге штампарских радника, 1887), 14.

³¹ Светомир Ђукић, Мемоари – Балкански ратови (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2014), 40.

успешно командовао Дринском дивизијом I позива унапређен у чин генерала.³²

Аустријски официри – истакнути војни теоретичари и војни писци

Официри из Хабзбуршке монархије и Пруске били су образовани и најчешће су говорили више страних језика. Знањем страних језика истицао се Коста Јанковић, рођен 1834. у Брашови у Ердељу. Јанковић је завршио региментску школу у Терезијанштату у Чешкој, затим је служио у аустријској војсци као пешачки, а онда као коњички поручник у II уланској регименти. Коста Јанковић, осим српског, говорио је и немачки, влашки, мађарски и италијански, а разумео је грчки, француски и енглески језик.³³ Један од најстручнијих аустријских официра у Србији био је мајор Јован Смуђа, рођен 1831. у Вргинмосту. Завршио је војну академију у Винер Нојштату и као аустријски генералштабни официр учествовао је у ратовима у Румунији 1854. и Италији 1859. године. На позив српске владе радио је најпре при артиљеријској инспекцији, а затим као професор на Војној академији. Од 1883. радио је у Географском и Историјском одељењу Главног генералштаба при уредништву Ратника све до пензионисања 1888. године.

Неколико официра из Хабзбуршке монархије истакли су се на пољу војне теорије, преведећи на српски језик дела водећих европских војних теоретичара, а поједини међу њима писали су и оригиналне радове. Антоније Орешковић радио је на војној, историјској и политичко-националној књижевности. По налогу кнеза Михаила и министра војног написао је више званичних правила и упутстава за српску војску. Своје погледе на словенску заједницу изнео је у књизи Славенска задруга (1872). Почетком

³² У Другом балканском рату генерал Павле Јуришић Штурм успешно је командовао Дунавском дивизијом I позива. У Првом светском рату од 1914. до 1916. командовао је Трећом српском армијом. Почетком 1916. упућен је у Русију са нарочитом мисијом, одакле се вратио 1917, када је постављен за канцелара Краљевих ордена. На тој дужности остао је до 1921. када је пензионисан. Умро је у Београду 14. јануара 1922. године. Милић Милићевић, Љубодраг Поповић, н. д., 255–260.

³³ ВА, П-14, К-22, Ф-1, д 1/1

седамдесетих година XIX века, када се у Србији повела расправа о железничкој вези са Турском, Орешковић је написао и штампао књигу Железничко питање (1873). Своје бављење у дипломатским мисијама и о раду на јачању југословенске заједнице изнео је у две књиге: Мало више светлости поводом брошуре „Књаз Михаило и заједничка радња балканских народа” (1895) и Да смо једном на чисто (1898). Сем ових дела, написао је и штампао у разним часописима и листовима више расправа и чланака војног, политичког и националног садржаја. Велики број теоријских радова у часопису Ратник објавио је генералштабни мајор Адам Вранешевећ: О части у опште и војничкој части особено (1882); Мало светлости о бици на Враћи и радњи гонећег одреда (1882); У колико је озадњача променила тактику пешадије (1882); Рад у главном ђенералштабу – оцена наших коњич. егзерцирних правила (1882); Стратегијска служба извиђања и из исте произлазећа борба коњице (1883). Изузетно плодан рад на пољу војне књижевности прекинут је изненадном смрћу, када је 1884. извршио самоубиство.³⁴

Широког интересовања био је и Паја Путник, рођен 1828. у Банатском Новом Селу, где му је отац био свештеник. Основну српску и немачку школу завршио је у Опову и Панчеву, а гимназију у Карловцима. Филозофију је слушао у Сегедину, а после у Пешти. Када су наступили бурни догађаји 1848, Путник је прекинуо школовање, отишао у Карловце и ступио у народну војску. По завршетку рата у јужној Угарској 1849. примљен је у аустријску војску са чином потпоручника. Пензионисан је 1865. и од тада је живео у Панчеву где је неко време био градски капетан. У српску војску примљен је 1876. као пешадијски капетан I класе, а из рата је изашао као потпуковник. После рата био је дуже време на положају команданта окружне војске у Ваљеву. У првој половини 1885. дао је оставку у служби и живео у Београду. Учествовао је у рату 1885, а затим је поново пензионисан 1886. Написао је Мисли о војној организацији Србије (1874), Битка Пиротска (1890), Мало измена и допуна –

³⁴ ВА, П-14, К-22, Ф-1, Д 1/1; „Некролог Адама Врањешевећа”, Ратник, књ. IV, свеска IV (1884), 290–293; Ив. С. Павловић, н. д., 18.

Босански устанци од 1858. до 1862. – Дринска војска 1876 – Нешто о моралу – О Хрватима – Штросмајер – Закључак....³⁵

У групи официра из Аустрије теоријским радом истицао се мајор Александар Протић, рођен у Темишвару 1839. године. Протић је основну школу завршио у Темишвару, а војно образовање стекао је у кадетској школи у Италији. Пет година је служио у аустријској војсци, пре него што је 1862. дошао у Србију. Као аустријски пешадијски официр учествовао је у рату 1859. у Италији. Мајор Протић говорио је, читао и писао српски и немачки, а служио се француским и румунским језиком. Протић је брзо напредовао у српској војсци, а пред рат са Турском 1875. био је на служби у Опште војном одељењу Министарства војног. После српско-турског рата (1876–1878) Александар Протић је у чину мајора постављен на дужност команданта Браничевске војске, а 1883. постављен је на положај команданта пука. После српско-бугарског рата 1885. пензионисан је у чину потпуковника, али је потом реактивиран и произведен за пуковника. Протић је обављао дужност начелника Економног одељења војног министарства и на тој дужности остао је све до 1893, када је по други пут пензионисан.³⁶ Прве војностручне радове објавио је у часопису Војин: Карл фон Клаузевиц – Војнички геније (1867), Наша стајаћа војска (1869) и Још један глас о Војину (1870). Заједно са Димитријем Ђурићем 1871. превео је са немачког књигу пруског официра Фридриха Вилхелма Ристова Војна око рајнске границе 1870–1871.³⁷ После српско-турских ратова (1876–1878) у часопису Ратник објавио је чланак Војска каква и колика нам треба? (1888); Грађа за нашу ратну историју 1877/78 (1897). Подацима Александра Протића о операцијама српске војске послужио се српски државник Јован Ристић у своме значајном делу: Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878, књ. II, Други рат – (1898). У посебним књигама и брошурама Александар Протић штампао је радове: Српска народна мисао, (1895); О завршној речи М. Пироћанца (1896); Први пут у Загребу

³⁵ Ив. С. Павловић, н. д., 17.

³⁶ Исто.

³⁷ Ив. С. Павловић, н. д., 13–15.

(1899); Наши модерни историчари (1900); О тајној конвенцији између Србије и Аустро-Угарске (1902).³⁸

Прво војнотеоријско дело са италијанског језика превео је мајор Гргур Франић, рођен 1828. у селу Смиљану у Лици. Франић је у Аустрији завршио немачку математичку школу, а говорио је, читао и писао српски, немачки и италијански. После завршене војне школе ступио је у аустријску војску 1847. године. Учествовао је у рату 1848/49. у Италији при блокади и бомбардовању Палманове, у бици код Милана. У српску војску ступио је 1862. у чину привременог пешадијског потпоручника, када је постављен на дужност командира вода у Добровољачком корпусу у Ваљеву. Гргур Франић у часопису Војин објавио је 1866. прво дело српске војне књижевности које је преведено са италијанског језика – О маневрима уопште Карла Декристофориса.

Неколико официра из Аустрије истакло се писањем правила за српску војску. Анта Алексић из Панчева по налогу војног министра превео је 1867. пруска Правила сепарске службе.³⁹ Алекса Савић рођен 1845. у Загребу, поред српског говорио је немачки језик. За време службе у Нишу 1882. објавио је Приручник за наставу из ратне службе и наставе гађања под називом Десетар. Приручник је написан на основу немачког примера и прилагођен пешачком правилу српске војске.⁴⁰

Долазак мајора Јурковића у Србију био је значајан за развој артиљерије. Блаж Јурковић рођен је 1838. у селу Перушићу у Оточком срезу. Војно образовање стекао је у Бјеловару и Грацу, а поред српског и немачког одлично је говорио и чешки језик. Дао је допринос развоју артиљерије стручним радовима из области тог рода војске. Објавио је дело Упутство за подизање батерија 1873, док су неки његови радови објављени у виду аутографија: Батериски закони (1875), Упути за пољску службу и за остале дужности нижи артиљеријски чинова у пољу (1875), Познавање артиљеријског материјала (1877).⁴¹

³⁸ Божидар Јововић, Српски официри у националној култури (Београд: Војноиздавачки завод, 1998), 104–105, 136.

³⁹ ВА, П-14, К-22, Ф-1, Д 01/01.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ ВА, П-14, К-22, Ф-1, Д 1/1; Ив. С. Павловић, н. д., 16.

Међу официрима који су из Аустрије стигли 1868, војном књижевношћу бавио се генералштабни официр Адолф Сертић. Поручник Сертић је као аустријски официр у часопису *Österreichische Militärische Zeitschrift* објавио чланак Телеграф и његова употреба за војничке цели, а након његовог доласка у Србију овај рад штампан је у часопису Војин 1869. године. Након годину дана Адолф Сертић је у Војину објавио радове Десетник у стрељачком низу: по једној аустријској књижици, Упут за гађање у нишан, Покушаји са брзојавом у Шалонском стану и превод Десињолов барут. У часопису Ратник своје радове објављују: Јован Брдарски, Михаило Кренцер, Павле Јуришић Штурм, Павле Хорстиг и Стеван Лончарић.

Истакнуто место међу млађим официрима који су дошли из Хабзбуршке монархије заузима капетан Вајо Кончар, рођен 1846. године у Белопољу у Лици. Вајо Кончар је завршио војну кадетску школу у Аустрији и као контрактурални потпоручник ступио у српску војску јуна 1876. године. У првом рату са Турцима 1876. био је командант добровољаца на Дрини. За одлично држање и вођење своје трупе у борбама добио је Орден таковски крст V реда с мачевима и Сребрну медаљу за храброст. У другом рату са Турцима 1877/78. био је одређен за команданта IV подгорског Батаљона Црноречке војске, а касније је био ордонанс официр команданта Тимочког корпуса. После рата одликован је Златном медаљом за храброст и Сребрном медаљом за ревносну службу, а 1883. одликован је Медаљом за војничке врлине.

Вајо Кончар говорио је и писао српски и немачки савршено, а доста добро француски и енглески. Као поручник у Историјском одељењу био је администратор, рачуновођа и сарадник у часопису Ратник, у којем је објавио више радова: Први прелаз Руса преко Балкана. Превод (1879); Американска оцена о улози бајонета у рату 1877/78. год. (1879); Обседање града Бара. Превод (1879); Рад и употреба коњице у последњим и будућим ратовима (1879); Пушке магацинке (1880); Утврђивање Швајцарске и Белгије (1880). Поред тога додатно је радио на војној литератури. Превео је са немачког дело пруског официра Хуга фон Хелвига Тактички примери 1882, а наредне године заједно са Петром Бојовићем превео је дело белгијског официра Анри Бријалмона – Утврђивање држава и Утврђени логори. После

четири године премештен је на службу у Војно министарство, где је заједно са пуковником Младеном Јанковићем, начелником Оперативног одељења покренуо Службени војни лист (СВЛ). У Службеном војном листу објавио је студију Снабдевање војске муницијом и попуна утршка ове у борби (1885). Уз редовне дужности био је хонорарни професор Стенографије на Војној академији од 1879. до 1885. године. Капетан Вајо Кончар погинуо је 17. новембра 1885. на Сливници као командант III Батаљона IX активног пука у борби на Меким Цревима. Његовом смрћу српска војска изгубила је вредног официра и војног књижевног ствараоца.⁴²

Сличну судбину имао је и капетан Никола Квекић „рођен од чувеније српске породице у Трсту 1830. године”. Никола Квекић био је шурак црногорском кнезу Данилу Петровићу. Квекић је завршио гимназију и лицеј у Женеви, а затим слушао правне науке у Паризу. У Србију је дошао 1875. када је био изванредан рат са Турцима. Као пешадијски поручник од 1879. па до своје смрти био је на служби у Историјском одељењу Главног генералштаба. Заменио је поручника Вају Кончара у уредништву Ратника 1883, где је као сарадник објавио рад О употреби пешачке ватре. Био је наставник француског језика на Војној академији 1884. године. Умро је 6. децембра 1886. од рана задобијених у борби са Бугарима 1885. године.⁴³

Међу официрима из Аустрије који су били професори на Војној академији истичу се капетан II класе Фердо Михоковић и Сава Витас. Фердо Михоковић рођен је 1838. у Бјеловару у Хрватској. На Војној академији био је наставник Борења и Пливања све до 1887. године. Сава Витас рођен је 1845. у Медачком срезу у селу Почитељу. Витас је служио у аустријској војсци од 1866. до 1875. када је дошао у Србију. На Војној академији у Београду од 1885. до 1909. обављао је дужност редовног професорског помоћника на предмету Цртање и краснопис и Немачки језик. Написао је расправу Официр у

⁴² ВА, П-14, К-22, Ф-1, Д-8/1; „Погинули у српско-бугарском рату 1885. године”, Ратник, књ. XVI, св. V и VI (1886), 404; Ив. С. Павловић, н. д., 19.

⁴³ Анд. Ј. Милојевић, н. д., 317–318; „Погинули у српско-бугарском рату 1885. године”, Ратник, књ. XVI, св. V и VI (1886), 404.

друштву 1897. и уџбеник Нижа геодезија 1901. године. Сарађивао је и у Ратнику, где је објавио чланак Одбрана Тирола (1896).⁴⁴

Високим техничким образовањем истицао се капетан II класе Данило Барковић, рођен 1844. у Личком Оточцу. Барковић је слушао војне науке у Серавали у Млетачкој, затим у кадетској школи у Сремској Каменици. Техничко образовање стекао је у артиљеријској школи у Кракову и артиљеријској академији у Белој Цркви у Моравској. Барковић је завршио школовање и ступио у службу као потпоручник 1864. године. Пошто је био надарен за конструкцију наоружања, после краћег времена преведен је у техничку службу. Као прост редов – тобџија дошао је у Србију 1876. и придружио се добровољцима на Дрини, али је убрзо унапређен у чин потпоручника српске војске. У Другом рату са Турцима 1877/78. учествовао је као командант позицијске артиљерије на Тимоку наспрам Видина.

После рата радио је у Тополивници у Крагујевцу. Био је члан комисије која је радила на преоружању српске пешадије и комисије која је разматрала наоружање српске артиљерије. Бавио се проналазаштвом, а чувене су биле његове конструкције даљиномера и топа острагана који је по њему назван „Барковићев топ”. Данило Барковић био је и хонорарни професор Механике на Војној академији. Резултате својих истраживања објавио је у Ратнику под насловом Посматрање артиљеријског практичног гађања. Његова војничка каријера завршена је прерано. Приликом контролисања револвера нехотично га је ранио војник који му је помагао. Сутрадан након овог догађаја (7. новембра 1889), преминуо је од последица задобијених рана.⁴⁵

У XIX веку велики број официра из Аустрије ступило је у српску војску. На то је утицао географски чинилац јер се Хабзбуршка монархија налазила у непосредном суседству Кнежевине Србије, али и други важни фактори. На првом месту национална блискост официра српске, хрватске и чешке народности у Хабзбуршкој монархији, који су желели да помогну Србији у борби за независност. Они који су после српско-турских

⁴⁴ ВА, П-14, К-22, Ф-1, Д-1/1.

⁴⁵ Ј. Симоновић, „Некролог Данилу Барковићу”, Службени војни лист, бр. 41 (1889), 1203–1206; Анд. Ј. Милојевић, н. д., 124–126; Ив. С. Павловић, н. д., 20; Бранислав Ђорђевић, Митар Ковач, Јованка Шарановић, Српски војни поменик (Београд: Војноиздавачки завод, 2003) 32.

ратова (1876–1878) остали у Србији лако су се уклопили у официрски кор српске војске. Политика краља Милана који се у спољној политици ослањао на Аустроугарску, омогућила је „аустријским официрима“ да заузму важна места у српској војсци. Страни официри који су у највећем броју дошли из аустријске војске чинили су посебну групу у српском официрском кору. Они су се издвајали од осталих официра образовањем, културом и традицијом коју су усвојили за време школовања и службе у аустријској војсци. Велики део пруске војне теорије и праксе продирао је у српску војску путем аустријских војних правила и официра из Хабзбуршке монархије. Захваљујући томе одиграли су значајну улогу у процесу модернизације српске војске седамдесетих и осамдесетих година XIX века. После пораза на Сливници у рату са Бугарима 1885. и абдикације краља Милана 1889, утицај аустријских официра у српској војсци постепено слаби. Сећање на официре из Хабзбуршке монархије и Пруске у српској војсци очували су њихови синови официри – Љубомир Покорни, Павле Јуришић, Александар Срб и други.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 13611.

Војни Архив у Београду, П-14, К-22, Ф-1, Д 1/1.

Објављени извори:

Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних од 1861. до 1873. године. Београд: Државна штампарија, 1882.

Литература:

Вељковић, Момчило. *О тимочкој буни 1883*. Београд: Француско-српска књижара, 1936.

Гавриловић, Михаило. *Милош Обреновић, I-III*. Београд: Задужбина Илије М. Коларца, 1908, 1909, 1912.

Грујић, Стеван. *Сливница рат Србије и Бугарске 1885, Операције Шумадијске дивизије*. Београд: Штампарија Задруге штампарских радника, 1887.

Белап, Лазар. „Аустријски војни извештаји о организацији српске милиције (1821–1871)”, *Весник војног музеја ЈНА*, бр. 10 (1964), 130–136.

Ђорђевић Б., Ковач М., Шарановић Ј. *Српски војни поменик*. Београд: Војноиздавачки завод, 2003.

Ђорђевић, Живота. *Српска народна војска 1861–1864*. Београд: Народна књига, 1984.

Ђукић, Светомир. *Мемоари – Балкански ратови*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2014.

Жујовић, Младен. *Белешке Младена Жујовића државног саветника*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1902.

Јовановић, Слободан. *Влада Милана Обреновића, књ. I–III*. Београд: Геца Кон, 1934.

Јововић, Божидар. *Српски официри у националној култури*. Београд: Војноиздавачки завод, 1998.

Љушић, Радош. *Кнежевина Србија 1830–1839*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.

Љушић Р., Бојковић С., Пршић М., Јововић Б. *Официри у високом школству Србије 1804–1918*. Београд: Војноиздавачки завод, 2000.

Марковић, Радосав. *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*. Београд: Научно дело, 1957.

Милићевић М., Поповић Љ., Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије. Београд: Војноиздавачки завод, 2003.

Милојевић Ј., Анд. *За отаџбину*. Београд: Издање Уредништва Ратника, 1904.

„Некролог Адама Врањешевића”, *Ратник*, књ. IV, свеска IV (1884), 290–293.

Ратковић Костић, Славица. *Европеизација српске војске 1878–1903*. Београд: Војноисторијски институт, 2007.

Ратковић Костић, Славица. „Стварање стајаће војске у Србији и њена улога у Тимочкој буни 1883. године”, *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2 (1996), 23–45.

Павловић С, Ив. *Војна граница и српска војска*. Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1936.

Петровић, Мита. *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. 1. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1897.

„Погинули у српско-бугарском рату 1885. године”, *Ратник*, књ. XVI, св. V и VI (1886).

Симоновић Ј., „Некролог Данилу Барковићу”, *Службени војни лист*, бр. 41 (1889), 1203–1206.

Стојанчевић, Владимир. *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*. Београд: Научно дело, 1957.

Томас, Петар. *Ratovi i armije XIX veka*. Београд: Војноиздавачки завод, 1968.

Торовић, Владимир. *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1936.

Чубриловић, Васа. *Историја политичке мисли у Србији XIX века*. Београд: Народна књига, 1982.

Col. Doc. Dr Slobodan Djukic

Military Academy Belgrade

Email: slobodan.djukic@va.mod.gov.rs

THE INFLUENCE OF OFFICERS FROM THE HABSBURG MONARCHY AND PRUSSIA ON THE CREATION AND DEVELOPMENT OF THE SERBIAN STANDING ARMY IN THE 19TH CENTURY

(Summary)

During the first half of the nineteenth century, a large number of Austrian officers joined the Serbian army. This phenomena was influenced by the geographical factor, because the Habsburg nation was located in proximity of the Principality of Serbia, as well as other important factors. Above all, it was the national identity of ethnic Serb, Croat, and Czech officers in the Habsburg Monarchy who wanted to help Serbia in the fight for independence. Officers from Austria and Prussia contributed greatly to the

Serbian Army victories in the Serb-Turkish Wars (1876-1878). Those who remained in Serbia after the war easily fit into the officer corps of the Serbian Army. King Milan, who relied on Austria-Hungary in foreign policy, contributed to the ability of "Austrian officers" to occupy important positions in the Serbian Army. The foreign officers who mostly came from the Austrian Army formed a special group in the Serbian officer corps. They stood out from the other officers with the knowledge, culture, and tradition they had acquired during their education and service in the Austrian Army. Much of the Prussian military theory and practice was introduced into the Serbian Army through Austrian military doctrine and officers from the Habsburg Monarchy. As a result, they played a significant role in the modernization process of the Serbian Army in the second half of the nineteenth century. After the war with Bulgaria in 1885, and especially after the abdication of King Milan in 1889, the influence of officers from the Habsburg Monarchy and Prussia in the Serbian Army gradually diminished and declined.

KEYWORDS: *Serbian army, Serbian officers, Serb-Turkish War 1876/78, Serb-Bulgarian War 1885.*

Оригиналан научни рад
Примљен: 15. јуна 2019.
Прихваћен: 12. новембра 2019.

344.1/.3(497.11)"1864/1901"(093.2)
COBISS.SR-ID 283801868

Др Ненад Ж. Петровић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
E-mail: npetrovic21@yahoo.com

ВОЈНОКРИВИЧНИ ЗАКОНИ У СРБИЈИ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (УТИЦАЈ СТРАНИХ ИСКУСТАВА)

АПСТРАКТ: Чланак се бави анализом страних узора и утицаја код настанка два војна кривична законика у Србији 1864. и 1901. године. Текст је написан на основу литературе и примарних извора од којих су најважнији стручне расправе официра правника у часопису „Ратник”. Такође, чланак објашњава нека правна питања и разјашњава неке појмове и недоумице као што су принцип суђења по слободном судијском уверењу или право на цивилног браниоца (адвоката) у поступку пред војним судовима. Око ових питања изражавања су опречна мишљења у стручној литератури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: војни кривични закон, војни судови, суђење формалним доказивањем, суђење по слободном судијском уверењу

На страницама *Ратника* од његовог покретања разматрана су разноврсна правна питања и проблеми.¹ У дотадашњој пракси

¹ Наводимо само најинформативније текстове. Општим правним питањима баве се прилози: Јован Ђорђевић, „Потреба изучавања кривичног војног закона и права, и о надлежности војних судова”, *Ратник*, децембар 1880, 1251–1258; *Исти*, „Нека основна правна знања ради бољег разумевања војно-кривичног закона”,

Србије од војника се није очекивало да познају ни грађанске нити војне законе али се захтевало да им се подвргавају, а од старешина и да повремено учествују у суђењима у својству судија поротника. Ово је стварало проблеме јер су официри већином били правни лаици. Због тога је корисно било теоретски упоредити страна искуства у уређењу војног правосуђа и праксу у разним европским земљама.² О тим утицајима и узорима сазнали смо на основу упоређивања теорије и праксе у појединим земљама. Познато је да су неки официри правосудне струке боравили на усавршавању у иностранству. У Дижону је 1900. године био на школовању војно-судски капетан друге класе Лука Момировић.³ Војислав А. Весовић, војно судски капетан, такође је тих година морао провести неко време у Француској на изучавању њиховог војноправосудног система, о чему напомиње у једном чланку.⁴

Најранији прописи који су се успутно тицали војнокривичне материје у Србији садржани су у *Закону военом*.⁵ Одредбе овог закона биле су уопштене и непрецизне.⁶ Први специјални *Воено судскій законикъ* донет је 28. априла 1864. године.⁷ Сачињен је по

Ратник, 1882, јул, 35–50; август, 156–164. Проблемом одговорности официра који погази заклетву и уђе у заверу против владара бавио се Димитрије Ђурић, „Једно питање из области позива војника”, *Ратник*, септембар 1890, 262–274. У вези са овим занимљив је чланак Др Милутина Миљковића, војног судског капетана прве класе „О бегству (дезертирању)”, *Ратник*, новембар 1896, 641–664.

² Такви су текстови: Ј. Гран, бригадни аудитор норвешке војске, „Уређење војног судства (у Русији и Немачкој)”, *Ратник*, 1890, август, 204–220; септембар, 343–357, новембар–децембар, 646–670; *Исти*, „Уређење војног судства у Аустро-Угарској”, *Ратник*, јануар 1891, 19–36; *Исти*, „Уређење војног судства у Француској”, *Ратник*, септембар 1891, 268–294; *Исти*, „Уређење војног судства у Грчкој”, *Ратник*, октобар 1891, 391–406. (Све текстове је са француског превео војног судски капетан Велислав Ђ. Миловановић.)

³ Слободан Ђукић, *Страни утицаји на развој српске војне доктрине 1878–1918. године*, (докторат одбрањен на Филозофском факултету у Београду 2013), 50.

⁴ Вој. А. Весовић, војно судски капетан, „О судским казнама и затворима војничким у француској војсци”, *Ратник*, фебруар 1900, 176–197.

⁵ *Законъ военный* донет је 31. октобра 1839. године. / *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Српском*, 1, Београд 1840, или исто код Милоша Гојковића, *Зборник војних правосудних прописа (1839–1995)*, (Војноиздавачки завод и Новинско-информативни центар Војска, Београд 2000), 13–33./

⁶ Милош Гојковић, *Историја Југословенског војног правосуђа*, (Новинско-информативни центар Војска, Београд, 1999), 11–15.

⁷ *Зборник закона и уредаба*, 17, 140–227. Текст закона може се наћи и код М. Гојковића, *Зборник војних правосудних прописа*, 37–86. Измене и допуне овог закона донео је краљ Милан током рата против Бугарске 1885. године. (*Исто*, 87–90.) Закон је важио како за војнике стајаће тако и народне војске. Пре њега био је

узору на француски Code de justice militaire, који је у оно време важио за један од најбољих таквих законика.⁸ Њега је за српске прилике прилагодио први министар војни Кнежевине Србије француски потпуковник Иполит Монден (Hippolit Mondain). „Прилагођавање” је значило да се допуштају телесне казне којих није било у француском узору, чиме је плаћен данак домаћим приликама.⁹ Војносудски законик из 1864. углавном је био преписан из француског закона донетог 1857. године. Француски закон прописао је следеће казне: смртну за најтеже злочине; доживотну или временску робију (од пет до двадесет година); прогонство и депортацију у ваневропске територије; затвор са обавезним радом и без њега; војничку деградацију и новчану казну.¹⁰ Законик је у себи садржао материје више правних прописа као што су устројство и организација војних судова као и кривични војни законик. О истражном поступку у њему није било посебно говора, већ се примењивао онај предвиђен Кривичним законом из 1860. године.¹¹ У војном закону биле су прописане ригорозне казне за кривична дела која би починили официри, подофицири, редови и цивили на служби у војсци како у ратном тако и у мирнодопском стању. За војнике су биле предвиђене и казне батинама.¹² Војни

донет Закон о војничкој дисциплини (Архив Србије (АС), Државни савет (ДС), ролна 315, 1862, бр. 498, листови 29–49). Закон о војничкој дисциплини у параграфима 40, 42 и 43 предвиђа батинање као казну за „просте војнике”. (Исто, л. 39а, 40, 40а.)

⁸ М. Гојковић, *Историја Југословенског војног правосуђа*, 16.

⁹ Драга Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање*, (Српска књижевна задруга и Војноиздавачки и новински центар, Београд 1993), 51.

¹⁰ Вој. А. Весовић, „О судским казнама и затворима војничким у француској војсци”, 177–186. Српски војни кривични закон из 1864. године познавао је следеће врсте казни: смрт, робија, заточење, затвор, батине (укинуте 1873. године), деградација и лишење чина. (*Зборник закона и уредаба*, 17, 167.)

¹¹ Драган Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, (Градина, Ниш 1991), 195–282 (текст „Криминалног (казнителног) законика за Књажество Србију”).

¹² Батинање је иначе стара казна која је постојала још у време Карађорђа, а коју је прихватио и Кривични законик из 1860. године. Његови параграфи 32 и 33 прописали су казну од најмање 10 до највише 50 удараца штапом по дебелом меду, а за млађе од 18 година и особе женског пола шибом. Лица старија од 50 година нису се могла осудити на ову врсту казне. Осуђени се нису смели тући на јавном месту. На ову казну поглавито су осуђивана „бешчасна лица” као што су скитнице, слуге, шерти, надничари, крадљивци, пустахије. Временска казна могла се претворити у кажњавање батинама у случају када би боравком у затвору материјално трпела породица осуђеног. А могло је да буде и обратно: уколико осуђени не би могао поднети батине, онда су се исте претварале у казну затвора.

судови су током тридесетседмогодишњег важења овог закона били састављени искључиво од официра који нису били правосудске струке. Само је *аудитор* био официр са правним образовањем, нека врста секретара суда, који је спроводио истражни поступак. Саслушању код аудитора присуствовала су два сведока из војске у истом рангу као осумњичени: ако је био редов – редови, ако је био подофицир – подофицири, а уколико је био официр – официри. Они су се такође потписивали на записнику саслушања. Судије је постављао министар војни на предлог начелника стајаће војске. Није била предвиђена могућност браниоца како у истрази тако ни пред судом. Аудитор који је спроводио истрагу био је заправо и тужилац јер је на почетку суђења читао реферат о истрази и друге релевантне списе. Пресуда се оптуженом није достављала у писаној форми, већ би му била прочитана а жалбу је могао да изјави посредством аудитора. Казне су биле ригорозне.¹³

Бројне су биле мањкавости овог закона а највећа је лежала у његовој застарелости и неусаглашености са променама које су наступиле у државном и војном поретку Србије. Требало је да протекне тридесет и седам година до усвајања новог закона. Између 1875. и 1900. године створено је чак 15 комисија за израду пројекта новог војног кривичног закона али ниједна није дошла до жељених резултата.¹⁴ У периоду између доношења два војно-

Према Војносудском закону из 1864. године, параграфима 82 и 83 одређено је да се казна батинањем извршава у распону између 30 и 50 удараца, а изриче се онда када, према процени, друге казне не би показале целисходност. Батине су укинуте и за цивиле и за војску 1873. године. (Момчило Грубач, *Телесна казна у Србији од Првог српског устанка (1804) до њеног укидања (1873). 130 година од укидања телесне казне у ослобођеној Србији*, (Службени гласник, Београд 2004.); Мило Ђурђевац, „Народна војска у Србији 1861–1883”, *Војноисторијски гласник*, 4, (Војноисторијски институт ЈНА, Београд 1959), 85.) Према једном документу изгледа да је у народној војсци извршење телесне казне, супротно одредбама општег кривичног законика, могло бити извршено јавно пред стројем војника. (Ненад Ж. Петровић, „Дисциплинско кажњавање народних војника округа Јагодинског на примеру једног документа из 1866. године”, *Корени*, 8–9, (Историјски архив Јагодина, Јагодина 2010–2011), 53–58.)

¹³ М. Гојковић, *Историја Југословенског војног правосуђа*, 16–30.

¹⁴ Др Милутин Миљковић, војно судски мајор, „Критички поглед на Пројекат закона о поступку војних судова у кривичним делима и закона о устројству вој. Судова”, *Ратник*, мај 1897, 660–671; *Исти*, „Критички поглед на пројекте војно-казненог законика, закона о устројству војних судова и законика о поступку војних судова у кривичним делима за време мобилног или ратног стања”, *Ратник*, септембар 1897, 288–311. О овим законима пише Славица Б. Ратковић-Костић,

кривична закона донета су два закона о устројству војске: 1883. и 1886. године.¹⁵ У првом, који је значајан по увођењу сталног кадра, односно стајаће војске, неколико чланова посвећено је војној судској струци. Тако је чл. 47 предвидео да се за војној судске офицере постављају само они који су са добрим успехом завршили правни факултет и одслужили стални кадар, провели најмање две године у суду макар као писари и положили аудиторски испит.¹⁶ Закон из 1886. године дописао је у члану 48 уз старе захтеве још и да је кандидат за војној судског официра служио са добром оценом у судској струци или као јавни правозаступник. Али за приправнике за место аудитора могли су бити примљени у чину потпоручника и „одлични правници“ без овог последњег услова.

Од 1894. године почело се озбиљније радити на пројектима војнокривичног законодавства. Тада је образована комисија која је требало да припреми предлоге нових закона. *Пројекат закона о уређењу војних судова* урађен је по узору на *Закон о организацији војних судова* у руској војсци и свео се на превод са руског.¹⁷ Према руском закону првостепени војни судови били су организовани у пуковима, дивизијама и коњичким бригадама, а постојао је нарочити суд за офицере, војне чиновнике и војне свештенике. Као другостепени успостављен је Велики војни суд.¹⁸ Према предлогу и коначно усвојеном решењу Војнокривичног закона првостепене судове чинила су тројица судија, од којих један официр правне струке и два официра било које струке, а другостепени суд два официра правне струке и тројица било које струке. При опредељивању за мешовити састав суда састављен од стручњака и

Европеизација Српске војске 1878-1903, (Војноисторијски институт, Београд 2007), 359-365. Године 1901. донети су и ступили су на снагу: „Закон о устројству војних судова“ (*Зборник закона и уредаба*, 56, Београд 1903, 156-167); „Војни казнени законик“ (*Исто*, 208-243); „Законик о поступку војних судова у кривичним делима“ (*Исто*, 247-331).

¹⁵ *Службени војни лист*, бр. 1, Београд 8. јануар 1883, 1-27; бр. 43-44, Београд 12. новембар 1886, 1007-1042.

¹⁶ Овај испит је вероватно одговарајући данашњем правосудном испиту који полажу кандидати за положаје тужиоца, судија и адвоката.

¹⁷ М. Гојковић, *Историја Југословенског војног правосуђа*, 30-32; С. Б. Ратковић-Костић, н. д., 360; Гојко Павловић, „Сувремено стање нашег војнокривичног законодавства“, *Ратник*, децембар 1900, 334.

¹⁸ Михаило Васић, војно судски капетан I класе, „Мисли о преустројству нашег војног судства“, *Ратник*, јун 1899, 121-158. Васић је бранио предлог да се код нас успостави мрежа и организација судова по руском узору.

правних лаика руководило се примерима из Италије, Белгије, Аустрије, Немачке, Швајцарске и Русије.¹⁹ Пројекат Војнокривичног законика био је урађен по узору на немачки закон који је у оно време био један од бољих. Одредба о некажњивости официра уколико је због напада на своју част одмах употребио оружје преузета је из аустроугарског примера. За редовну истрагу били су задужени војни иследници војносудски официри, а постојала је и ванредна истрага коју су вршили претпостављени команданти. У овоме се преузимало решење из законодавстава Француске, Италије, Швајцарске, Белгије, Русије и Бугарске. За решавање о почетку истраге било је предвиђено да о томе одлуке доносе надлежни претпостављени, односно министар војни, у зависности од тога који чин или звање има осумњичени, у чему се упориште такође налазило у законодавствима Француске, Русије, Немачке и Бугарске. Према Пројекту је по питању начина доказивања кривице требало да се усвоји „суђење по уверењу” а не као до тада суђење према принципу „формалног доказивања”. Овакво суђење према убеђењу већ се примењивало у већини страних земаља – у Русији, Француској, Италији, Белгији, Швајцарској, Бугарској, Немачкој. Међутим, у коначно усвојеном српском закону ипак је сачувано начело формалног доказивања у коме се сматрало валидним само оно што је строго према формалним прописима Закона доказано. Супротно, према новој теорији која је узимала маха у Европи, судија није био везан ни за каква строга правила о доказима, већ је требало да образложи своју пресуду. Домаћи законодавац сачувао је стару праксу формалног доказивања која је тада била очувана само још у Аустроугарској. Формална теорија доказивања кривице била је усвојена и општим Кривичним закоником који је тада важио у Србији.²⁰ У вези са свим овим и

¹⁹ М. Гојковић, *Историја Југословенског војног правосуђа*, 33; 39–41. Поротно суђење у Србији уведено је Уставом из 1869. године. „Поротни суд” је такав у којем су судије лаици део судског већа и чине већину у њему. Такав систем је присутан у континенталном праву док је у англо-америчком праву порота издвојена у засебно тело које одлучује само о питању кривице одн. невиности оптуженог. (Татјана Бугарски, „Судије поротници и оцена доказа по слободном судијском уверењу”, *Зборник радова Правног факултета*, вол. XLVIII, бр. 3, (Правни факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2014), 221–228.

²⁰ М. Гојковић, *Историја Југословенског војног правосуђа*, 34–36; 51–53. Око исправности пресуђивања по „слободном судијском уверењу” које је данас на снази у Србији воде се код нас још увек полемике. Овај принцип је од Француске

другим питањима долазило је до стручних полемика које нам откривају дилеме, утицаје и узоре код писања домаћег Војнокривичног закона.

* * *

Када се ишчитају текстове настали пре, током и непосредно по доношењу ових војних закона може да се примети како су постојала два из темеља супротстављена виђења, либерално и нелиберално. Велике полемике вођене су нарочито око два питања: Каква треба да буде одбрана оптуженог пред судом и да ли треба признати принцип јавности суђења? Супротстављена гледишта износили су Милутин Миљковић и Гојко Павловић.²¹ Павловић устаје против јавности суђења сматрајући да она није увек оправдана ни пред грађанским судовима, а поготову није пред војним. Закони морају бити одраз правне свести народа у

буржоаске револуције присутан у континенталном праву. Он не значи да судија може судити самовољно и арбитарно без ослоња у чињеницама како то многи погрешно разумеју. Овај принцип значи невезаност судије унапред постављеним правилима о томе шта треба сматрати доказаним а шта не. Он омогућава судији да неометан формалним начинима резоновања, искључиво на основу сопственог знања, искуства и савести, примењујући начело *in dubio pro reo* (уколико постоји двоумљење онда се доноси увек одлука у корист оптуженог), да донесе најисправнији закључак о одређеном факту. На пример ако би два сведока теретила некога, судија према овом начелу не би морао да то узме као готов доказ за нечију осуду а да нема још неке чињенице одн. материјалне доказе. Ово важи још више уколико би посумњао у веродостојност исказа и валидност сведока. Као што је данас одбачен средњовековни 'божји суд' којим се у случају два опречна става учесника у процеси доказивала невиност тиме што би се усијано железом голим рукама пренело од улаза у цркву до олтара. И супротно, неко би био проглашен кривим јер у томе није успео или је одбио да се подвргне оваквом тестирању. Тако је и формално начело доказивања кривице само уз помоћ два сведока напуштено. (Миодраг Мајић, „Шта је слободно судијско уверење?“ www.emins.org/sta-je-slobodno-sudijsko-uverenje. Сајту приступљено 12. новембра 2019. године.) Изведене доказе суд оцењује по слободном судијском уверењу које се заснива на општеприхваћеном знању, искуству, рационалном мишљењу и логичком закључивању. (Т. Бугарски, н. р., 228–231)

²¹ М. Миљковић, „Критички поглед“, *Ратник*, мај 1897, 660–671. Г. Павловић, „Одбрана пред војним судом“, *Ратник*, октобар 1900, 134–165; *Исти*, „Установа јавности код војних суда“, *Ратник*, октобар 1896, 460–473. Павловић се бавио проблемом оптужбе у тексту „Организација оптужне власти у војсци“, *Ратник*, 1903, мај, 64–76; јун–јул, 228–246. Први део овог рада изашао је у свечаном броју украшеном тробојком и са прокламацијама пучистичке владе Јована Авакумовића, као и наредбом војсци новоизабраног краља Петра Карађорђевића. Као мото чланка истакнута је латинска максима: *Errare humanum est*. Да ли је то била иронија или тенденција да о оптужној власти у војсци објави текст непосредно после учесника које су официри извршили над својим врховним командантом?

којем се примењују, а не копије туђих решења, јер су у противном штетни и биће самим животом одбачени. Такав је, по његовом мишљењу, био Војносудски законик из 1864. године, који је био *копија француског законика*. Поручник Павловић истиче аргументе из сопственог најнепосреднијег увида у праксу одричући нестручној јавности било какву могућност да просуђује о учињеном делу: „Што се тиче, пак, тога, да ли ће присутна маса света бити уверена у правилност поступка судског на претресу и у правичност његове осуде, – то је без икаквог значаја. Јер, ако је суд спао до тога, да му правилност у раду и правичност у оцени изриче *гомила скупљеног света*, онда би такав суд спао на најнижи ниво *свога достојанства*.”²² С обзиром на то да се суђења одржавају у радно време, њима углавном присуствују беспослени и доколичари. Аутор поред овог практичног резона уводи и теорију да се војно законодавство за разлику од цивилног, осим познатих извора (писани закони, обичајно право и судска пракса), заснива и на *верности краљу, одбрани отаџбине, безусловној послушности претпостављенима и ненапуштању заставе до последње капи крви*. Штетно је да цивили присуствују војним процесима и да шире у јавност детаље, а још је штетније да се војницима то исто омогући јер би поколебало дисциплину и уздрмало субординацију. У касарнама би се проширило дебатоване о исправности или неисправности појединих судских одлука док би старешине које су на пример кажњене због злостављања војника изгубиле ауторитет када би војници присуствовали њиховим суђењима.²³

Павловић сматра да *оптужени има право на браниоца за сва кривична дела* али не обавезно, већ се може бранити и самостално осим за најтежа дела за која је предвиђена смртна казна, робија или заточење. Такође, оптужени пред војним судом може имати браниоца *само из редова војних лица*, који су дужни да заступају свог брањеника без новчане надокнаде. *Оптужени не може имати*

²² Гојко Павловић, војносудски поручник, „Установа јавности код војних судова”, *Ратник*, октобар 1896, 465, подвукао Н. П.

²³ Ни у немачком војном законодавству није била предвиђена јавност процеса. (Ј. Гран, „Уређење војног судства (у Русији и Немачкој)”, *Ратник*, новембар–децембар 1890, 661) У усвојеном „Законику о поступку војних судова у кривичним делима“ од 15. фебруара 1901, није изричито предвиђена јавност суђења али се не каже ни да су претреси затворени за јавност. (Одељак „О претресу”, *Зборник закона и уредаба*, 56, 296–309)

браниоца током истраге него тек од подизања оптужнице.²⁴ Параграф 174 прописивао је да оптужени има право да се на војном суду брани сам или преко браниоца. Међутим, бранилац је могао бити *само активни официр* било којег рода или струке. За тежа дела учешће браниоца било је обавезно док је за остала дела оптужени могао да се брани самостално. У случају да оптужени сам не именује браниоца, суд то чини из редова судских официра, а у њиховом недостатку именује било ког официра. Према параграфима 3 и 96 постојала је могућност учешћа приватног тужитеља у судском процесу пред војним судовима у случају да је приватно лице претрпело штету. Он је тада имао права да именује сведоке, да подноси доказе и разматра и преписује акта кривичног предмета. Логично је, мада то није изричито наведено у закону, да је у овом случају то могао да буде адвокат приватног тужиоца.²⁵

Предложена решења из пројекта често су упоређивана са законима других земаља да би се дошло до што сврсисходнијих решења. Истицано је како према француском и руском законодавству оптужени пред војним судовима за извесна кривична дела лакше природе није морао имати браниоца. Према супротстављеном становишту правних теоретичара, он га у сваком случају мора имати. Павловић је нагињао овом другом мишљењу. Оповргавао је разлог да би у процесима за лакша дела бранилац могао да развлачи поступак. Свако има право на праведно суђење и с циљем долажења до истине мора му се омогућити помоћ

²⁴ Г. Павловић, „Одбрана пред војним судом“, 161–165. У последњем пасусу овог чланка Павловић је изнео једну тврдњу коју је касније сам исправио. Написао је како је комисија у пројекту закона *подржала установу браниоштва пред војним судовима и у време мобилног и ратног стања*. Он себе демантује: „Овде сматрам за нужно да скренем пажњу читаоцима, да је погрешно у овом чланку при крају одштампано, да је установа бранилаштва задржата за време мобилног и ратног стања, *јер је она уведена само за време мира*.” (Г. Павловић, „Сувремено стање нашег војно – кривичног законодавства“, *Ратник*, децембар 1900, нап. 1, стр. 354, подвукао Н. П.) Павловић је и после усвајања закона остао при ставу да пред војним судом могу бранити само официри. (Гојко Павловић, судски капетан прве класе, „Одбрана пред војним судом“, *Ратник*, 1902, септембар, 136–143; октобар, 264–269.) Војна законодавства Немачке, Француске, Швајцарске, Италије, Румуније и Грчке дозвољавала су да оптужени изабере себи браниоца како од војних лица тако од грађанских адвоката. У Русији и Бугарској прављена је разлика према тежини дела па је оптужени за кривична дела морао узети војно лице за браниоца а за остала је могао ангажовати адвоката.

²⁵ „Законик о поступку војних судова у кривичним делима“, *Зборник закона и уредаба*, 56, 247, 274, 292.

браниоца, али само из редова војних лица. У Француској је било допуштено узети браниоца или из редова професионалних адвоката или од војних лица, па чак и међу лаицима – рођацима и пријатељима! Али, уколико адвокат у току процеса говори против закона и власти, војни суд му је могао одмерити дисциплинску казну, па га чак казнити *брисањем из списка адвоката*!²⁶ Што се тиче Немачке, ту је владиним предлогом закона било предвиђено да оптужени нема право на адвоката у истрази, али је парламент ипак озаконио да окривљени има и ово право. У Немачкој је било ко по избору оптуженога могао да му постане бранилац.²⁷ Русија је имала рестриктивније решење: закон је допуштао браниоца само на главном претресу а не током истражног поступка, адвокати су могли бранити у поступцима пред војним судовима тек у случају да су са канцеларијом у граду у којем постоји окружни суд и да се овај сагласи са њиховим ангажовањем. Углавном су тамо војна лица судске струке или кандидати за ову струку били браниоци у војним поступцима. У случају ратног стања проширивао се круг

²⁶ Г. Павловић, „Одбрана пред војним судом”, 150–151. У једном чланку Павловић ће узгред напоменути да је у Француској под утицајем процеса Драјфусу био поднет законски предлог да се грађанским судовима предају у надлежност сва општа кривична дела која су извршили војна лица у мирнодопско време *осим оних извршених у обављању службене дужности*. Драјфус је био оптужен да је починио један специфичан деликт везан за службену дужност – одавање војних тајни. Павловић је несклон ширењу грађанског правосуђа на војна лица. Он у француском случају види „утицај од стране заинтересованих у овом спору држава”. (Г. Павловић, судски капетан прве класе, „Поводом чланка руског пуковника А. С. Ликошина”, *Ратник*, 1902, мај, нап. 1, стр. 68.) Општа тенденција Павловићевог текста јесте да војни судови и у мирно доба морају судити *свим преступима* које учине војници, подофицири и официри. На ово је реаговао Драгомир Ј. Антула, судски капетан друге класе, „О надлежности војних судов”, *Ратник*, новембар 1902, 319–328. Антула стаје на страну пуковника Ликошина по питању надлежности цивилних судов у деликтима које изврше војна лица у мирно доба. Он се позива на француске ауторе и праксу почевши од Револуције па показује да нема основе да се војници суде по војним законима а не по цивилним уколико њихов деликт спада у ред општих. На крају текста истиче: „Никоме се не може рећи да није војник и патриота само за то (SIC) што налази да у случајевима где су општа кривична дела у питању, војни судови, као изузетни, треба да уступе место грађанским судовима као редовнима. /.../ У времену када се проширио видокруг човечности, када се војска све више и више меша са самим народом, кад је давно и давно прошла епоха у којој се друштво делило на класе са засебном јурисдикцијом и особеним законима за сваку: било би необјашњиво захтевати постављање непробојне преграде између грађанског и војног законодавства, на штету правде, и допустити да и даље карактер и друштвени положај учиниоца дела, а не природа истога, одређује надлежност суда.” (*Исто*, 327–328.)

²⁷ Г. Павловић, „Одбрана пред војним судом”, 152–155.

бранилаца на све официре без обзира на струку, а уколико их није било, разматрање дела се није смело одлагати, већ оптуженоме није преостајало друго него да се сам брани.²⁸

* * *

Судови су се према пројекту закона делили на тројаке: пуковске и дивизијске; суд коњичке бригаде; суд за официре. Установа пуковских судова преузета је из руског законодавства. Према Миљковићу, у домаћим условима пуковски судови били би излишни.²⁹ Пројекат закона давао је претпостављеноме право да стави у притвор осумњиченог за кривично дело. Иако је у војсци, због њене специфичности, било очекивано да овакво право буде шире засновано него у грађанству, ипак коментатор налази да је претерано давати старешини такво право. Оно се косило са правним начелима и разумом. Ваљало би предвидети тачно за која кривична дела претпостављени може да ставља у притвор, а свакако оставити и право на жалбу вишем суду.³⁰ Миљковић критикује и предлог да се преметачина и одузимање ствари може обављати под одређеним условима и у становима представника страних држава. Он је противан из начелних разлога јер је тако

²⁸ Исто, 156–160.

²⁹ Усвојеним законом нису предвиђени пуковски судови. Као првостепени су уведени дивизијски судови који су судили редовима и подофицирима, као и посебан Војни суд за официре у Београду надлежан за официре, војне чиновнике и војне свештенике из свих дивизијских области. Као другостепени суд који је одлучивао у жалбеном поступку уведен је Велики војни суд. Првостепени судови састављени су од тројице, а Велики суд од петорице чланова. У Дивизијском суду је један члан официр судске струке, а двојица су официри поротници било којих родова или струка, а у Великом суду двојица су официри судске струке, а тројица официри поротници било којих родова или струка. Суђење је пуноважно ако му присуствује комплетно веће. („Закон о устројству војних судова”, *Зборник закона и уредаба*, 56, 156–167.) Гојко Павловић, судски капетан прве класе, „Требају ли нам пуковски судови?”, *Ратник*, јул 1902, 257–285, такође се противио пуковским судовима као нецелисходним.

³⁰ М. Миљковић, „Критички поглед”, *Ратник*, мај 1897, 664. Закоником о поступку војних судова предвиђено је да у притвор стављају команданти пукова и старешине равнога положаја (пар. 66 и 68) у случају када је лице окривљено за дела која повлаче казну већу од две године затвора или за бешчасна дела или за које се сумња да би хтели побећи (пар. 143). Међутим, параграф 69 прописује да „кад се догоди кажњиво дело сваки војни старешина има право да окривљенога, који му је потчињен, стави у притвор, у име претходне мере, и о овоме дужан је редовним путем одмах извести свога претпостављенога, који је надлежан, да нареди редовну истрагу, чија је одлука извршна”. (*Зборник закона и уредаба*, 56, 268.)

нешто супротно међународном праву.³¹ Аутор оспорава и друге мањкавости које иду науштрб права окривљеног: што је суд већински састављен од официра неправосудне струке, оштро оспорава право да код пресуда изречених у пуковском суду командант пука има право да казну потврди или умањи јер се то противи начелу да само другостепени суд може преиначити првостепену пресуду. Миљковић у овим рестрикцијама права препознаје лоше угледање на руске узор.³²

Као антипод напред наведеним размишљањима, у свом полемичком осврту капетан Михаило Васић наводио је примере Велике Британије и Француске, где је командант пука имао овлашћење да самостално као другостепени орган потврди, ублажи, ослободи казне или нареди поновни поступак, а у Русији и Бугарској чак и право да поштри казну. Посебно истиче пример Британије, која је позната по либерализму, па ипак у њеној армији је пракса да у жалбеном поступку код мањих деликата командант пука наступа као другостепени орган. Такође је против тога да у састав првостепеног пуковског суда улази официр правник, већ захтева да овај суд буде *искључиво поротни састављен од трупних официра*. Тек у дивизијским судовима, који би судили за теже повреде закона, налазио би се један војни судија професионалац, а остали чланови већа били би официри поротници без посебног правног образовања. Такође, Васић се залагао за „еластичније” доказивање кривице: према његовом мишљењу, као доказ престапа против субординације довољан би био само рапорт претпостављеног којим се утврђује тако нешто *без икаквих других сведочења и извођења доказа*.³³

³¹ Исто, 665. Параграфом 128 Законика о поступку војних судова предвиђено је да су претрес и одузимање ствари у становима представника страних држава могући по допуштењу тог представника које се прибавља преко министра иностраних дела. (*Зборник закона и уредаба*, 56, 281.)

³² Исто, 668. Усвојеним законом само су другостепени судови могли да решавају о првостепеној пресуди.

³³ Михаило Васић, војносудски капетан прве класе, „Мисли о преустројству нашега војнога судства”, *Ратник*, јун 1899, 121–158. Занимљиво да Васић овакво у суштини рестриктивно тумачење права које иде против окривљеног повезује са слободним судијским уверењем: „Суђење по убеђењу одавно је већ почело да истискује суђење по формалним, законским доказима; оно је усвојено у великој већини европских држава /... / Војни суд у ствари је поротни суд, и он ће то бити и онда, када би у његов састав ушли правници, за што у осталом нема никакве потребе, и онда настаје питање: по ком основу може се од поротника тражити

Нови Миљковићев текст заокружио је његове погледе изнете на линији либералних правних начела. Најзначајније се чини оспоравање предлога према коме се *покушај кривичног дела изједначавао са извршеним делом*, што је било противно модерној теорији и пракси. Писац износи разуман став да се *код покушаја мора одмеравати блажа казна него код извршеног дела*.³⁴ Припрема дела може бити изједначена са извршењем *само код преврата и велеиздаје* и тако се по правилу у свету практикује. Код свих осталих деликата *припрема уколико иза ње није уследио покушај извршења апсолутно је некажњива у модерним законодавствима*. Такође је пројектант закона био ригорозан и у погледу кривичног дела бекства из војске јер се на њега *не односе одредбе о застаревању*. Миљковић мисли да се овим хтело обесхрабрити бежање, односно избегавање служења војске, али налази да то неће бити сврсисходно. Ако после истека одређеног времена застаревају чак и кривична дела убиства, онда *зашто само за бекство из војске није предвиђено застаревање?! Миљковић сматра да се превенција не може остварити на тај начин, већ развијањем осећања грађанске дужности*. Аутор пројекта очигледно се држао начела застрашивања, али оно није довољно да спречи чињење кривичних дела, сматра Миљковић и још више стаје на страну поборника сужавања изрицања смртне казне: „нека законодавства већ одустају од смртне казне, па прибегавају казни лишења слободе, која кад се рационално примењује, најбоље води жељеној сврси”.³⁵ Са овим у вези сматрао

познавање законских прописа о доказима? Они их не знају и не морају да знају, јер им је позив са свим (SIC) друго.” (Исто, 157.) Усвојено је решење како је Васић предложио иако је задржан принцип формалног доказивања: рапорт претпостављеног о повреди старешинства суд је могао узети као доказ „ако је, према околностима дела, повређенога и учиниоца вероватно, да је окривљени дело извршио”. („Законик о поступку војних судова у кривичним делима”, *Зборник закона и уредаба*, 56, 263.) За неистините рапорте и недопуштене молбе, жалбе и тужбе биле су прописане казне.

³⁴ Неколико година по усвајању новог закона појавиле су се критике. Међу њима да Војни кривични законик није прописао казне за покушаје преступних дела („преступи” су била блажа кривична дела од „злочиних”). Аутор је тражио да се пропишу казне и за покушај које би износиле најмање половину казне предвиђене за свршено дело. (Љуб. А. Дабић, судски капетан, „Махне и недостаци наших војних кривичних закона”, *Ратник*, јун 1905, 949–957.)

³⁵ М. Миљковић, „Критички поглед на пројекте војно-казненог законика, закона о устројству војних судова и законика о поступку војних судова у кривичним делима за време мобилног или ратног стања”, *Ратник*, септембар

је да смртну казну у редовном стању не би требало изрицати. Она нема никакву сврху јер не служи поправци злочинца нити може да успостави правду враћањем једног зла другим. Само у ратном стању требало би оставити могућност за смртну казну и то за одређена дела. Оно што је најзанимљивије у овом изузетно либералном приступу јесте критика предлагача закона зато што није уопште предвидео, намерно или не, нека кривична дела међу којима су шпијунажа и непридржавање међународног хуманитарног права у рату! Како је Србија, до момента писања Миљковићевог чланка, била приступила Женевској конвенцији, то је била дужна да у своје законодавство унесе санкције за непридржавање исте: „Како је држава по међународном праву, одговорна у случају повреде које од ових одредаба, то је она и дужна да се постара, да се те повреде не дешавају, и ако се десе, да их казни опортуним (SIC) казнама.”³⁶ У војном кривичном закону усвојеном 1901. године прописано је било кажњавање само за пљачку, отимање и опустошавање учињено у мобилном или ратном стању.³⁷ Није посебно предвиђено кажњавање за ратне злочине извршене према заробљеним или предатим војницима нити према цивилима, а тога нема ни у општем кривичном закону донетом додуше у време када се међународно ратно право тек припремало. Ово може да чуди јер је Краљевина Србија била у првом кругу потписница Хашке конвенције о правилима ратовања на копну 1899. године. Ипак, важило је правило да све оно чега нема у војном закону третира се по одредбама општег кривичног законика, па се тако свако убиство или свако силовање морало кажњавати по њему, а казне су биле ригорозне.

1897, 288–296. Смртна казна била је предвиђена за широк распон дела и у цивилном и у војном кривичном закону Србије. Смртна казна укинута је у Србији тек 2002. године. О томе пише Иван Јанковић, *На белом хлебу. Смртна казна у Србији, 1804–2002*, (Београд: Службени гласник, 2012)

³⁶ Исто, 308. У независном војном листу *Српска стража* који је излазио током 1895. и 1896. године појављивали су се и такви текстови којима се захтевало да српска војска спроводи „ратно лукавство” тако што *неће поштовати међународне конвенције о начину ратовања!* (Такав је нпр. текст: Батушанин, „Основи војничке снаге”, *Српска стража*, 1/ 1896, 4.)

³⁷ Глава XXIV, параграфи 146–152. (*Зборник закона и уредаба*, 56, 241–243.)

* * *

Потпуно супротни Миљковићевим назорима су неки текстови који су се појавили 1899. и 1900. године на тему војнокривичног законика. Осим наведеног чланка Михаила Васића, још неколико текстова вредно је пажње јер су, дајући преглед уређења војног правосуђа, вођења истражног поступка и казнене политике у иностранству, правдали потребу измена војног законодавства у Србији углавном у рестриктивном правцу.³⁸ Закони усвојени почетком 1901. године показали су да је утицај ове групе правника, а још вероватније и политичара истог мишљења, био претежнији.

Војислав Весовић, који је провео неко време на студијском упознавању са француским војним правосудним и казненим системом, афирмативно описује режим издржавања казни, бар на примеру два затвора у Паризу која је посетио.³⁹ Посебно нам се чини значајним то што Павловић предлаже да се и у Србију уведу, попут Русије, систем „дисциплинских батаљона“ заправо кажњеничких јединица у којима би служили војници кажњени за специфична дела као што су кршење субординације, бекство, непослушност, повреда стражарске дужности и слично. Први пут су овакве јединице у Русији створене 1878. године. Казне су се кретале од најмање једне до највише три године, уз губитак неких

³⁸ Аноним, „Војни кривични судски поступак и уређење војних судова у Немачкој“, *Ратник*, јануар 1900, 51–60 (превод од В. и М.); Вој. А. Весовић, војно судски капетан, „О судским казнама и затворима војничким у француској војсци“, *Ратник*, фебруар 1900, 176–197; Гојко Павловић, војносудски капетан прве класе, „Систем војних судова и право изјаве жалбе против одлука војних судова у страним државама“, *Ратник*, септембар 1900, 52–86; *Исти*, „Сувремено стање нашег војно – кривичног законодавства“, *Ратник*, децембар 1900, 333–371. *Исти*, „Одбрана пред војним судом“, *Ратник*, октобар 1900, 134–165; *Исти*, „Дисциплински батаљони у Русији“, *Ратник*, новембар 1900, 245–276.

³⁹ Вој. А. Весовић, „О судским казнама“, 187–197. Радило се о затворима са радионицама у којима су кажњеници производили одевне и друге предмете, за шта је писац пун похвале и препоручује да се исто уведе и код нас. Један затвор је био у самом Паризу, назван по улици у којој је био смештен *Cherche-Midi*, а други у предграђу, у тврђави *Bicêtre*. У оба затвора били су смештени затвореници кажњени затвором до пет година. Због тога са зрном соли можемо примити описе ова два затвора који су били, за ондашње прилике, веома хумани. Најтежи затвореници одашиљани су на робију са принудним радом (*les travaux forcés*) у прекоморске поседе какви су Нова Каледонија и Француска Гујана. Тамо су издржавали казну, по речима самог Весовића, радећи на најтежим пословима. (*Исти*, 181.) Неки војни затвори били су смештени у Алжиру. (*Исти*, 186.)

права и олакшица у служби. Време проведено у њима рачунало се у рок службе. Војници упућени у ове батаљоне пролазили су обуку као и сви други, али су морали и да обављају тешке радове. Казна им је могла бити умањена због доброг владања. Уколико би им по отпуштању из кажњеничких јединица преостало још од војног рока, тада су враћани у регуларне јединице. Кажњеничке јединице биле су потпуно одвојене од осталих, имале су и своје цркве са свештеницима који су војницима држали часове веронауке и моралне поуке. За оне који би се у кажњеничким јединицама огрешили о ред и дисциплину биле су предвиђене изолације (самице) али и батинање до сто удараца, на шта је кажњавао претпостављени. Постојала је такође могућност да суд неке претвори затворску казну у батине од 100 до 300 удараца.⁴⁰ Законом о устројству војске из 1901. године у српској војсци уведене су кажњеничке јединице.⁴¹ Чланом 10 било је предвиђено стварање нарочите дисциплинске команде за војнике који су због лошег владања уклоњени из трупе као и за оне који се намерно осакате.⁴²

* * *

У иностранству је праћено стање у српској војсци и исказиван је интерес за проучавање њених правних установа. Читањем и прештампавањем ових текстова у Србији добијало се страно мишљење о нашим приликама. Руски судски пуковник Ликошин написао је критички интониран текст о тек усвојеном српском војном кривичном закону. Ликошинов чланак публикован је јануара 1902. године у руском часопису *Весник права*, а тежини његовог мишљења доприноси што је био професор војног кривичног поступка на Војноправној академији.⁴³ Осим похвала, руски професор је у свом тексту изнео и низ покуда на новоусвојени српски законик. Занимљиво је да Ликошин у руском журналу критикује српског законодавца што се превише угледао на руско војно кривично законодавство. Могуће да је ово био

⁴⁰ Г. Павловић, „Дисциплински батаљони у Русији”, 251, 265–266. У француском и немачком систему војног кажњавања постојале су изолације, али не и телесне казне.

⁴¹ *Зборник закона и уредаба*, 56, 91–155.

⁴² *Исто*, 101.

⁴³ Гојко Павловић, судски капетан прве класе, „Поводом чланка руског пуковника А. С. Ликошина о реформи војног кривичног законодавства у Србији”, *Ратник*, 1902, мај, 57–72; јун, 150–169.

околишни начин да искаже незадовољство домаћим законом. Према професоровом мишљењу, руска решења била су у многим питањима рестриктивна и назадна, па нису смела никоме да служе за углед. Као такве норме он истиче: посебне судове за официре који су их издвајали од подофицира и редова, налазећи да таква пракса може да доведе до неравноправности и повлашћености; прешироку надлежност војних судова који су могли да суде цивилима чак и у мирно доба; нејасноће у погледу права када и како грађанске власти могу да задрже и притворе официре, а тешка је била и примедба да српски војни законик не даје право цивилним браниоцима да заступају оптужене пред војним судовима чак ни у мирно доба. Ликошин је у побројаном видео *копирање лоших руских узора*, што је исказао речима: „не може, а да човек не пожали, због чега творци српског војног казненог законика 1901. године нису узели за образац ма који од савременијих казnenих законика, а не руски војни казnenи законик – готово најнесавршенији од данас важећих војних казnenих законика”.⁴⁴

На ово му је Павловић – претходно га побијајући по свим тачкама и доказујући да се домаћи законодавац, иако је превасходно узимао из руског законодавства, угледао и на француско и немачко право – на крају чак *пребацио недостатак патриотизма*: „Ну, поред свега тога, ја као Србин, као српски правник и судски официр, а као ђак руске Александровске војноправне академије, далеко сам и од помисли, да тврдим оно, што писац – професор једног највећег војног просветног завода у Русији тврди, да је руски војни казnenи законик један од најнесавршенијих од данас важећих војних казnenих законика; ја обратно тврдим, да је руски војни казnenи законик плод руског стеченог искуства и да је створен једино за руску војску, због чега нека ми се не замери, ако препоручим поштованом писцу, да не напада толико *своје рођено законодавство*, јер треба и сувише бити обазрив упоређујући своје законодавство са страним и давати у томе свој суд, јер оно, што је за страну војску добро, може бити да не би било добро за руску војску и обратно.”⁴⁵

⁴⁴ Исто, 168, наводници су у тексту.

⁴⁵ Исто, 168 – 169, подвукао Н.П.

* * *

Војни казнени законик проглашен од краља Александра Обреновића 31. јануара 1901. третирао је само кривичну материју, док је вођење поступка регулисано Законом о поступку војних судова у кривичним делима, донетим 15. фебруара 1901. године.⁴⁶ Уводна правила и Част прва („О кажњавању злочинства и преступа уопште“) из Казненог законика књаза Милоша важили су и за војне преступе и злочине. Такође, војна лица за кривична дела која нису била изричито предвиђена војним казним законом нити уредбом о војној дисциплини кажњавана су према овом закону донетом давне 1860. године. Одредбе прописане за офицере важиле су углавном и за војне чиновнике и војне свештенике. Војни кривични законик познавао је сличне казне као и општи законик: смрт; робију од две до двадесет година; заточење од две до двадесет година; затвор од тридесет дана до пет година. Од осталих казни биле су предвиђене: губитак чина; губитак звања; губитак војничке части; губитак грађанске части и одузимање ствари. *Официрима је робија увек замењивана заточењем.*⁴⁷

Новим законима уведени су војни тужиоци при првостепеним (дивизијским) судовима да заступају тужбу и воде надзор над истрагом. Истрага је поверена војним иследницима из

⁴⁶ „Војни казнени законик“ (ВКЗ), *Зборник закона и уредаба*, 56, Београд 1903, 208–243. „Законик о поступку војних судова у кривичним делима“ (ЗП), *Исто*, 247–331.

⁴⁷ Пар. 12 и 14 ВКЗ (*Исто*, 210–211). Криминални (казнителни) закон из 1860. године прописао је казне: смрт; робију од две до двадесет година; заточење од две до двадесет година; затвор од тридесет дана до пет година; лишење звања; новчану казну; батине од десет до педесет удараца; губитак грађанске части; одузимање ствари; забрану вршења одређене делатности и протеривање. (Д. Николић, н. д., 200–203.) Видимо да је општи кривични закон имао казне које војни није имао: батинање, новчане глобе и протеривање (за српске држављане у други крај земље најдуже до две године а за странце протеривање из Србије за свагда). Такође, у параграфу 14 прописано је да осуђени на робију носе окове лаке или тешке већ према осуди и да раде тешке послове. Жене нису окиване. Према пар. 15 и 24 произилази да је разлика између робије и заточења била у условима издржавања а не у дужини казне. Заточеник се за разлику од робијаша није окивао нити нагонио на рад и овај повлашћени режим био је резервисан за чиновнике и свештенике. Међутим, завршни став пар. 24 ипак предвиђа да и чиновници и свештеници могу бити осуђени на робију уколико почине нечасна и општеопасна дела као што су опасне крађе, убиство из користољубља или друга дела са ниским побудама.

редова војнослужбених официра. Усвојен је принцип да ће само претпостављени одговарати уколико је потчињени по његовој заповести починио кривично дело. У овоме је допуштен изузетак да ће осим наредбодавца и потчињени бити кажњен за извршење заповести ако је ова била усмерена на извршење очигледног злочиначког дела.⁴⁸

* * *

Због неочуваности архиве војнослужбених предмета не може се утврдити каква је била кривична пракса. Закон је предвидео веома оштре казне. Претпоставља се да је у ратовима кривична политика била у сваком погледу ригорознија.

ЗАКЉУЧАК

Као и на другим пољима државне организације и друштвеног живота, Краљевина Србија прихватала је одређене узорне и утицаје из иностранства и у војнокривичном законодавству. Први војни кривични законик из 1864. године био је готово преписан из француског војног кривичног закона (Code de justice militaire) са одређеним прилагођавањима домаћим условима. У чланку се показује да су у домаћем Војнокривичном закону и Закону о поступку војних судова из 1901. године обилато преузимани страни утицаји и то како из Русије, тако из Немачке, Француске и других земаља. Законима из 1901. године задржан је принцип формалног доказивања кривице иако је он већ у оно време био углавном напуштен не само у западноевропској пракси већ и у Русији, а задржан у војном правосуђу Аустроугарске монархије. Нека су питања заокупљала пажњу стручне јавности и била су преточена у полемике: састав судског већа (бројчани однос правника и поротника – правних лаика); право на браниоца, а посебно да ли постоји право на цивилног браниоца (адвоката); јавност (отвореност) суђења; организација војних судова и са овим у вези да ли треба издвојити посебан суд само за официре,

⁴⁸ Параграф 27 ВКЗ гласио је: „Ако је извршењем заповести учињено какво кривично дело, онда је за ово одговоран само претпостављени, који је издао заповест. Али ће се и потчињени, који је извршио заповест, казнити, ако је заповест била управљена на извршење очигледно злочиног дела.” (Исто, 215).

што је коначно и прихваћено. Закони из 1901. године представљали су у правном смислу напредак у односу на претходан закон донет 1864. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Српском, т. 1, 17, 56.

Закон о војничкој дисциплини (Архив Србије, Државни савет, ролна 315, 1862, бр. 498, листови 29-49.)

Службени војни лист, бр. 1/1883; бр. 43-44/1886.

Аноним, „Војни кривични судски поступак и уређење војних судова у Немачкој”, *Ратник*, јануар 1900, 51-60.

Драгомир Ј. Антула, судски капетан друге класе, „О надлежности војних судова”, *Ратник*, новембар 1902, 319-328.

Михаило Васић, војносудски капетан прве класе, „Мисли о преустројству нашега војнога судства”, *Ратник*, јун 1899, 121-158.

Вој. А. Весовић, војносудски капетан, „О судским казнама и затворима војничким у француској војсци”, *Ратник*, фебруар 1900, 176-197.

Ј. Гран, бригадни аудитор норвешке војске, „Уређење војног судства (у Русији и Немачкој)”, *Ратник*, 1890, август, 204-220; септембар, 343-357, новембар-децембар, 646-670.

Исти, „Уређење војног судства у Аустро-Угарској”, *Ратник*, јануар 1891, 19-36.

Исти, „Уређење војног судства у Француској”, *Ратник*, септембар 1891, 268-294. *Исти*, „Уређење војног судства у Грчкој”, *Ратник*, октобар 1891, 391-406.

Јован Ђорђевић, „Потреба изучавања кривичног војног закона и права, и о надлежности војних судова”, *Ратник*, децембар 1880, 1251-1258.

Исти, „Нека основна правна знања ради бољег разумевања војно-кривичног закона”, *Ратник*, 1882, јул, 35-50; август, 156-164.

Љуб. А. Дабић, судски капетан, „Махне и недостаци наших војних кривичних закона”, *Ратник*, јун 1905, 947-1007.

Димитрије Ђурић, „Једно питање из области позива војника”, *Ратник*, септембар 1890, 262-274.

Др Милутин Миљковић, војносудски капетан прве класе „О бегству (дезертирању)”, *Ратник*, новембар 1896, 641–664.

Исти, „Критички поглед на Пројекат закона о поступку војних судова у кривичним делима и закона о устројству вој. Судова”, *Ратник*, мај 1897, 660–671.

Исти, „Критички поглед на пројекте војно-казненог законика, закона о устројству војних судова и законика о поступку војних судова у кривичним делима за време мобилног или ратног стања”, *Ратник*, септембар 1897, 288–311.

Гојко Павловић, „Сувремено стање нашег војно-кривичног законодавства”, *Ратник*, децембар 1900, 333–371.

Исти, „Одбрана пред војним судом”, *Ратник*, октобар 1900, 134–165.

Исти, „Установа јавности код војних судова”, *Ратник*, октобар 1896, 460–473.

Исти, „Поводом чланка руског пуковника А. С. Ликошина”, *Ратник*, 1902, мај, 57-72; јун, 150–169.

Исти, „Требају ли нам пуковски судови?”, *Ратник*, јул 1902, 257–285.

Исти, „Систем војних судова и право изјаве жалбе против одлука војних судова у страним државама”, *Ратник*, септембар 1900, 52–86.

Исти, „Дисциплински батаљони у Русији”, *Ратник*, новембар 1900, 245–276.

Литература

Бугарски, Татјана. „Судије поротници и оцена доказа по слободном судијском уверењу”, *Зборник радова Правног факултета*, вол. XLVIII, бр. 3, Нови Сад: Правни факултет, 2014, 221–234.

Вуксановић-Анић, Драга. *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање*. Београд: Српска књижевна задруга и Војноиздавачки и новински центар, 1993.

Гојковић, Милош. *Зборник војних правосудних прописа (1839–1995)*. Београд: Војноиздавачки завод и Новинско-информативни центар Војска, 2000.

Исти, *Историја Југословенског војног правосуђа*. Београд: Новинско-информативни центар Војска, 1999.

Грубач, Момчило. *Телесна казна у Србији од Првог српског устанка (1804) до њеног укидања (1873)*. 130 година од укидања телесне казне у ослобођеној Србији, Београд: Службени гласник, 2004.

Ђукић, Слободан. *Страни утицаји на развој српске војне доктрине 1878–1918. године*, докторат одбрањен на Филозофском факултету у Београду 2013.

Ђурђевац, Мило. „Народна војска у Србији 1861–1883”, *Војноисторијски гласник*, 4, (1959), 78–93.

Јанковић, Иван. *На белом хлебу. Смртна казна у Србији, 1804–2002*. Београд: Службени гласник, 2012.

Мајић, Миодраг. „Шта је слободно судијско уверење?” www.emins.org/sta-je-slobodno-sudijsko-uverenje

Николић, Драган. *Кривични законик Кнежевине Србије*. Ниш: Градина, 1991.

Петровић Ж, Ненад. „Дисциплинско кажњавање народних војника округа Јагодинског на примеру једног документа из 1866. године”, *Корени*, 8–9, (2010/2011), 53–58.

Ратковић-Костић Б, Славица. *Европеизација Српске војске 1878–1903*. Београд: Војноисторијски институт, 2007.

Dr Nenad Ž. Petrovic, Research Fellow
Strategic Research Institute, Belgrade
Email: npetrovic21@yahoo.com

THE IMPACT OF FOREIGN EXPERIENCE UPON CODES OF MILITARY JUSTICE IN SERBIA BEFORE WORLD WAR I

(Summary)

As in other fields of state organization and social life, it was in the area of military justice that the Kingdom of Serbia embraced certain models and influences from abroad. The first Code of Military Justice, dating from 1864, was almost copied from the French military justice code (Code de justice militaire); however, it included certain adjustments to Serbian circumstances. This paper shows that the local Code of Military Justice and the Courts-Martial Process Code of 1901 were amply founded on foreign influences, namely those from Russia, Germany, France, and other countries. The 1901 codes retained the principle of formal procedure of proving guilt notwithstanding the fact that, at that time, such a principle had already been

abandoned for the most part, not only in the Western European practice, but in Russia as well. On the other hand, this concept had been preserved in the Austro-Hungarian military justice system. The following issues drew particular attention of experts and even gave rise to certain arguments: the composition of a judicial panel (the respective proportion of legal professionals and lay judges); the right to a defense counsel (attorney); the question whether court proceedings should be open to the public; the organization of military courts; and, consequently, the question whether a special court should be formed for officers (which was accepted in the end). In legal terms, the 1901 codes constituted progress in comparison to the previous 1864 code.

KEY WORDS: codes of military justice, military courts, formal procedure of proving guilt, judging at judicial discretion

Оригиналан научни рад
Примљен: 5. фебруара 2019.
Прихваћен: 3. јуна 2019.

94:327(470:497.11)"1904/1915"
339.9:355.02(497.11:470)"188/191"
COBISS.SR-ID 283787788

Др Јарослав В. Вишњаков, ванредни професор
Московски државни институт међународних односа
Универзитет (МГИМО), Москва (Руска Федерација)
E-mail: vishnyakov@yandex.ru

НА ТАЛАСИМА ДУНАВА: РУСКО-СРПСКА ВОЈНОЕКОНОМСКА САРАДЊА ПРЕ И У ТОКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: Рад осветљава историјски недовољно обрађену тему руско-српских војноекономских односа, који су постали изузетно блиски пред Први светски рат. Посебна пажња у контексту општих стратешких интереса Русије на Дунаву посвећена је делатности Специјалне експедиције под командом М. М. Весјолкина, која је формирана 1914. године са специјалним задатком да снабдева српску војску наоружањем и муницијом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Дунавска експедиција, М. М. Весјолкин, Н. Пашић, Николај II, Први светски рат, Бугарска, Аустро-угарска.

Особености и карактер руско-српских нововековних веза, чије тумачење представља кључ за разумевање општих циљева руске балканске политике у XIX и XX веку, чест су предмет истраживања у руској и иностраној историографији. У научним круговима обрађена је огромна количина историјских извора посвећених анализи најразличитијих аспеката тих односа, будући да је почетком XX

века српска краљевина постала важан и незаобилазан чинилац у нараслом руско-аустријском супарништву око политичког утицаја на Балкану. У проучавању тог стратешки важног питања за формирање руске спољне политике, чија је актуелност додатно појачана приликом обележавања стогодишњице Првог светског рата, историчари сасвим разумљиво главни акценат у својим истраживањима стављају на политички аспект тих односа, сагледавајући руску балканску политику у светлу глобалних спољнополитичких интереса Русије.

Тај правац руске политике у вези са анализом војнополитичких циљева Русије у региону, те међународни проблеми црноморских мореуза и општи узроци претварања Балкана у *европско буре барута* често су били тема многих монографија и научне периодике, а неки од тих радова проистекли су и из пера аутора ових редова.¹ Ипак, поред анализе руске политике према Србији, умесно је позабавити се и питањем свеукупне стратегије руске дипломатије у Подунављу, као важним елементом руско-аустријских противуречности. Тај аспект открива нам нови сегмент српско-руских односа. Реч је о војноекономским односима између две земље, који су постали изузетно блиски почетком XX века, а недовољно су

¹ Видети: Вольфрам В. Готлиб, *Тайная дипломатия во время Первой мировой войны* (Москва, Соцэкгиз, 1960); Кирилл Б. Виноградов, *Боснийский кризис 1908–1909 гг. Пролог Первой мировой войны* (Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1964); Никола Поповић, *Србија и царска Русија* (Београд: Службени лист СРЈ, 1994); *Первая мировая война. Пролог XX века*, ур. В. Л. Мальков (Москва: Наука, 1998); *За балканскими фронтами Первой мировой войны*, ур. В. Н. Виноградов (Москва: Индрик, 2002); В *«пороховом погребе Европы» 1878–1914*, ур. В. Н. Виноградов (Москва: Индрик, 2003); Оскар Яси, *Распад Габсбургской монархии* (Москва: Три квадрата, 2011); Robert Seton-Watson, *Europe in the melting-pot* (London: Macmillan and Co., 1919); Fritz Fischer, *Germany's War Aims in the First World War*. (New York: W. W. Norton, 1967); Barbara Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy 1814–1914*. (Philadelphia: Lippincott, 1964); Barbara Jelavich, *The Habsburg Empire in European Affairs, 1814–1918*. (Chicago: McNally, 1969); Barbara Jelavich, *History of the Balkans* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Ярослав В. Вишняков, „Сербия в начале мировой войны: 1914–1915 годы”, *Новая и новейшая история*, № 2. (2013), 53–65; Ярослав В. Вишняков, „Сербский фронт: от войн балканских к мировой”, *Первая мировая война: историография и уроки истории*, Материалы VIII Конвента РАМИ, апрель 2014 г, ур. А. В. Ревякин (Москва: МГИМО, 2015), 7–45; Ярослав В. Вишняков, *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*, 2 издање. (Москва: МГИМО, 2016); Алексей Ю. Тимофеев, Ярослав В. Вишняков, Горан Милорадович, *Битва двухглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы первой мировой войны* (Москва: РИСИ, 2016).

осветљени у руској али и у српској историографији.² Овај чланак има за циљ да донекле попуни ту празнину.

Пре свега приметимо да су први кораци руског економског утицаја у Србији учињени осамдесетих година XIX века, због потребе за супротстављањем „новом курсу“ српског кнеза (од 1882. године краља) Милана Обреновића, који је након Берлинског конгреса 1878. године своју спољну и унутрашњу политику везао за Двојну монархију, закључивши с њом 1881. трговачки уговор и тајну политичку конвенцију. Потребе економског и друштвено-политичког развоја младе српске државе захтевале су од владајућих кругова у Београду да се одреде за стратешког савезника. С обзиром на географску удаљеност, тај савезник могла је да буде само Аустроугарска. Управо Беч је стога за београдске политичаре представљао „прозор у Европу”,³ уз чију помоћ је било могуће остварити убрзан развој Србије, нарочито ако се узме у обзир чињеница да је на Аустроугарску отпадало 66% увоза и чак 93% извоза тадашње српске државе.

Ипак, крај XIX века представљао је период када је Руско царство почело да озбиљно обраћа пажњу на Дунав као пловни пут. То се нарочито дâ приметити након завршетка рата са Турском 1877–1878. године, када је Русија повратила луке на његовом ушћу Рени и Измаил, чиме је добила могућност да води конкурентску борбу на Дунаву са аустријским паробродарским друштвима.⁴ Учвршћивање економских позиција Русије на средњем и доњем току Дунава могло је представљати озбиљну противтежњу аустроугарској експанзији у региону Балкана. *Правилник о редовном теретно-путничком саобраћају између градова Одеса и Измаил,*

² Делимично ово питање осветљавају материјали из трећег тома фундаменталног зборника докумената *Москва – Србија, Белград – Русија*. Видети: *Москва – Србија, Белград – Русија*. Сборник докумената и материјала, Т.3, *Обществено-политическе и културне везе 1878–1917* (Москва: Главное архивное управление Города Москвы, Белград: Архив Србије, 2012). Тој теми били су посвећени и чланци тематског *дунавског* броја часописа *Родина* за новембар 2010. године. У академској заједници ово питање покренуо је историчар А. Ј. Тимофејев. Видети: *Русија на Сербском фронте Првој светској војни. Помоћ армији и флоту Русије Краљевству Србија 1914–1918 гг*, Сост. А.Ю. Тимофеев, Д. Кремич (Москва: Вече, 2014).

³ Андрей Л. Шемякин, „Србија на переломе. Обретение независимости и проблема модернизации”, *Токови историје*, № 1–2, (2000), 21–22.

⁴ О томе видети више у тематском броју часописа *Родина* за новембар 2010, посвећеном Дунаву.

са заустављањем у Килији и Ренију ступио је на снагу 1881. године, док је државни саветник кнез Ј. Е. Гагарин-Стурдза преузео на себе обавезу „одржавања уредног теретно-путничког саобраћаја паробродом *Олга*, који је био у његовом власништву...”. Тако се 1883. године појавило прво руско паробродарско друштво *Князь Гагарин и Ко*, које је одржавало редовне линије између највеће руске црноморске луке Одесе и подунавских градова у Србији, Бугарској и Румунији. Ипак, кнез није имао довољно личних средстава да би одржао редовну пловидбу. Због тога је било потребно да се у подухват уложи и државни капитал. Његово предузеће се 1886. године трансформисало у веома успешно акционарско друштво „Црноморско-дунавско паробродарство”, које је 1902. располагало са 12 пароброда носивости 2.087 бруто регистарских тона. Треба рећи да је Аустроугарска, која је устројила паробродарство на Дунаву још 1830. године, током осамдесетих година XIX века, то јест у време када је том реком запловио први руски пароброд *Олга*, већ имала у својој флоти више од 200 пароброда и око 1.000 баржи за превоз робе.⁵ Руска влада откупила је акције „Црноморско-дунавског паробродарства” и у марту 1903. године основала трговачко предузеће „Руско дунавско паробродарство”, са седиштем у Санкт Петербургу и представништвима у већим руским и европским градовима: Москви, Лођу, Марсељу и Хамбургу. Компанија је саобраћала између Одесе, Свиштова и Кладова, а испоручивала је и такође робу све до Батумија.⁶

Организација руског речног транспорта на Дунаву допринела је и појави руске робе и инвестиција у Србији. А. Л. Мурањевич, руски послован човек, србофил, у новембру 1881. године истакао је значај организације паробродарског саобраћаја на Дунаву за Русију, будући да је „њена крв проливена за Словене Балканског полуострва представљала извор живота не само за њихове унутрашње, већ и за спољне економске и нарочито трговинске односе”. Он је поднео представку Московском берзанском комитету, у којој се трудио да привуче пажњу руских пословних кругова указујући им на погодности трговинских односа са Србијом и подвлачио с тим у вези политичку важност тих економских веза као противтеже про-

⁵ Россия на Сербском фронте Первой мировой войны, 12.

⁶ Исто, 12–13; Иван И. Черников, *Флот на реках* (Санкт Петербург: Полигон, 2003), 492–495.

аустријској политици коју је водио Милан Обреновић. Мурањевич је истицао да се међу „Србима све више и више ширило уверење да ће само трговачке везе са Русијом избавити њихову земљу од потпуне подчињености Аустрији. У Србији намеравају чак да формирају друштво, чији чланови имају намеру да тргују само руском робом, чим се она појави на српском тржишту, те су се у задње време ради тога прикупљали потписи међу утицајним лицима у Србији. Срби који су преузели на себе одговорност за потискивање свега онога што носи аустријски печат из њихове отаџбине, познати су код нас у Русији као руско-српски патриоти или *Руска партија* како су их сами Срби прозвали”.⁷ Притом увоз и извоз нису могли да буду значајнијег обима нити су представљали озбиљну конкуренцију промету роба Србије са Двојном монархијом. Тај исти Мурањевич истицао је да ће „главно место у извозу у Русију заузети српска вина разних врста, међу којима се по квалитету посебно одликују неготинска (црна) и смедеревска (бела). Српске суве шљиве заузимају такође веома важно место у спољној трговини Србије. Српске суве шљиве и вина увозе се из иностранства у Русију под француским именом и продају се скупље него прави француски производи”.⁸ Нешто касније, 1891. године, допис за Московски берзански комитет саставио је и кнез Ј. Е. Гагарин-Стурдза. Он је предложио да се под његовим патронатом организују изложбени сајмови руских производа, што би, према његовом мишљењу, омогућило да „се отворе нова тржишта за руску робу, и, са друге стране, да се српски народ постепено ослободи економског јарма Аустро-Угарске”.⁹

Почетком XX века ситуација је почела драматично да се мења. Политичке прилике у Србији, а пре свега убиство краља Александра Обреновића 29. маја 1903, драстично су утицале на промену руско-српских односа, који су од тада све више добијали облик стратешког партнерства. На побољшање економске сарадње понајвише су утицали војни циљеви и интереси, тим пре што се и традиционални аустријски утицај смањио као последица царинског рата вођеног између 1906. и 1911. године.¹⁰ У земљу је почео да продире

⁷ Москва–Србија, Белград–Россија, 128–129.

⁸ Исто, 129.

⁹ Исто, 133.

¹⁰ Међудржавни трговински уговор закључен 1892. истекао је 1902. године. Србија је 1904. године увела нове царинске тарифе, а 1905. закључени су трговински уговори са Бугарском и Црном Гором, који су били супротни интересима

руски крупни капитал, повезан са заинтересованошћу Београда за војне набавке из Руског царства. Тако је, на пример, у јулу 1904. руски цар дао одобрење за испоруку Србији 10 милиона метака за пушке марке *бердан*, која је била одложена због догађаја из маја 1903. године. Додуше, саму испоруку Дунавско паробродарство реализовало је тек у априлу 1905. године, због немара српског Министарства војног, пошто, према наводима руског војног аташеа Сисојева, српска влада месецима није могла да донесе одлуку кога ће да пошаље у Русију да ту муницију прими. Тек средином октобра 1904. године у Русију је послат поручник Јоксимовић, свршени питомац руске Артиљеријске академије, који је, према речима руског војног аташеа у Београду И. Н. Сисојева, „у потпуности био квалификован за посао који му је поверен”. Међутим, у то време пловидба Дунавом била је обустављена, тако да је Јоксимовић морао да остане у Петербургу до пролећа.¹¹ Напоменућемо и да је након преврата 1903. године Русија почела да игра активну улогу у модернизацији српске војске, нарочито у вези са почецима изградње српског војног ваздухопловства.¹²

Аустроугарске, јер су појачавали могућност за политичко зближавање тих земаља, које је било веома опасно за интересе Двојне монархије. Као одговор на те активности српске владе аустроугарска влада забранила је увоз на своју територију сточарских производа који су чинили главни део српског извоза. Као одговор на то српска влада забранила је увоз аустроугарске индустријске робе. Царински или „свињски” рат трајао је од 1906. до 1911. године и завршио се фактичким поразом Аустроугарске, јер су Француска и Русија пружиле економску помоћ српској влади. Од 1905. до 1907. године извоз српске робе у Аустроугарску опао је са првобитних 64,7 милиона на 12 милиона динара. Економски односи између Србије и Аустроугарске обновљени су 1911. године потписивањем новог трговинског уговора. Видети: Vladimir Dedijer *Sarajevo 1914*, Knj. II. (Beograd: Prosveta, 1978), 74.

¹¹ Руски државни војноисторијски архив (даље: РГВИА), Ф. 400, оп. 4. Д. 312. Л. 45–46, 50–51, 52–54. Притом је, према извештају руског војног аташеа „испорука извршена у тишини, без публицитета у локалној штампи и без непријатних питања од стране аустријских власти”. Нимало случајно, „предложени су за одликовање због превоза муниције извршеног у највећем реду и по веома ниској цени, директор Паробродарства и капетан пароброда који је вукао барже са муницијом, док је начелник одељења Артиљеријске управе пуковник Јурлов у чијој надлежности је била та испорука, већ био одликован због тога”. Исто. Л. 53–54.

¹² Денис Н Степанов, „К истории российско-сербского военного сотрудничества. Русские летчики в составе сербской авиации на Салоникском фронте в период Первой мировой войны”, *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: Очерки истории*, ур. Е. П. Серапионова (Москва: Институт Славяноведения РАН, 2015), 157–168.

У исто време руски мањински акционари појавили су се и у Српском бродарском друштву, које је од почетка XX века почело да координира свој рад са „Црноморско-дунавским паробродарством”. Пример те сарадње представља и велика руска инвестиција у Србији, која се може сматрати и једином крупном инвестицијом руског капитала у некретнине у Србији до 1917. године. Реч је о изградњи пословног центра Осигуравајућег друштва „Русија”, која је могла да се реализује захваљујући бившем директору Српског бродарског друштва Светозару Вукадиновићу и конкурентској борби са Аустријским паробродарством.¹³ Та, тада највиша грађевина у Београду, данашњи хотел „Москва”, који је до дана данашњег остао једна од главних знаменитости српске престонице, завршена је 1906. године, уз употребу најсавременије грађевинске технологије. Три године раније управа Осигуравајућег друштва „Русија” обратила се српском Министарству унутрашњих дела са молбом да добије дозволу за куповину непокретности у српском главном граду, обећававши при том да ће буџет земље од тога имати значајне користи.¹⁴ Са своје стране, руско Министарство иностраних дела, на основу информација добијених од дипломатске мисије у Србији, известило је 10. новембра 1903. године Министарство унутрашњих дела да сагласно српском законодавству свако осигуравајуће друштво које послује у Србији мора прибавити у Београду кредитом неоптерећену некретнину вредности између 150.000 и 200.000 франака. Осигуравајуће друштво „Русија”, уместо куповине готове некретнине, одлучило се да у српској престоници изгради зграду свог представништва.¹⁵ Током 1905. године објављен је конкурс за најбољи пројекат, на коме је победио архитекта из Земуна Јован Илкић. Након тога је његов пројекта у Петербургу дорадио руски архитекта немачког порекла Павле Бергштрасер. Изградња на Теразијама започела је 1906. године. Већ у јануару 1908. године велелепна четвороспратница била је свечано отворена. Изградња овог здања коштала је два милиона рубаља.

Стилски лепо уобличене успомене не само о урбанистичком, већ и о политички-симболичком значају ове палате, која је представљала демонстрацију утицаја Руског царства у Србији, оставио је

¹³ Россия на Сербском фронте Первой мировой войны, 10–11.

¹⁴ Москва–Сербия, Белград–Россия, 141.

¹⁵ Исто, 163.

секретар руске дипломатске мисије у Београду В. Н. Штрандман: „На панорами Београда, на месту ушћа Саве у Дунав истицао се звоник Саборне цркве као симбол вере, краљевски двор са три куполе као симбол краљевске власти и хотел *Москва* као симбол вере у Русију!”¹⁶ То здање оставило је утисак, имајући у виду општи изглед српске престонице и њених улица, на још једног савременика, познатог публицисту и новинара листа „Ново време” (*Новое время*) Д. Н. Вергуна,¹⁷ који је у српској престоници боравио 1910. године. Он је поносно говорио о здању као о симболу замене аустријског утицаја на Балкану руским: „Чудна је судбина словенских престоница на Балкану. Београд је прави младожења који чека наследство од богатог ујака из Америке; (...) Свуда влада некаква лењост, учмалост и безбрижност усред неумољиве жеге. Прича се да је град закључио зајам од 60 милиона да би добио обресе европске вароши. Ипак на томе се не ради превише ажурно. То и не треба да чуди. Зашто би, наиме, неко и сређивао град, када са друге обале Дунава, у земунској луци вреба шест аустроугарских монитора наоружаних челичним круповим цевима. Над њима се надноси стари Калемегдан показујући им своје челичне зубе... У таквој ситуацији, природно, не би се могао развијати ни Париз а камо ли Београд. (...) Ипак, постоји једна зграда у Београду која привлачи пажњу сваког путника намерника. Већ издалека издиже се њена четвороспратна силуета. То је хотел *Москва* која је у власништву Осигуравајућег друштва *Русија*, које је успело за неких пет-шест година да готово у потпуности истисне из Србије аустроугарска осигуравајућа друштва.”¹⁸ Руски филозоф А. И. Введенски, видевши тек изграђени „небодер”, ускликнуо је: „Овде има неке симболике: над Београдом доминира *Москва*!”¹⁹

Нови велики српско-руски пројекат од стратешког значаја који је изазивао забринутост Аустроугарске, био је почетак

¹⁶ Василий Н. Штрандман, *Балканские воспоминания* (Москва: Книжница, 2014), 71.

¹⁷ Следеће 1911. године понашање Вергуна на конгресу словенских новинара у Београду прерасло је у прави скандал, те је он сам морао брзо да напусти српску престоницу. О томе видети више: Ярослав В. Вишняков, „Подальше от нашего порога”: съезд славянских журналистов в Белграде 1911 года” *Родина*, № 8 (2011), 137–138.

¹⁸ *Москва–Сербия, Белград–Россия*, 120.

¹⁹ *Исто*, 215.

изградње железничке пруге која је повезивала Ниш са дунавским пристаништем Праховом непосредно пред балканске ратове 1912–1913. године.²⁰ Иницијатор и пројектант те пруге био је инжењер и новинар Ј. П. Табурно.²¹ Интуиција није преварила талентованог руског инжењера. Избијање Првог светског рата показало је сву важност руског економског присуства у Подунављу и коришћења српских речних лука за војне потребе Русије и њених савезника. Дунав је тада постао поприште оштрог војног и дипломатског сукоба са којим је повезана и организација Специјалне подунавске експедиције са капетаном бојног брода М. М. Весјолкином на челу, која је формирана ради снабдевања српске војске преко потребним наоружањем, муницијом и храном.²²

Баш у почетном периоду Првог светског рата руско-аустријски сукоб на Дунаву достигао је свој врхунац. Бродови Дунавског паробродарства 1914–1915. године пребацивали су ратни материјал у Србију, док је испоруку српских војних наруџбина и њихову исплату обављало представништво тог друштва у Одеси.²³ Поред тога,

²⁰ Видети: Докладная записка инженера И.П. Табурно председателю Совета министров и министру финансов о мерах для поднятия торгово-промышленных оборотов России на Балканском полуострове. Доступно на: <https://www.prilib.ru/item/357639>

²¹ Јероним Павлович Табурно (1862–1913) – руски инжењер и војни новинар. Родом из Боке Которске (Рисан). Један је од пројектаната Транссибирске железнице. Своје идеје о развоју далекоисточне регије изложио је у књизи *Как наилучшим образом обеспечить свободное развитие России на Дальнем Востоке и неприкосновенность ее границ* (Санкт Петербург, 1908). Као инжењер дао је велики допринос развоју рударске производње у Донбасу. Као дописник листа *Нове время* био је сведок догађаја из руско-јапанског рата, о чему је написао књигу *Правда о войне* (Санкт Петербург, 1905). У улози ратног извештача 1912. године осветљавао је догађаје из Првог балканског рата, о чему је написао књигу *О сербских битвах. Впечатления очевидца войны сербов с турками в 1912 г.* (Санкт Петербург, 1913) Био је уредник листа *Вечер*.

²² Сергей В. Тюриков, *Экспедиция особого назначения на Дунае по оказанию помощи Сербии в 1914–1915 гг.* (Санкт Петербург: Галей-принт 2015). Треба имати на уму да су у одбрани Србије учествовали и руски артиљерци, инжењерци и минери. Ипак, у овом раду због његове тематике главна пажња посвећена је само транспорту војних терета Дунавом.

²³ Руска влада одлучила је у жеку јулске кризе да пружи војну помоћ Србији. Отправник послова Царске Русије у Београду В. Н. Штрандман је 28. јула 1914. године пожурио да преда Н. Пашићу „поруку, да је од Сазонова добио инструкцију да га обавести о позитивном решењу питања уступања пушака и муниције Србији. Он ме је скромно замилио да изразим најдубљу захвалност српске владе цару Николи II за указану милост. У телеграмну министру додао сам и то, да је за пријем испоруке као одговорно лице назначен српски војни аташе у Петрограду, пуковник Лонткијевич.” В. Н Штрандман, *Балканские воспоминания*, 257.

руски владајући кругови донели су у октобру 1914. године одлуку о ослобађању Србије од обавеза плаћања за испоручену робу, док су сви расходи за превоз и пратњу робе пренети на руску државну благајну на рачун ванредних ратних кредита. Осим тога, чиновници паробродарства тајно су вршили и обавештајну делатност. Према ономе што је изнето у тајној депеши руског посланика у Софији Савинског упућеној конзулу у Рушчуку, „за безбедну пловидбу веома је важно сакупити што више информација о кретању аустријских пароброда. Изволите предложити свим званичним представницима Дунавског паробродарства у свим бугарским и уколико је могуће румунским лукама, да вас извештавају о свему што дознају, а сами одмах о томе извештавајте телеграфски конзула у Галацу, посланика у Букурешту, мене, Министарство и, уколико је могуће, Весјолкина”.²⁴ Велику помоћ у организацији српског дела трасе ове експедиције обезбедили су руски посланик у Србији Г. Н. Трубецки и војни аташе пуковник В. А. Артамонов.

Први караван припремљен је за слање у Србију средином септембра 1914. године. Састојао се од четири барже са мостовим материјалом и две барже натоварене ратним материјалом на којима је било муниције, 9.000 пудова бензина, 100 вагона алкохола и 1.100 коња. „Терет за војску биће превезен у неколико тура, уз ангажовање два пароброда за вучу. За заштиту конвоја остају пароброди *Румыния*, *Игнатъев* и *Сербия*. Да експедиција не би претрпела губитке потребно је да се из Севастопоља добаве топови и то за пароброде осам њих калибра 75 mm и 500 граната, као и 10 калибра 47 mm са 1.000 граната, шест митраљеза са 10 сандука муниције на сваки и две минске препреке са две мине. Уз све то треба обезбедити и одговарајући број морнара и официра” – наводило се у телеграму Весјолкина од 13. септембра 1914. године.²⁵ И поред тога што се у руској војсци осећала хронична

²⁴ Архив спољне политике Руског царства (даље: АВПРИ), Ф. Политархив., оп.1. Д. 4014. Л. 18.

²⁵ Исто. Л. 2. Значај тих испорука за Србију у рату био је огроман. У јесен 1914. године њена војска била је на ивици пораза. Осећала се озбиљна несташница муниције. Руски војни аташе у Србији В. А. Артамонов истицао је да је у „пољској артиљерији остало приближно 120 граната на топ”, док „Срби одговарају на артиљеријску ватру противника у односу једна граната на двадесет аустријских. Неке батерије извучене су са положаја због недостатка муниције”. Видети више: Василий Б. Каширин „Неотвращенная катастрофа союзника: Борьба на балканском фронте в 1914–1915 гг. в суждениях русского военного агента при

несташица муниције, почетком децембра 1914. године у Рени је било испоручено 10.000 артиљеријских граната калибра 75 mm, а до краја јануара 1915. каравани експедиције требало је да превезу још 20.000 граната.²⁶ Два прва конвоја експедиције приспела су у Србију 21. октобра и 24. новембра 1914. године. Од најнеопходнијег материјала допремили су 32.814 борбених комплекта пушчане и велику количину артиљеријске муниције – 24.000 граната калибра 75 mm, 4.000 калибра 80 mm, 6.000 калибра 120 mm, 1.000 граната калибра 152 mm (за руске обалске батерије у одбрани Београда – прим. преводиоца) итд.²⁷

У фебруару 1915. године у састав Дунавске експедиције, „ради потреба руског Дунавског паробродарства”, ушле су минерске јединице из одреда за постављање „минских препрека и челичних мрежа у близини аустријске обале и Ђердапској клисуре на Дунаву” поручника корвете Семјонова и оклопни патролни чамци *Кинџал* и *Сабља* под командом потпоручника Иванова и Шахова. Они су формално избрисани из састава Ратне морнарице.²⁸ Укупна носивост пловила из састава експедиције омогућавала је да се истовремено превезе 20.000 људи под пуном ратном опремом и са потребним залихама хране и муниције.²⁹

Међутим, поред организације транспорта материјала, руске војне и дипломатске структуре морале су истовремено да решавају још неколико задатака, док је експедиција постала талац сложене комбинаторике руског Министарства иностраних дела, које се трудило да обезбеди благонаклону неутралност бугарске владе у питању организације транспорта Дунавом и истовремено покушавало да се договори са Бугарима око алтернативног превоза ратног материјала кроз њихову територију. Та питања руско Министарство иностраних дела директно је повезивало са могућношћу да Бугарска уђе у рат на страни Антанте, за шта је било потребно

сербской Верховной команде”, *Русский сборник. Исследования по истории России*, Т. III (Москва: Модест Колеров, 2006), 197.

²⁶ АВПРИ Ф. Политархив., оп.1. Д. 4014.Л.80.

²⁷ „Краткий обзор деятельности Экспедиции особого назначения, начиная с первого похода 1 октября 1914 года по 20 апреля 1915 года”, *Россия на Сербском фронте Первой мировой войны*, 48.

²⁸ *Исто*, 199–200.

²⁹ АВПРИ Ф. Политархив., оп.1. Д. 4014. ТЛ. 16-21. Видети: . И.И. Черников, *Флот на реках*, 500.

решити македонско питање у њену корист, препуштањем територија које је Србија добила као резултат балканских ратова 1912–1913 године. „Уступке Бугарској ми сматрамо неопходним не због симпатија или антипатија према њој, већ због зреле рачунице, коју би и Срби требало да разумеју”³⁰, писао је министар иностраних дела С. Д. Сазонов у телеграму упућеном В. Н. Штрاندману крајем октобра 1914. године. Српски премијер Н. Пашић одлучно је одбијао сваку могућност одговарајуће размене, тврдо се држећи става да је Македонија, као стратешки важна територија („Ко држи Македонију контролише и цео Балкан.”), неотуђиви део Србије. Његов став остао је непоколебљив, без обзира на уверавања руског министра иностраних дела да ће „Русија која ће ускоро поразити главне аустријске снаге, заједно са осталим савезницима знати да награди Србију, као и Белгију, за привремена тешка искушења са којима се суочавају”.³¹ Пашић је у разговору са руским послаником Трубецким изричито одговорио да је „боље часно погинути, него ићи на самоубиство”.³²

Са друге стране, руски посланик у Софији А. А. Савински, уручујући предлоге свог министра иностраних дела представницима бугарских владајућих кругова, уверавао их је да ће и у „случају отпора Срба” Русија имати „довољно моралног и материјалног утицаја да се то реши”. Како се може видети из опширног извештаја од 8. октобра 1914, он је убеђивао представнике бугарске политичке елите да „Бугари немају никакве основе да не верују Русији и њеним обећањима”, као и да ће, као што је то било 1877. и 1912. године, и у будућности главни интерес Бугарске бити у тесним везама са Русијом, пошто су циљеви обеју земаља заједнички, а њихови узајамни интереси тесно повезани: јака Русија значи и јаку Бугарску и обрнуто. Напротив, „све измишљотине наших непријатеља о жељи Русије да од Бугарске начини ‘подунавску губернију’, да васкрсне режим Каулбарса, да искористи Бугарску само као циљ на путу за освајање Цариграда и т. д. само су глупости у које нико нормалан нити може нити треба да верује. Снага Русије и Бугарске

³⁰ Исто, Л. 50.

³¹ Исто, Л. 50–50(об).

³² Григориј Н. Трубецкой, *Русская дипломатия 1914–1917 гг. и война на Балканах* (Монреаль: Русь, 1983), 141. Више о преговорима видети: Ярослав В. Вишняков „Сербия в начале мировой войны: 1914–1915 годы”, *Новая и Новейшая история*, № 2 (2013), 53–65.

не могу се поредити. Корист коју Русија може имати од добрих односа са Бугарском није ништа у поређењу са користима које Бугарска може имати од пријатељства са Русијом. Ако нас токови светске политике и потребе наших виших интереса доведу до тога да заузмемо Константинопољ и мореузе, Бугари могу бити сигурни да нас они у томе неће моћи омести. За њих ће бити најбоље ако своју судбину ближе вежу за нас.”³³

Слични али успешнији преговори вођени су и са румунском владом, којој су савезници били спремни да признају право на цео Банат. Румунски премијер Ј. Братијану уверавао је руску владу да ће Румунија „једноставно зажмурити” и у тајности пружити” сваку врсту помоћи „за превоз руског ратног материјала”.³⁴ Поред тога, како је извештавао руски посланик у Букурешту С. А. Поклевски – Козел, румунске власти издале су „тајни налог за снабдевање наше флотиле производима који су јој потребни, укључујући чак и зоб, чији је извоз из Румуније био забрањен”.³⁵

Бугарска влада, званично неутрална, трудила се да извуче што је више могуће политичких добитака из положаја у којем се налазила. Већ у јесен 1914. године она је отворено нагињала савезу са аустро-немачким блоком, чему је прилично допринела тадашња тешка ситуација на српско-аустријском фронту. У септембру 1914. године, када се српска војска нашла у тешкој ситуацији притиснута Аустријанцима, појавила се опасност да ће ови заузети и српску обалу Дунава јужно од румунског града Оршаве, то јест до најужег дела тока Дунава – Ђердапске клисуре. То не само да би довело експедицију Весјолкина у тешку ситуацију већ би омогућило Аустријанцима да успоставе директан саобраћај са Бугарском, која је била од примарне важности ради „пролаза лађа са житом за Аустрију”.³⁶ У вези с тим, од кључног значаја за осигурање руског транзита било је минирање Ђердапа које су извршили руски морнари.

Било је очигледно да је за Аустрију од стратешке важности контрола средњег и доњег тока Дунава. Ипак, и поред свих напора, све до здруженог напада Централних сила на Србију у јесен 1915. године, аустроугарска речна ратна флотила није успела да се

³³ АВПРИ Ф. Политархив. оп. 482. Д. 4014, Л. 24–31.

³⁴ Донесение С.А. Поклевского-Козелла от 29. 12. 1914 г.(11. 01. 1915 г), Исто, д. 4007, Л. 10.

³⁵ Исто, д. 4014, Л.34.

³⁶ Исто, д. 4014, Л. 15.

пробије до доњег тока реке, чиме је омогућено да се речни саобраћај између српског пристаништа Прахова и руске луке Рени одвија неометано.³⁷ Ситуацију је додатно компликовала чињеница да је крајем јесени 1914. године формално неутрална бугарска влада била снажно ангажована на обезбеђивању сопствених интереса, од којих је један од најважнијих био пропуштање из Оршаве две барже са теретом, који је према информацијама руског посланика у Софији А. А. Савинског „садржао телефонске каблове и апарате, те 200.000 артиљеријских граната које су биле наручене још прошле године код фабрике *Ерхард*”. Он је такође известио да је поред тога у Оршаву стигло „ради пребацивања у Бугарску” 12.000 пушака и 75.000 ашовчића и пијука, као и да се „очекује приспеће још 25.000 пушака, 120.000 пари чизама, 500 коња и доста санитетског материјала”. За транспорт у супротном смеру, у Видину је, како су извештавали руски дипломатски и војни представници, било спремно 500.000 овчијих кожа за задовољење „зимских потреба немачке војске. Коже је требало допремити у Оршаву бугарским паробродом, који је био одређен за вучу баржи са војном опремом из Оршаве за Бугарску”. Није стога случајно што је бугарски премијер В. Радославов у разговору са српским послаником Антићем у децембру 1914. године изјавио да би „бугарске лађе могле саобраћати Дунавом и док се воде борбе у Србији. Потребно је само да се гарантује да се на њих неће отворати ватра”.³⁸ Осим тога, „према обавештајним информацијама из Немачке добијеним од румунске владе и посланим из Букурешта, терет који је садржао 52 вагона радио-телеграфског материјала намењеног Турској упућен је за Оршаву одакле су Немци решили да га пребаце Дунавом у једну бугарску луку. Због тога купују у Румунији тегљач који ће пловити под бугарском заставом”. С обзиром на те чињенице, а такође „имајући у виду и све јасније тајно саучествовање бугарских власти у кријумчарењу ратног матери-

³⁷ Велику улогу у томе одиграле су минске препреке које су постављали руски минери под командом поручника Григоренка и капетана Волковицког. Већ 25. августа 1914. године руским минерима пошло је за руком да дигну у ваздух брану на ушћу реке Босут у Саву, захваљујући чему су два аустријска монитора била блокирана. У ноћи између 9. и 10. октобра 1914. недалеко од острва Грабовачка ада, налетевши на руску мину, потопљен је аустријски командни монитор „Темеш”. *Россия на Сербском фронте Первой мировой войны*, 42.

³⁸ АВПРИ д. 4014. Л. 82.

јала за рачун непријатеља”, руски дипломатски и војни представници сматрали су да „ни у ком случају не треба радити на олакшавању увоза роба у Бугарску, и да то питање треба одлагати све док се не добију потребне инструкције”.³⁹ Притом је став руског Министарства иностраних дела био потпуно изричит: „Ми можемо пропустити ратни материјал за Бугарску тек након што се потпуно јасно утврди њен однос према нама.”⁴⁰

Међутим, упркос свим напорима руских дипломата да блокирају те конвоје, то им није пошло за руком. Да би обезбедиле не-сметано пребацивање ратног материјала из Аустроугарске у Бугарску и Турску, аустријске и мађарске паробродарске компаније направиле су фиктивне уговоре, којима су продали своје пароброде Бугарској, која је заузврат, како је почетком новембра 1914. године са забринутошћу извештавао Весјолкин, отворила линије до Оршаве, „претећи да ће нас уништити ако Срби не пропусте бугарске пароброде”. Као одговор он је предложио да се Србима предају „два наша наоружана пароброда”, као и да се две барже напуњене камењем потопе код Ђердапске клисуре. Његов песимизам био је толико велики да је предлагао „да ми оставимо натоварене барже у Радужевцу, вратимо се у Рени и ликвидирамо експедицију, тим пре пошто се Румунија сагласила да ће пропуштати ратни материјал железницом”.⁴¹ Српско краљевско посланство обавестило је у новембру 1914. године руски МИД да је „у саобраћају на Дунаву било аустроугарских пароброда који су пловили под бугарском заставом. По свој прилици, захваљујући чињеници да плове под бугарском заставом, они нису смели и неће смети ни у будуће да нападају руске пароброде. Ова повољна околност, рачунајући и време пловидбе Дунавом, треба да се искористи, нарочито за превоз оруђа које иначе не би смели превозити”.⁴²

Све то није могло а да не утиче на пролазак руских конвоја. Приметно је да је безбедан пролаз првог руског каравана баржи био обезбеђен активним дипломатским притиском руског посланика у Софији на владу Радославова: „Последњих неколико дана са

³⁹ Савинский в МИД 6(19) ноября 1914 г.; Штрандтман в МИД 8 (21) ноября 1914 г; *Исто*, Л. 57, 62.

⁴⁰ *Исто*, Л. 82.

⁴¹ *Исто*, Л. 65.

⁴² *Исто*, Л.70.

посебном пажњом пратили смо кретање Дунавом нашег транспорта намењеног Србији. Овде се, по ономе што нам је познато, повела велика акција да се он уништи. Аустријски и немачки посланик уз помоћ својих војних аташеа успешно су преговарали са неким аустријско-немачким агентима Јеврејима из Букурешта, нудећи им до 100.000 франака за потапање транспорта. Чим ми је ваше високопревасходство јавило за предстојеће путовање конвоја, одмах сам предузео све што је било у мојој моћи. Јасно сам рекао, како Радославову тако и Фичеву, да ћу њих сматрати потпуно одговорним за све што се може десити и информисао сам их о свим дојавама које сам имао о акцијама које су се припремале. Мора се рећи да ја нисам наишао на неку посебну сарадњу са њихове стране, осим на речима, али, Богу хвала, јуче предвече Радославов који је од мене разговарао телефоном са Видином, добио је извештај, да су наши бродови прошли то опасно место, где су у дунавским рукавцима вребали наоружани мађарски пароброди, док је данас стигао извештај да је конвој сретно стигао до српског пристаништа Кладово.”⁴³ Ипак, није све прошло без инцидентата. Приликом проласка конвоја „на 547. километру код острва Вардима, бугарске страже испалиле су неколико хитаца на пароброд *Прут*, не наневши му никакву штету. Прекинули су паљбу када је пароброд *Румунија* који је у том тренутку наишао открио топове и уперio их ка њима”.⁴⁴

Пролазак наредних руских конвоја пратиле су сталне провокације са бугарске стране. Тако је на пример 12(25). новембра 1914. године В. Н. Штрандман извештавао да су „10. новембра код места Јечкагуровој, близу Аде Кале, Румуни заробили чамац на коме су се налазили аустријски морнарички официр, један Турчин и један Србин са бомбама и минама за напад на руски транспорт”. Такође, до руских војних власти долазиле су информације о слању мина из Аустрије преко Румуније за Бугарску „ради употребе против конвоја Весјолкина”. У децембру 1914. године Савински је извештавао да је „у Русе из Аде Кале дошао Турчин Мехмед Читак – Аслан са препорукама за аустријског и турског конзула и четири подводне мине за напад на наше конвоје. Аслан треба да отпутује на неколико дана у Видин да донесе додатну количину мина из

⁴³ Исто, Л. 31.

⁴⁴ Донесение С.А. Поклевского-Козелла в МИД 6 (19) октября 1914 г. Исто, Л.20.

тамошњег аустријског конзулата”. Дешавале су се и несреће са цивилним жртвама. Тако су 2. фебруара 1915. у области Олтенија, буквално пола сата након проласка руског конвоја, торпедном мином испаљеном са бугарске обале потопљена два путничка брода која су саобраћала на линији Никопољ – Самовит, при чему је погинуло најмање петоро људи. Бугарска влада покушала је да заташка случај, док је Радославов у разговору са руским послаником изјавио да „мине које се пуштају из горњег тока Дунава реком ка бугарској обали представљају сталну опасност и за саме Бугаре”.⁴⁵ У марту 1915. године, у време проласка руских пароброда *Патриот*, *Румыния*, *Сербия* и *Шевченко*, дошло је до пуцњаве у њиховом правцу са бугарске карауле Лабец. Највећи инцидент догодио се 29. августа 1915, непосредно пре објављивања опште мобилизације у Бугарској. Командант 42. конвоја, капетан фрегате Дедјухин известио је да су око један сат иза поноћи код барже *Светлана* извучена из воде два нага Немца са диверзантским средствима.⁴⁶ Ова епизода привукла је пажњу чак и цара Николе II, док је руско посланство у Софији упутило одговарајући демарш бугарском премијеру.

За успех транспорта ратног материјала од великог значаја била је борба са аустријским авионима, за чије је базирање „неутрална” бугарска влада љубазно ставила на располагање сопствену територију, о чему је писано и у многим извештајима из тог времена. Тако су, на пример, према извештајима Весјолкина „аустријски аероплани који су долетали из правца Оршаве ради бомбардовања наших конвоја, стално слетали на бугарску територију код Лом – Паланке, где би преноћили”.⁴⁷ Забринутост руских војних власти изазивали су и извештаји руског војног аташеа у Румунији о томе да се „у Топлици налази 15 аероплана *Таубе*, који с циљем напада на наше транспорте ратног материјала Дунавом за Србију, узлећу изнад Турн-Северина и Ада Кале и слећу на бугарску територију код Видина”. У одговору на захтев с тим у вези, бугарски премијер рекао је да су ти авиони намењени Бугарској и да се не налазе у Топлицама, већ код града Предеала у Трансилванији. „Румунска влада није желела да их пропусти у

⁴⁵ Исто, Л 83, 94–98.

⁴⁶ Исто, Л. 113, 157.

⁴⁷ Исто, Л. 118.

расклопљеном стању, па је, наводно, румунски министар финансија предложио Бугарима да аероплани прелете румунску територију”, износило се у извештају руског посланика у Софији. Радославов је са своје стране лицемерно додао да ће „у случају слетања немачких аероплана на бугарску територију они бити задржани а пилоти ухапшени”. Међутим, Савински је извео потпуно оправдан закључак: „Изјаве Радославова нису у складу са информацијама које је прикупио руски војни аташе и према којима три аероплана нису заплењена од Немаца, већ су их Бугари добили као компензацију за одлуку бугарске владе да дозволи да се три пута толико аероплана преко њене територије испоручи Турској. Осим тога, пуковнику Татаринову чинило се да је 15 авиона који се наводно налазе у Предеалу, поприлично велики број за Бугарску.”⁴⁸ Међутим аустријски напади из ваздуха, укључујући и оне са бугарске територије, пловилима експедиције нису нанели никакву штету. „Свакодневни напади непријатељског ваздухопловства довели су код људства одреда до појаве невероватне хладнокрвности. Након оспособљавања митраљеза за отварање ватре под већим углом, два непријатељска аероплана захваћена митраљеском ватром, после неколико несигурно изведених понирања, вратила су се у Аустрију. Према непровереним обавештајним информацијама нису успели ни да стигну до аеродрома, већ су се спустили негде у шуми, поломивши крила. У сваком случају, након тога број непријатељских налета знатно се смањио, тако да их у последње време није ни било”⁴⁹, бележио је М. М. Весјолкин у извештају о раду експедиције од 1. октобра 1914. до 20. априла 1915. године.

Напори Русије ипак нису били узалудни. Добрим делом и захваљујући руској помоћи, нарочито оној у муницији, у октобру и новембру 1914. године српска војска не само да је успела да заустави аустроугарско надирање већ се припремила и за снажну контраофанзиву. Срби су током дванаестодневних борби на Колубари и Дрини разбили аустроугарске трупе Поћорека да би 15. децембра био ослобођен и Београд. На територији Србије није остао ниједан аустроугарски војник. Заробљено је више од 50.000 непријатељских војника, 126 топова, 70 митраљеза и много другог плена.

⁴⁸ Исто, Л. 99.

⁴⁹ Россия на Сербском фронте Первой мировой войны, 201.

Избацивање Аустријанаца са српске територије дало је не мање важан подстицај развоју новог вида речног транспорта Дунавом. Реч је о превозу „тајних испорука“ наоружања и војне опреме из Енглеске и Француске под маском српске робе, а нарочито онога које се уопште није производило у Русији или се производило у недовољној количини. У то су у највећој мери спадале најважније компоненте за потребе војне индустрије Русије, као на пример аутомобилски и авионски мотори, авиони, ауто делови и аутомобили, рефлектори, двогледи, оптика, радио-телеграфска опрема и томе слично.⁵⁰

У децембру 1914. године војни аташе у Француској А. А. Игњатијев обавештавао је преко посланика А. П. Извољског Министарство иностраних дела и генералштаб да постоји потреба да се „на широкој основи“ организује безбедан превоз робе из Енглеске и Француске за Русију. Када је у питању маршрута, предложено је да се роба довози француским паробродима до формално неутралне луке Солун, а затим превози железницом до Параћина у Србији, па пругом уског колосека до Зајечара, а одатле пругом нормалног колосека до дунавске луке Прахово, одакле би се роба допремала у Рени.⁵¹ Предности такве организације транспорта биле су очигледне, те је због тога та идеја наишла на пози-

⁵⁰ Важност тих испорука најбоље је илустровао историчар В. В. Поликарпов: „Крајем прве ратне године француска војска била је опремљена 'боље од било које друге савезничке војске'; Она већ није осећала недостатке у пушкама, оквирима, пољској артиљерији и артиљеријској муницији, мада није имала вишак топова и пушака. Француска која је производила више топова и муниције него Енглеска снабдевала је њен Експедициони корпус оруђима и тенковима, највећим делпм аероплана, и са 4/5 муниције. Америчке трупе које су пристигле у Европу 1917. године користиле су против Немаца 4.194 артиљеријска оруђа. Већином (3.532 комада) то су била оруђа произведена у француским фабрикама, као и 4.874 од укупно 6.364 аероплана. Изгубивши 85 од 170 високих пећи, 48 од 164 Сименс-мартинових пећи, 53 од 100 конвертора, 104 ваљаонице и т. д., Француска је поново подигла индустрију гвожђа и челика, док је део угља и гвоздене руде пристизао из Енглеске. На територији коју су држали Французи су удвостручили број металуршких пећи и ваљаоница, а за 75% број пећи за електролизу, тако да се та земља 'на готово чудан на чин' претворила у 'арсенал Антанте'. Средином 1915. године француска артиљерија располагала је готово istim бројем лаких оруђа као и руска, али је поред тога имала и 3.538 тешких оруђа (1916. године 3.376), док је индустрија производила почетком 1916 године 148.000 граната калибра 75 mm на дан." Владимир В. Поликарпов, *Русская военно-промышленная политика. 1914–1917. Государственные задачи и частные интересы* (Москва: Центрополиграф, 2015), 366–367.

⁵¹ АВПРИ Ф. Политархив. Д.4007 Л. 2–3.

тиван одговор у руској Врховној команди. Грчки премијер Венизелос обећао је у име своје владе сваку врсту помоћи за извршење те врсте транспорта. Треба напоменути да се великим успехом руске дипломатије може сматрати декрет, који је почетком фебруара 1915. издала краљевска влада и према чијим одредбама је био забрањен сваки тајни извоз и транзит свих врста ратног материјала, а „грчким царинским органима прописано је да у вези с тим саобразе списак ратног материјала забрањеног за испоруку земљама које су званично у рату”. Непосредна последица ове уредбе била је да је „4000 буради са керозином за Дедеагач⁵² одмах било задржано у Солуну”. Руски посланик у Атини Е. П. Демидов с правом је сумирао последице тих прописа на следећи начин: „Ништа боље за нас се није могло догодити. Извоз робе за нас одвија се несметано, захваљујући грчко-српском споразуму о савезу.”⁵³

За руководиоца овог подухвата био је постављен бивши генерални конзул у Константинопољу А. Ф. Шебуњин. Он је надгледао читав процес од утовара вагона у Солуну до претовара у Прахову, где је материјал прелазио под јурисдикцију Експедиције за посебне намене. За помоћнике Шебуњина одређени су бивши секретар истог конзулата Н. И. Дубјагски и потпуковник Л. М. Новиков, до тада начелник војножелезничког одсека станице Вороњеж. Пријем материјала у Ренију и организацију његове даље дистрибуције вршила је специјална комисија са пуковником Е. Б. Кригер-Војновским на челу. Међутим, превоз се није односио само на ратни материјал. Тако је почетком фебруара 1915. године у Солун стигао трговачки посредник Малиновски. Он је поставио питање о могућности тајног превоза робе за потребе „добављача нашег Министарства војног и морнарице, какви су били Промет, руско-балтички заводи у Риги, Дукс⁵⁴, Иљин у Москви, Штетињин и Лебедев у Петрограду, и други”. С тим у вези Шебуњин је предлагао да се: „1) С обзиром на мањак вагона та роба увек транспортује након државних набавки 2) За државне добављаче признајем само оне који су на списку који ми пошаље Генералштаб. 3) Изузимање

⁵² Дедеагач је град на североистоку Грчке, недалеко од бугарске и турске границе. У то време, као резултат балканских ратова, припадао је Бугарској.

⁵³ АВПРИ Ф. Политархив. Д.4007. Л. 53.

⁵⁴ ДУКС – московска фирма, један од највећих произвођача аутомобила и авиона у дореволюционарној Русији.

из става 2 биће могуће само на основу посебних дозвола војних власти”⁵⁵. Према документацији генералног конзулата у Солуну од првих дана фебруара до почетка априла 1915. године „прошла је кроз Солун ради слања у Русију преко Солуна, Ђевђелије, Ниша, Параћина, Зајечара, Кладова и даље Дунавом до Ренија конвојем флигел-ађутанта Весјолкина следећа државна роба:

1. Авиони у деловима, мотори за њих и уопштено ваздухопловни материјал
2. Аутомобилски мотори и резервни делови.
3. Ратни материјал чији садржај је остао непознат генералном конзулу у Солуну
4. Терет под сивим покривачем за Министарство пољопривреде, који је отпремљен почетком марта истом маршрутом као и војне набавке. О пропуштању кроз Грчку и олакшавању праћења тог терета, које је грчка влада ставила на листу забрањеног ратног материјала, бринуо се директор Одељења Министарства пољопривреде активни грађански саветник Слободчиков.”⁵⁶

Међутим 1914–1915. године ова маршрута по количини превезене робе није никако могла да се пореди са испорукама оствареним кроз Архангелск и Мурманск. И овде је проблеме изазивао недостатак координације међу ресорима, као и чињеница да су претоварни капацитети српске луке у Прахову и пропусна способност железничке везе између Прахова и унутрашњости Србије били веома ниски. Ситуација у вези с тим се током 1914–1915. године није могла побољшати. Поред тога, веома се осећао и недостатак вагона. И поред свих напора у читавом том периоду Срби нису успели да осигурају несметано функционисање железничког транспорта. Аустроугарско-немачка офанзива на српском фронту која је почела у јесен 1915. године ставила је тачку на руски превоз ратног материјала Дунавом, не остављајући могућност да се линија Солун – Прахово – Рени претвори у значајан транспортни и логистички чвор за снабдевање руске војске. И поред тога што је количина терета која је долазила тим путем била мала, овом

⁵⁵ АВПРИ Ф. Политархив. Д.4007. Л.75.

⁵⁶ Исто, Л.96. Мисли се на активног грађанског саветника (Действительный статский советник) Дмитрија Јаковљевича Слободчикова.
<https://www.prilib.ru/item/677719>

маршрутом у Русију су допремани важни и дефицитарни материјали, као што је и приказано у табели коју је саставио А. Ј. Тимофејев.

**Списак материјала, превезеног на линији
Солун – Прахово – Рени од фебруара до октобра 1915.
године⁵⁷**

Врста терета	партија	комада	тона
Оруђа	2	30	74,30
Барут и друге експлозивне материје	12	10.269	812,06
Гранате, осигурачи итд.	10	25.394	2.272,55
Авиони и хидроавиони	10	223	412,76
Авионски мотори и материјал	27	1.223	228,02
Делови за машине	11	591	266,19
Аутомобили, шасије, аутомобилски материјал и резервни делови	15	277	425,15
Бицикли и резервни делови	2	535	91,74
Радиотелеграф и радиотелефон	6	74	12,44
Рефлектори	8	140	85,61
Двогледни, оптика, перископи	11	59	11,69
Свила за артиљерију	3	4	0,16
Шлемови за пешадију	1	1	0,02
Термометри, лекови, целулоид	6	8	1,27
Сумпор, епрувете, ораховина, вата и кудеља	11	4.466	743,50
Електрични каблови, жива, алуминијум и котурови жице	4	5.361	366,97
Барографи	1	1	0,05
Трансформатори	1	33	15,92
Укупно	141	48.689	5.820,30

Бугарска је већ 9. (22) септембра 1915. прогласила мобилизацију, а 1. (14) октобра отпочела војна дејства против Србије.

⁵⁷ Алексей Ю. Тимофеев, „Россия на Балканах в годы Первой мировой войны” у: А.Ю.Тимофеев, Я.В.Вишняков, Г. Милорадович, Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны (Москва: РИСИ, 2016), 42. Видети и: С. В. Тюриков, н.д.162.

Русија је због тога 5. (18) октобра 1915. године била приморана да објави рат земљи за чију слободу и независност су не тако давно проливале крв десетине хиљада руских војника. Ти догађаји заједно са аустроугарско-немачком офанзивом били су фатални за српску војску. Међутим, још недељу и по дана пре тога десио се инцидент који је јасно указивао на позицију Бугарске. Бугари су у рејону Лом Паланке, 24. септембра 1915, покушали да блокирају руске транспорте. У вези с тим они су запленили пароброд *Белград* са пет баржи натоварених кукурузом, брашном и јечмом. „Због тога су од целог конвоја, који се састојао од седам пароброда и 19 баржи у Србију стигла само два пароброда са шест баржи. Три пароброда са осам баржи налазе се у Карабији у Румунији, а један пароброд *Белград* са командантом поручником корвете Гавриљком, наоружан топом калибра 47 mm и са пет пушака задржали су Бугари”⁵⁸, извештавао је Весјолкин. „Тај исти пароброд *Белград*, који је одмах преименован у *Варну*, већ плови под бугарском заставом. Његова посада од 44 човека, коју су Бугари пустили, почетком јануара 1916. године стигла је преко Букурешта у Рени. У новембру 1915. године морнари из одреда Весјолкина под командом капетана фрегате Иљина и Леванде прешли су грчку границу и стигли у Солун, представивши се као радници Путиловског завода и сакривши оружје.”⁵⁹ Одатле су француским паробродима продужили за Марсељ.

Са друге стране, 1915. године у Србију је из Русије упућено 45 конвоја са ратним материјалом, који су садржали артиљеријска оруђа, понтонске мостове, телефонски материјал, муницију, пушке, бензин, алкохол и други материјал.⁶⁰ Од завршетка Колубарске битке па до 15. марта 1915. из Русије у Србију достављена је војна опрема у вредности од 15 милиона рубаља, док је из Француске Русији преко Србије испоручено 206.000 пушака разног калибра и 231.544 гранате за пољску артиљерију.⁶¹

⁵⁸ АВПРИ Ф. Политархив. Оп. №482, Д.4012 .Л.3.

⁵⁹ Исто, д. 4009. Л. 9.

⁶⁰ Юрий А. Писарев, *Сербия и Черногория в Первой мировой войне* (Москва: Наука, 1968), 125.

⁶¹ Юрий А. Писарев, *Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914–1915 гг.* (Москва: Наука, 1990), 168. Списак ратног материјала који је превезла експедиција у периоду од 1. октобра 1914. до 1. октобра 1915. године наводи С. В. Тюриков. Видети: С. В. Тюриков, *н. д.*, 154–163.

Последњи пароброд са скривеним ратним материјалом био је *Вашингтон*, који је кренуо из Ђенове и 25. августа 1915. се насукао код грчког острва Еубеја. Товар је спасен и пребачен до Солуна, али његов највећи део није стигао до Русије. Шебуњин је 27. октобра (9. новембра) 1915. писао: „Два сандука са рефлекторима који су спасени са *Вашингтона* напустила су Солун 16. септембра. Заједно са последњим партијама војног материјала стигли су до Ниша, где су били задржани неко време због ужурбаног превоза трупа. Према доступним информацијама утоварени су у последњи Весјолкинов конвој који је отишао из Прахова. Четири сандука утоварена су на баржу која је прешла на румунску страну. Остали сандуци били су на путу ка Зајечару ускотрачном пругом, где су по свему судећи и остали.”⁶² На тај начин су до Ренија стигла свега четири рефлектора.

Након завршетка Првог светског рата фактичку контролу над доњим током Дунава, упркос међународном статусу ове речне артерије, преузела је на крају трећа страна. Румунија је уз подршку Велике Британије окупирала руску провинцију Бесарабију, чиме је за дуги низ година стављена тачка на руски речни саобраћај на тој реци. Ипак, теме као што су улога Руског царства у речном транспорту на Дунаву почетком XX века, везе између његових стратешких интереса у региону и делатности руских паробродарских друштава, те најопштији економски интереси Русије, како у Србији тако и у другим балканским подунавским земљама, оставају простора за нова истраживања руских и страних историчара.

Са руског превео
потпуковник др Далибор Денда

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив спољне политике Руског царства (Архив внешней политики Российской империи – АВПРИ)

Објављени извори:

Москва – Србија, Белград – Россия. Сборник документов и материалов, Т.3, *Общественно-политические и культурные связи 1878-*

⁶² АВПРИ. Ф. Политархив д.4007. Л. 146.

1917 Москва: Главное архивное управление Города Москвы, Белград: Архив Србије, 2012.

Россия на Сербском фронте Первой мировой войны. Помощь армии и флота России Королевству Сербия в 1914–1918 гг, Сост. А.Ю. Тимофеев, Д. Кремич Москва: Вече, 2014.

Докладная записка инженера И.П. Табурно председателю Совета министров и министру финансов о мерах для поднятия торгово-промышленных оборотов России на Балканском полуострове. Доступно на: <https://www.prilib.ru/item/357639>

Мемоарска и дневничка литература:

Трубецкой, Н. Григорий. Русская дипломатия 1914–1917 гг. и война на Балканах. Монреаль: Русь, 1983.

Штрандтман, Н. Василий. *Балканские воспоминания.* Москва: Книжница, 2014.

Литература:

Виноградов, Б. Кирилл. *Боснийский кризис 1908-1909 гг. Пролог Первой мировой войны.* Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1964.

Вишняков, В. Ярослав. „Сербия в начале мировой войны: 1914–1915 годы”, *Новая и новейшая история*, № 2. (2013), 53–65;

Вишняков, В. Ярослав. „Сербский фронт: от войн балканских к мировой”, *Первая мировая война: историография и уроки истории*, Материалы VIII Конвента РАМИ, апрель 2014 г, ур. А. В. Ревякин, 7–45 Москва: МГИМО, 2015.

Вишняков, В. Ярослав. *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века.* 2 издање. Москва: МГИМО, 2016.

Вишняков, В. Ярослав. „Подальше от нашего порога: съезд славянских журналистов в Белграде 1911 года”, *Родина*, № 8 (2011), 137–138.

Вишняков, В. Ярослав. „Сербия в начале мировой войны: 1914–1915 годы”, *Новая и Новейшая история*, № 2 (2013), 53–65.

Готлиб, В. Вольфрам. *Тайная дипломатия во время Первой мировой войны.* Москва: Соцэкгиз, 1960.

Первая мировая война. Пролог XX века, ур. В. Л. Мальков, Москва: Наука, 1998.

За балканским фронтами Первой мировой войны, ур. В. Н. Виноградов, Москва: Индрик, 2002.

В «пороховом погребе Европы» 1878–1914. ур. В. Н. Виноградов, Москва: Индрик, 2003.

Писарев, А. Юрий. *Сербия и Черногория в Первой мировой войне*. Москва: Наука, 1968.

Писарев, А. Юрий. *Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914–1915 гг.* Москва: Наука, 1990.

Поликарпов, В. Владимир. *Русская военно-промышленная политика. 1914–1917. Государственные задачи и частные интересы*. Москва: Центрополиграф, 2015.

Поповић, Никола. *Србија и царска Русија*. Београд: Службени лист СРЈ, 1994.

Степанов, Н. Денис. „К истории российско-сербского военного сотрудничества. Русские летчики в составе сербской авиации на Салоникском фронте в период Первой мировой войны”, *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: Очерки истории*. ур. Е. П. Серапионова, 157–168, Москва: Институт Славяноведения РАН, 2015.

Тимофеев Алексей Ю., Вишняков В. Ярослав, Милорадович Горан, *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы первой мировой войны*. Москва: РИСИ, 2016.

Тюриков, В. Сергей. *Экспедиция особого назначения на Дунае по оказанию помощи Сербии в 1914–1915 гг.* Санкт Петербург: Галей-принт, 2015.

Черников, И. Иван. *Флот на реках*. Санкт Петербург: Полигон, 2003.

Шемякин, Л. Андрей. „Сербия на переломе. Обретение независимости и проблема модернизации”, *Токови историје*, № 1–2, (2000), 21–22.

Яси, Оскар. *Распад Габсбургской монархии*. Москва: Три квадрата, 2011.

Dedijer, Vladimir. *Sarajevo 1914*. Knj. II. Beograd: Prosveta, 1978.

Fischer, Fischer. *Germany's War Aims in the First World War*. New York: W. W. Norton, 1967.

Jelavich, Barbara. *A Century of Russian Foreign Policy 1814–1914*. Philadelphia: Lippincott, 1964.

Jelavich, Barbara. *The Habsburg Empire in European Affairs, 1814–1918*. Chicago: McNally, 1969.

Jelavich, Barbara. *History of the Balkans*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Seton-Watson, Robert. *Europe in the melting-pot*. London: Macmillan and Co., 1919.

Dr. Yaroslav V. Vishnyakov, Associate Professor
Moscow State Institute of International Relations
(MGIMO-University) the MFA of Russia
E-mail: vishnyakov@yandex.ru

WAVES OF THE DANUBE: RUSSIAN-SERBIAN MILITARY AND ECONOMIC COOPERATION BEFORE AND DURING THE FIRST WORLD WAR

(Summary)

The article chronicles the evolution of Russian-Serbian military and economic contacts. This topic has not been studied sufficiently in Russian historiography. The contacts between Russia and Serbia became especially close by the eve of the First World War. In the context of common strategic interests of Russia on the Danube River, the author gives attention to the activities of the 1914 Special expedition under the command of M. Veselkin. The Special expedition was formed to supply the Serbian Army with weapons and equipment.

KEYWORDS: *Serbia, expedition on the Danube, M. Veselkin, N. Pashich, Nicholas II, First World War, Bulgaria, Austria-Hungary.*

Оригиналан научни рад
Примљен: 4. марта 2019.
Прихваћен: 3. јуна 2019.

94:327(497.11:430)"1938"
32:929 Стојадиновић М.(430)"1938"
COBISS.SR-ID 283788556

Потпуковник др Далибор Денда, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
E-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

ПОСЕТА ДР МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА ТРЕЋЕМ РАЈХУ ЈАНУАРА 1938. ГОДИНЕ (ВОЈНИ И ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТ)

АПСТРАКТ: У раду се на основу објављене и необјављене архивске грађе и мемоарске литературе немачке и југословенске провенијенције обрађују политички и војни аспекти посете југословенског председника владе др Милана Стојадиновића Трећем рајху у јануару 1938. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: М. Стојадиновић, Краљевина Југославија, Трећи рајх, посета, војска, политика.

Југословенско-немачки односи у периоду између два светска рата били су посебно интензивни на економском и политичком плану током тридесетих година XX века. У тим односима основни немачки интерес у Југославији био је економски, с обзиром на то да су привреде двеју земаља биле комплементарне, те је Југославија представљала богату сировинску базу за немачку индустрију и природно тржиште за њене производе. У политици коју је немачко Министарство спољних послова трасирало још средином двадесетих година за Немце је било важно и да развој односа са Југославијом доведе до слабења Мале антанте, што би имало за

последницу да Чехословачка, као једна од њених главних супарница, у будућности не може рачунати на било какву помоћ Југославије против Немачке, укључујући и моралну. У немачком интересу била је Југославија, која би своје интересовање преусмерила са Средње Европе на Балкан уз релаксацију напетости у њеним односима са Мађарском, док Немачка није имала никаквих политичких интереса да дође до побољшања односа између Југославије и СССР-а.¹ Подстицај за јачање међусобних односа и спровођење предвиђене политике према Краљевини Југославији дала је велика економска криза која је започела 1929, а у тој балканској земљи осетила се у пуном обиму 1932. године. Замајац интензивнијим економским односима Немачке са земљама југоистока Европе дала је политика „Новог плана” немачког министра привреде и председника Рајхсбанке Хјалмара Шахта промовисана 24. септембра 1934. године. Та политика била је усмерена на контролу спољне трговине, девизних трансфера и билатерализацију спољнополитичких односа. Њоме је омогућено да, клириншком разменом и давањем трговачких преференци, дође до све већег потпадања земаља европског југоистока, међу којима се налазила и Југославија, под немачки привредни утицај, уз разарање постојећих одбрамбених, политичких и војних антиревизионистичких механизма (Мала антанта).² Први корак у том правцу био је трговински уговор закључен између Југославије и Немачке 1. маја 1934. године. Тим уговором немачка страна изашла је у сусрет Југославији преузевши обавезу куповања југословенских пољопривредних производа по ценама вишим од цена на светском тржишту, с тим да не плаћа у девизама него путем клиринга, извозом индустријске робе у Југославију, чије су цене такође биле више од светских.³ Захваљујући томе највећи степен економског и политичког зближавања Краљевине Југославије и Трећег рајха постигнут је у време владе др Милана Стојадиновића (1935–1939). Главни носилац југо-

¹ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945, Serie B (1925–1933), Band III (Dezember 1925 bis Dezember 1926)*, (даље: ADAP/B III), (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1968), 43–45; Dok. № 18; Das Auswärtige Amt an den Gesandten in Belgrad Olshausen, Berlin, den 2. Januar 1926.

² Milan Ristović, *Nemački „Novi poredak” i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksa* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991), 15.

³ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941* (Zagreb: Školska knjiga, 1975), 81.

словенске спољне политике након погибије краља Александра постао је кнез намесник Павле Карађорђевић, познат по симпатијама према Великој Британији и наглашеним антикомунистичким осећањима. У том периоду, због санкција Друштва народа према Италији изазваних италијанском агресијом на Етиопију, Југославија постаје све више привредно зависна од Трећег рајха, док је њен клириншки салдо у међусобној трговини константно био позитиван. Од краја 1935. године Југославија спољнополитички почиње и званично да се ослања на Велику Британију и Немачку као противтежу Италији, насупрот француској политици која у Италији види савезника против Немачке. Све већу улогу у југословенској спољној политици почиње да игра и Балкански савез иза кога је стајала Велика Британија. Покушаји проширивања обавеза из Мале антанте са гаранција против ревизионистичких тежњи Мађарске и рестаурације Хабзбурговаца у Аустрији на заједничку одбрану у случају било чијег напада на земљу чланицу као и покушај укључивања Француске у те гаранције не наилазе на подршку у Југославији и Румунији, чиме је Чехословачка остајала све више изолована у оквиру тог савеза. Са друге стране Трећи рајх је улагао све више дипломатских напора на приближавању Југославије и Италије, као и на релаксацију односа југословенске краљевине са према њој ревизионистички настројеним Мађарском и Бугарском. Захваљујући немачком усмеравању и посредовању између Југославије и Бугарске 24. јануара 1937. потписан је уговор о „ненарушивом миру и искреном и вечном пријатељству”, док је два месеца касније, 25. марта 1937, са Италијом потписан Политички споразум и Дунавски привредни споразум.⁴ Након тога, од 7. до 9.

⁴ О томе видети више: Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941* (Минхен: Искра, 1964); Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941* (Zagreb: Školska knjiga, 1975); Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope, I–II (1933–1941)* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1982); Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987); Johan Wüsch, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945* (Stuttgart: Seewald Verlag, 1969); Milan Vanku, *Mala Antanta 1920–1938* (Titovo Užice: IP „Dimitrije Tucović”, 1969); Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta* (Beograd: Prosveta, 1968); Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987).

јуна 1937, уследила је и посета немачког министра спољних послова барона Константина фон Нојрата Београду.⁵

Врхунац југословенско-немачких односа у том периоду представљала је посета др Милана Стојадиновића Трећем рајху у јануару 1938. године. Та посета, поред политичког, имала је и свој војни аспект који се односио на питања војне сарадње између две земље.

Припрема посете

Према подацима које је југословенски посланик у Берлину Александар Цинцар-Марковић дао државном секретару немачког МИП-а Фон Макензену почетком новембра 1937. године, Стојадиновић је разматрао као термин посете период након 10. јануара 1938. године.⁶ Томе је претходила Стојадиновићева посета Паризу и Лондону у октобру 1937. године, као и посета Риму 6. и 7. децембра. Стојадиновић је у Паризу продужио важност француско-југословенског уговора о пријатељству из 1927. године, а у Лондону разговарао са премијером Невилом Чемберленом и шефом дипломатије Ентонијем Идном. По сопственим сећањима Стојадиновић је повео разговор о могућности споразума између великих сила, на шта је Чемберлен одговорио да верује да је Хитлер искрен у жељи да одржи мир и да му се нешто мора дати заузврат, што би могао бити један део бивших немачких колонија. По Стојадиновићу, и Идн се углавном слагао с тим гледиштем, премда је више нагињао споразуму с Италијанима.⁷

Стојадиновић је приликом посете Риму нагласио да Југославија намерава да и даље иде путем трасираним Београдским уговорима. Он је пренео Мусолинију да је од кнеза Павла овлашћен да изјави да се Југославија убудуће, у било којој политичкој ситуацији, неће никада наћи у табору против Италије.⁸ Немачки амбаса-

⁵ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, 98.

⁶ Auswärtiges Amt, Politisches Archiv (даље: AA PA), R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Auswärtiges Amt, Pol. IV 5795; Berlin, den 6. November 1937.

⁷ Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata* (Rijeka: „Otokar Keršovani”, 1970), 429.

⁸ *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)* (Zagreb: „Zora”, 1952), 151–154; B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, 98–99. Детаљније о посети др Милана Стојадиновића Италији видети: Бојан Симић, *Милан Стојадиновић и*

дор у Риму Урлих фон Хасел извештавао је с тим у вези да га је италијански министар спољних послова гроф Галеацо Ћано информисао да је код Стојадиновића наишао на јаке изразе пријатељства према Немачкој и Италији, те да заједнички коминике са састанка о успостављању што тешњих веза између две земље у потпуности одговара том становишту.⁹ Након тога Фон Хасел је 20. децембра јавио Берлину о садржају разговора које је Стојадиновић водио у Риму на основу информација које му је дао гроф Ћано. Стојадиновић је том приликом јасно рекао да Југославија ни у ком случају неће ратовати за Чехословачку.¹⁰ Врло живо је критиковао и последице компликованог система међусобних савеза и обавеза иза којих је стајала Француска. Такође је изјавио да ће се и даље од њих удаљавати као што је тражио одлагање посете француског министра иностраних послова Ива Делбоса. Влада у Београду је притисак француских представника доживљавала као сраман. Ћано је мислио да ни кнез намесник, којег је означио као позитиван елемент у Југославији, не жели никакве јаче везе са Француском, пошто он из различитих разлога пре свега нагиње Енглеској. Ћано је приметио да су иначе југословенски односи са Енглеском као и раније били врло блиски. Он је даље изнео да Стојадиновић има отворену аверзију према ратним авантурама, јер је, како је рекао, убеђен да земља као Србија само једном у више хиљада година историје може да се подигне из пепела, али да на понављање те приче не треба рачунати. Ћано је веровао да је Стојадиновић у унутрашњој политици наклоњен ауторитарном систему, чије остварење је могуће само лаганим корацима и на посебан Југославији својствен

Италија: између дипломатије и пропаганде (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019), 101–122.

⁹ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Telegramm (geh.Ch.V) Nr. 350 vom 11.12, Pol. IV 6496/37; Rom, den 11. Dezember 1937.

¹⁰ Према Ћановим белешкама Стојадиновић то уопште није рекао, већ је изнео да је био замољен од Прашке владе да приликом разговора с Мусолинијем установи постоји ли могућност за сарадњу између Италије и Чехословачке, која би омогућила да се побољша међународни положај Чехословачке. Он је том приликом изјавио да је свестан тешке ситуације у којој се налазила Чехословачка, те да преносећи горепоменуту молбу прашке владе он не додаје ни једну личну реч ни у правцу препоруке ни у правцу притиска. Према: *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, 153.

начин. По сазнањима Фон Хасела, о било каквим новим споразумима није било речи.¹¹

Крајем новембра из Београда у Берлин стигла је информација да ће Стојадиновић у Берлин стићи у пратњи супруге 15. јануара 1938. године. У извештају немачког посланства у Београду као интересантна чињеница истицало се да је Стојадиновић желео да своје путовање организује тако да за Берлин путује преко Вроцлава а не преко Прага. На повратку је требало да се приватно задржи један дан у Минхену и да се у Београд врати преко Загреба. Иако Стојадиновић није имао никаквих посебних жеља у вези са програмом посете, из београдског посланства предложено је да се организује посета Круповим фабрикама у Есену, за које је у приватним разговорима са немачким дипломатама он већ исказао интересовање. Уколико је било планирано да се посете и јединице Вермахта, на првом месту је требало, према сугестијама из немачког посланства у Београду, уврстити посету артиљеријским јединицама, а затим и ваздухопловству, пошто је Стојадиновић био председавајући југословенског Ратног савета, па су га стога занимале и разне војне ствари. Такође је указано и на то да госпођа Стојадиновић до тада није имала прилику да гледа „Тристана и Изолду“, те да би јој сигурно било драго, уколико се пружи могућност, да јој се та жеља оствари. Предлог је био да се то учини можда увече онога дана у којем ће југословенски председник владе посетити Крупове заводе.¹² И немачка тајна полиција (Gestapo) појачала је мере надзора над усташком емиграцијом у Немачкој, које су подразумевале надзор над поштанским и телефонским саобраћајем, контролу кретања и пре свега спречавање уласка Хрвата из иностранства у Немачку.¹³ Неколико дана пред Стојадиновићеву посету Гестапо је све припаднике Усташког покрета у

¹¹ ADAP/D, II, Deutschland und die Tschechoslowakei (1937–1938), (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1950), 946–947; Der Botschafter in Rom an das Auswärtige Amt; Luftpost-Telegramm Nr. 363 vom 20.12 Pol. IV 6719, Rom, den 20. Dezember 1937.

¹² AA PA, R – 103323, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien zu Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938; Deutsche Gesandtschaft, J.Nr.2804/37 Po 2; Betrifft: Gegenbesuch des Ministerpräsidenten in Berlin; Belgrad, den 26. November 1937.

¹³ AA PA, R – 103323, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien zu Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938; Pol. IV 6646; Vermerk, Berlin, den 17. Dezember 1937.

Немачкој или привремено сместио у притвор или интернирао у за то тачно одређена места. Мера интернације нарочито се односила на хрватске путујуће трговце на мало – такозване торбаре.¹⁴ Немачка страна предузела је тако све потребне мере да безбедност југословенског премијера не би била угрожена и да би се он са супругом у посети Рајху осећао што угодније.

Ток посете

Стојадиновић је у Немачку стигао 15. јануара 1938. године.¹⁵ Ова прва званична посета једног југословенског државника Берлину након окончања Првог светског рата била је према извештајима немачког посланства у Београду потцењивана у новинама, а иза тога је стајала хрватска опозиција. Ти листови су званичне извештаје агенције „Авала“ доносили на споредним странама у малим исечцима, док су други слични догађаји, као на пример Стојадиновићева посета Паризу, били објављени на насловној страни великим словима.¹⁶

Стојадиновић се одмах по доласку, 15. јануара, састао са немачким министром спољних послова, бароном Фон Нојратом. Пријему код Хитлера, који је био заказан за 17. јануар,¹⁷ претходио је низ активности које су се односиле на потенцијалну војно-економску сарадњу. Чим је крочио на немачко тло на станици су га заједно са југословенским послаником Цинцар-Марковићем дочекали и Ђорђе Рош и Милорад Димитријевић, југословенски пословни људи и представници великих немачких фирми у земљи.¹⁸ Рош и Димитријевић се ту ни у ком случају нису нашли непланирано. Наиме, како су везе и познанства играле изузетно важну улогу по питању југословенских куповина наоружања у иностранству,

¹⁴ AA PA, R – 103323, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien zu Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938; zu Pol. IV 6646; L.R. Dr. Busse, Berlin, den 12. Januar 1938.

¹⁵ О посети др Милана Стојадиновића Трећем рајху у контексту аншлуса Аустрије видети више: Срђан Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије* (Београд: Службени гласник, 2010), 65–74.

¹⁶ AA PA, R – 103323, Pol. IV 44, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien zu Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938; Dr. Gruber, Belgrad, den 15. Januar 1938.

¹⁷ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, 99.

¹⁸ M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, 452–453.

Немци су још од раније и сами покушали да заиграју на ту карту. Почетком јануара 1937. године немачки војни аташе у Београду добио је извештај о посети Ђорђа Роша, генералног конзула Норвешке у Краљевини Југославији, немачким привредним органима. Према том извештају, Рош,¹⁹ који је након рата обављао послове посредника у увозу наоружања, био је личност која је уживала поверење у највишим војним круговима Краљевине Југославије, што је потврдила и AGK (Ausfuhr – Gemeinschaft für Kriegsgerät – прим. Д.Д). Према информацијама добијеним од Роша, Југославија се још увек није била одлучила за избор новог противавионског оруђа за своју војску. Рош је на саговорнике оставио утисак поуздане особе у војним и привредним питањима и био је ван сваке сумње пријатељски настројен према Немцима. У Берлину се сматрало да Немци нису смели да пропусте шансу да исход набавке реше у своју корист и да треба деловати брзо јер се Југословенима журило. Берлину се чинило да би се преко њега могло утицати и на југословенског војног аташеа у Берлину да иступа у немачку корист. Сарадњу са Рошем, који је био веома утицајан у Југославији, препоручила је и AGK.²⁰ Да су мере према југословенском војном аташеу у Берлину генералштабном пуковнику Жарку А. Верићу²¹ спроведене

¹⁹ Ђорђе Рош (Београд, 1896 – на путу за Хиландар 1977) био је најмлађи син натурализованог Немца Себастијана Роша, стручњака за изградњу железничких пруга. Мајка Антонија је била Словенка. Као ђак шестог разреда реалне гимназије био је добровољац у Другом балканском рату. Након тога 1914. године уписује Нижу школу Војне академије са 46. класом. Као командир чете истакао се у одбрани Београда 1915. године. Тешко је рањен приликом јуриша на Дунавском кеју, а касније заробљен у војној болници и одведен у заробљеништво. Размењен је 1917. године. На Солунском фронту био је један од првих српских пилота. Након унапређења у чин капетана напушта војну службу и одлази на лечење и студије у иностранство. У Бечу се упознао са Норвежанком Остом – Љубицом и са њом се 1924. венчао у манастиру Раковица. Био је почасни генерални конзул Краљевине Норвешке у Београду. Са братом Душаном био је власник увозно-извозне фирме „Експорт-импорт Рокс“ и заступник интереса немачке тешке индустрије у Краљевини Југославији. Као члан Антимарксистичког комитета у Југославији био је и идеолошки близак немачким владајућим круговима.

²⁰ Bundesarchiv, Militärarchiv (даље: Barch, MA), RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Wa Stab III Nr. 94/37 g. Wa St III, den 12. Januar 1937. (Abdruck für Militärattasche in Belgrad)

²¹ Генералштабни пуковник Жарко А. Верић рођен је 1. априла 1895. у Глини у Хрватској у римокатоличкој породици. Завршио је четири разреда основне школе у Глини и пет разреда реалне гимназије у Глини, Петрињи и Загребу. Говорио је немачки, француски и мађарски језик. Завршио је три разреда Пешадијска кадетске школе (1910–1913) и Терезијанску Војну академију (1913–

и да су имале успеха сведочи и извештај његових чехословачких колега из времена кад је њихов војни изасланик у Берлину био генералштабни пуковник Антоњин Хрон (1937–1939). Чеси су у почетку делили обавештајне информације са Верићем, али су касније установили да их је он прослеђивао Чехословацима и

1915) у Аустроугарској војсци, Вишу школу Војне академије у Београду (1923) и Генералштабну припрему (1925) у Југословенској војсци. У току 1930. године завршио је и ваздухопловни информативни курс у 1. ваздухопловном пуку, а провео је и шест месеци у Паризу ради усавршавања француског језика. У Првом светском рату учествовао је од 1915. године као официр Аустроугарске на дужности командира вода, ађутанта батаљона и командира чете. У чин потпоручника унапређен је 15. марта 1915, а у чин поручника 1. новембра 1916. године. Од 3. новембра 1918. до 1. априла 1919. био је на служби у 53. пешадијском пуку (Загребачком) у својству непримљеног а запосленог официра бивше аустроугарске војске. У југословенску војску примљен је 1. априла 1919. године. У чин капетана друге класе унапређен је 28. јуна 1920, капетана прве класе 24. октобра 1922, мајора 17. децембра 1925, потпуковника 11. априла 1935. и пуковника 6. септембра 1935. године. По пријему у југословенску војску (1919–1921) обављао је дужност командира вода и чете у 20. пешадијском пуку (Зајечар). Од 1. октобра 1921. до 1. октобра 1923. био је слушалац Више школе Војне академије у Београду, а од 28. октобра 1923. до 9. марта 1926. године у Главном генералштабу као приправник за генералштабну струку (Обавештајно, Наставно и Оперативно одељење). Након положеног испита преведен је у генералштабну струку 24. фебруара и од 9. марта до 8. априла 1926. био на служби у Оперативном одељењу Главног генералштаба. Потом је до 25. маја 1929. в. д. помоћника начелника штаба у Команди Потиске дивизијске области (Суботица). Од 11. јуна до 25. новембра 1929. био је на истој дужности у Команди Брегалничке дивизијске области (Штип), да би након повратка из Француске, од 13. јуна 1930. до 11. априла 1933. био в.д. начелника штаба у Команди Тимочке дивизијске области (Зајечар). Командант 2. батаљона у 14. пешадијском пуку „Престолонаследника Петра” (Књажевац) био је од 12. априла 1933. до 14. априла 1934, након чега одлази на дужност начелника Одсека за школску наставу у Наставном одељењу Главног генералштаба. Од 15. маја 1936. до 14. децембра 1938. године био је на дужности војног изасланика у Немачкој. По повратку из Немачке, од 16. јануара 1939. до 9. фебруара 1940, био је командант 7. пешадијског пука (Нови Сад), а затим до 8. новембра исте године помоћник начелника штаба Прве армијске области. Од 12. новембра до 15. децембра 1940. године послат је на службу у активирани штаб Треће армије, а затим, до 19. јануара 1941. поново на дужности помоћника начелника штаба Прве армијске области. Од 30. јануара 1941. године постављен је на дужност сталног наставника на Војној академији у Београду. Након Априлског рата службовао је у Министарству оружаних снага Независне државе Хрватске. Од 1944. године сарађивао је са партизанским покретом. После рата предавао је на Артиљеријској школи у Загребу. Био је ожењен Лепосавом, кћерком пуковника у пензији Михаила Рериха из Београда, са којом је имао кћерку Олгу (1923) и сина Бранимира (1925). Умро је 8. септембра 1964. у Загребу и сахрањен у родној Глини. Према: Војни архив, Досијеи персоналних података официра Војске Краљевине Југославије (даље: ВА, ДПП), Верић Адама Жарко; За податке о Верићевој каријери након Априлског рата посебну захвалност дугујемо др Игору Мркају из Глине.

непријатељски настројеним Пољацима. Такође су приметили да је Верић, и поред релативно скромне плате, око шест месеци након свог доласка, почетком 1937. године, за личну употребу набавио веома луксузан аутомобил *мерцедес бенц*, те да се средином године преселио у десетособни стан у Будимпештанској улици (*Budapester straße*), на престижној локацији у кварту Зоолошки врт (*Zoologischer garten*). Чеси су касније дознали да је та кућа припадала Вермахту и да је Верић за њу плаћао изузетно ниску кирију.²²

Војни део посете, којем су присуствовали и југословенски војни изасланик у Немачкој пуковник Жарко Верић и немачки војни изасланик у Београду генерал-мајор Мориц фон Фабер ди Фор,²³

²² Milan Vyhřídál, Matej Medvecký, „Úřad ČS. vojenského přidělnce v Berlíně v krizovém roce 1938 ve světle neznámého dokumentu“, *Vojenská historie*, 4 (2018), 147.

²³ Генерал-потпуковник Мориц фон Фабер ди Фор рођен је 1. септембра 1886. у Штутгарту. У војску је ступио 1. октобра 1904. као официрски кандидат. У чин коњичког потпоручника унапређен је 1906, поручника 1913, капетана 1915, мајора 1927, потпуковника 1931, пуковника 1934, генерал-мајора 1937. и генерал-потпуковника 1939. године. Након ступања у војску служио је као официрски кандидат у 2. виртембершком драгонском пуку и 26. драгонском пуку. У току 1906–1907. служио је у официрској школи јахања у Падеборну да би након тога службовао у истом 26. пуку, где ће пред рат бити на положају пуковског ађутанта. У рату учествује на различитим нижим командирским дужностима у оквиру 26. пука од 1914. до 1916. године да би од 1916. до 1917. години био на дужности командира ескадрона у истом пуку, а затим ађутант у 26. коњичкој бригади. После премештаја у допунски ескадрон 26. драгонског пука, у коме га затиче и крај рата, одлази на службу у Одељење за логистику виртембершког Министарства војног. Од јула 1919. до маја 1920. године био је командир ескадрона у 13. коњичком пуку Рајхсвера, а затим до јула 1921. командир ескадрона у 18. лаког коњичком пуку. До октобра 1921. године врши дужност наставника у Коњичкој школи да би био премештен у 11. лаки коњички пук уз даље вршење претходне дужности. Од 1925. до 1928. године служио је у 15. лаког коњичком пуку, а потом у 6. ауто-транспортном батаљону. Од 1. фебруара 1929. премештен је у штаб 4. лаког коњичког пука и распоређен на службу у 3. ауто-транспортни батаљон, где остаје до септембра исте године. Након тога упућен је на обуку у Окружни ауто-транспорт у Дебрицу да би од 30. септембра 1929. до 1. јуна 1933. године заступао команданта 3. ауто-транспортног батаљона уз редовну дужност у Штабу 4. лаког коњичког пука. Након тога упућен је на једномесечни тактички официрски курс за ауто-транспортне послове у Берлин и курс гађања из тешких пешадијских оруђа у Дебриц. Потом је премештен у штаб за обуку ауто-транспортних јединица, а затим у 9. пешадијски пук. Командант 8. лаког коњичког пука био је од 1. октобра 1933. до 1. октобра 1934. године, а затим до 19. августа 1935. године командант лаког коњичког пука у Бриегу (Шлазија). Официр на посебним дужностима код команданта Копнене војске био је до 1. октобра 1935. године, након чега је до 10. јула 1939. године обављао дужност првог немачког војног аташеа на резиденцијалној основи у Београду. У току операција у Пољској био је командант 13. пешадијске дивизије, а затим командант армијске позадине 588 (септембар 1939 – септембар 1940) и командант

протекао је у складу са званично предвиђеним програмом.²⁴ Одмах по доласку, 15. јануара, Стојадиновић је обишао почасну чету и заједно са краљевским послаником Александром Цинцар-Марковићем положио венац на гроб незнаног јунака. Поподне је обишао нови велики цивилни аеродром Темпелхоф, где му је генерал-пуковник Херман Геринг приредио свечани дочек, након чега је преузео лично вођење југословенског високог госта и детаљно објашњавао планове, начин рада, значај и циљ подизања тог аеродрома, тада највећег на свету. Затим су обишли нову зграду Министарства ваздухопловства, где су Стојадиновићу приказане одаје у којима су војничке заставе берлинског ваздухопловства и репрезентативна дворана за свечане приредбе, као и целокупна структура министарства. На завршетку су обишли зграду аеро-клуба, у ствари ваздухопловног официрског дома. На крају обиласка Геринг је повео др Стојадиновића у своју канцеларију, у којој се између осталог налазио његов велики портрет са југословенским Орденом белог орла.

Следећег дана, 16. јануара, у преподневним часовима посетили су Ваздухопловну ратну академију у Гатову код Берлина. Стојадиновића су дочекали секретар генерал Ерхард Милх, начелник штаба Ваздухопловства генераллајтнант Ханс-Јирген Штумпф, командант академије генерал Карл-Хајнрих фон Штулпнагел и генерал Хелмут Вилберг, командант Више ваздухопловне школе, након чега је разгледао зграде за смештај питомаца, учионице, гимнастичке сале, базен за пливање. На егзерциришту, где су биле размештене све врсте противавионских оруђа, Стојадиновић је присуствовао кратким вежбама у гађању на један авион који је демонстрирао напад у ниском лету. Ватру су отворила сва оруђа калибра 200 mm, 37 mm и 88 mm, као и противавионски митраљези. Након вежбе разгледани су хангари и авиони којима је располагала академија, а затим је

војноадминистративног округа Бордо у Француској (1940–1942). После тога је ангажован углавном на позадинским дужностима у Вермахту. Након рата ухапсили су га Французи априла 1946. године под оптужбом за ратне злочине. Пуштен је из затвора 1. јуна 1949. године. Иза себе је оставио мемоаре под насловом *Macht und Ohnmacht: Erinnerungen eines alten Offiziers* (Моћ и немоћ: успомене једног старог официра). Умро је 4. марта 1971. у Грефелфингу код Минхена (СР Немачка) Према: http://www.geocities.ws/orion47.geo/WEHRMACHT/HEER/Generalleutnant/FABER_MORITZ.html/приступљено 20. 2. 2019/

²⁴ Moritz von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht: Erinnerungen eines alten Offiziers* (Stuttgart: Günther Verlag, 1953), 201–204.

настављен пут за Берлин, одакле су специјалним возом генерала Геринга наставили путовање у артиљеријску школу гађања у Јитеборг.²⁵ Герингов лични воз којим су путовали био је према Стојадиновићевим сећањима удешен да буде и канцеларија и стан и место за командовање, са противавионским топовима на крову. Геринг је том приликом желео да организује неколико вежби са артиљеријом јер је знао да је председник југословенске владе служио у артиљерији, те стога тај род војске најбоље познаје.²⁶ У Јитеборгу је било предвиђено да школски артиљеријски дивизион изведе бојно гађање, а југословенског председника владе дочекала је делегација немачке војске на највишем нивоу. Њу су чинили генерал Геринг, као командант ваздухопловства, командант копнене војске генерал Вернер фон Фрич и његов начелник штаба генерал Лудвиг Бек, затим инспектор артиљерије генерал Паул фон Хазе, шеф Вафенамта (Артиљеријско-техничко одељење) генерал Курт Лизе и начелник Општевојног одељења у Министарству рата генерал Фридрих Фром. Све је било срачунато на то да се на Стојадиновића остави посебно добар утисак. Тако је гађањем у којем је учествовао школски артиљеријски пук од четири дивизиона и једне самосталне моторизоване батерије руководио командант школе генерал Хајнц Бранд. Том приликом на положај је изведено 12 батерија (48 оруђа) и то девет хаубичких од 150 mm, од којих два дивизиона са коњском запрегом а један моторизован, и три батерије топова 105 mm са коњском запрегом. Самостална моторизована батерија 105 mm заузела је положај доцније да би председник југословенске владе могао видети батерију у покрету, како излази на положај. У току гађања које је трајало 45 минута мерничка батерија проналазила је по звуку непријатељске батерије, које су биле маркиране пуцњима, а коректура гађања вршена је помоћу осматрачког авиона типа *шторх*, који је недалеко од пуковске осматрачнице готово непомично стајао у ваздуху.²⁷ Стојадиновић наводи да су вежбе пољске артиљерије извођене са савршеном прецизношћу, те да му је показано на терену како се

²⁵ Војни архив, Пописник 17 (архива Војске Краљевине Југославије), кутија 361, фасцикла 3, редни број 32 (даље: ВА, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32) Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

²⁶ М. Стојадиновић, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, 461.

²⁷ ВА, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32. Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

из једног шатора командује паљбом батерије, коју командир није видео, као што ни батерија није видела циљ који је гађала.²⁸ Према оцени југословенског војног аташеа у Берлину пуковника Жарка Верића, целокупно гађање вршено је потпуно саобразно ратним приликама јер су сва наређења издавана према датој ситуацији. Гађање је, према истој оцени, поред изванредних ефеката показало и одличну организацију и вешто руковање ватром. Гађањем на уском фронту хтело се показати какво страховито рушеће дејство има савремена артиљерија и како брзо она може да маневрише у путањама. На завршетку гађања Стојадиновићу је показан детаљан начин рада мерничких јединица по звуку, а затим и један нови моторизовани *мерзер* калибра 280 mm, чији је домет био 19 km. Пошто се *мерзер* састојао из два дела, демонстрирано је и постављање цеви на лафет, што је све завршено за 15 минута. Војни изасланик указао је и на чињеницу да је у немачкој војсци прописано да артиљерија при бојевим гађањима мора гађати преко пешадије да би се пешадинци навикли на зујање и прелетање зрна преко глава и добили поверење у тачност оруђа и муниције, што приликом Стојадиновићеве посете није извршено због повећаних мера предострожности. У подне је био приређен ручак у официрској касини, на којем је генерал Фрич кратким говором поздравио др Стојадиновића.²⁹ Посети маневарској просторији на којој је домаћин био Фрич присуствовао је и немачки војни аташе у Југославији. Према његовим сећањима, како се посета одвијала на месец дана пре Фрич-Бломбергове афере, већ се осећао сукоб између Фрича и Геринга.³⁰

У поподневним часовима извршен је обилазак 2. групе ваздухопловног пука „Рихтхофена” у Даму близу Јитеборга. Већ у моменту доласка на летелишту је била постројена у једној линији цела група од укупно 27 авиона типа *месершмит* као и нови тип авиона *шторх* и велики путнички авион „Луфтханзе” такозвани *дер гросе десауер*, те најновији модел *кондор*. Ту су били присутни и начелник Техничког одељења ваздухопловства генерал-пилот Ернст Удет и командант 2. ваздухопловног војног округа генерал Леонард

²⁸ М. Стојадиновић, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, 461.

²⁹ ВА, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32. Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

³⁰ М. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht...*, 201–204.

Каупиш. После разгледања групе узлетели су поједини авиони типа МЕ 109 и нови тип Бф 409 – једномоторни авион, изводећи у ваздуху акробације. Затим су са три разне стране изненадно полетеле три ескадриле двомоторних бомбардера *јункерс* Ју 86, а после њих је на завршетку летео лично на новом авиону типа *шторх* генерал Удет, који је тим авионом оставио изванредан утисак на југословенску делегацију. Тај тип авиона уздигао се вертикално на самом летелишту и кружио са ванредном лакоћом, а затим је неко време, готово непомично лебдео у ваздуху. Са подједнаком лакоћом са којом се уздигао такође се спустио на истој тачки са које је био полетео у непосредној близини гледалаца. Југословенски војни изасланик је као карактеристично уочио да су Немци те своје машине први пут показали странцима за време Стојадиновићеве посете,³¹ што сведочи о угледу који је југословенски председник владе имао код националсоцијалиста, али и о значају Југославије као пре свега привредног партнера за Трећи рајх.

Генерал Милх, државни секретар и Герингова десна рука када је у питању ваздухопловство, провео је цео дан са југословенским војним изаслаником и том приликом обећао да ће Југословенима ставити на увид све податке о виђеним авионима, те да ће им ићи на руку у свим питањима која их буду интересовала из области ваздухопловства. На крају другог дана посете др Милан Стојадиновић обишао је магацине и радионице немачког Ратног ваздухопловства, које је, према пуковнику Верићу, оставило утисак да се у њему много и журно ради, те да се на сваком кораку примећује снажан полет и огромна енергија усмерена на унапређење и развој ваздухопловства. На повратку у Берлин, према сведочењу самог Стојадиновића, путовање је искоришћено да југословенски војни аташе пуковник Верић³² по његовој жељи изложи Герингу све оно што од наоружања за југословенску војску Немачка може да лиферује. Верић се према истом извору нарочито умешно залагао за набавку авиона *Messerschmitt 109*, чему се Геринг у почетку противио, али је на крају пристао уз опаску да оно што има немачка војска, може

³¹ ВА, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32. Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

³² У својим мемоарима Стојадиновић погрешно наводи да је реч о Владимиру Ваухнику, који је на положају у Берлину заменио Верића тек крајем новембра 1938. године. Према: ВА, ДПП, Ваухник Миховила Владимир.

имати и југословенска.³³ Герингова идеја била је да се испорука наоружања врши на бази размене за југословенске производе, што у том моменту није ишло у прилог Југославије јер је Немачка већ имала велики клириншки дуг у међусобној трговини са Краљевином, па би набавка наоружања у складу са Геринговим предлогом значила само још дубље и чвршће економско везивање земље за Рајх. Због тога се са југословенске стране инсистирало на кредиту и на томе да Немачка сама кредитира извоз свог наоружања у Југославију.³⁴

Разговори Хитлер–Стојадиновић

Кључни моменат посете др Милана Стојадиновића Трећем рајху представљао је пријем код Хитлера 17. јануара 1938. године. Том пријему присуствовали су и генерал Геринг, министар иностраних послова Константин фон Нојрат, немачки посланик у Београду Виктор фон Херен и југословенски посланик у Берлину Александар Цинцар-Марковић. Након уручења поздрава кнеза Павла, Хитлер се сетио трагичне смрти краља Александра, наводећи да је то била велика проба за животну способност Југославије коју је она јуначки издржала, те да под управом кнеза намесника и уз сарадњу владе др Стојадиновића земља иде сигурним путем напретка. На то је Стојадиновић рекао да је велика срећа Југославије да је кнез намесник брат краља Александра из династије Карађорђевић, тако да је са пуним ауторитетом и успехом могао наставити његово дело. Стојадиновић је даље замолио Хитлера да чује његово мишљење о свим актуелним међународним проблемима, као и да му изложи став Немачке у тренутној међународној ситуацији. Хитлер је прво у кратким потезима изложио политику Немачке пре рата 1914. године, критикујући њену тадашњу спољну политику, која није била независна, већ је вођена под утицајем Аустроугарске. Немачка је, сматрао је, на Балкану имала првенствено економске интересе али никакве територијалне аспирације.

³³ М. Стојадиновић, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, 461.

³⁴ Л. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju”, *Istorija XX veka*, Zbornik radova XIII (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1975), 194.

је.³⁵ Између Немачке и Србије, односно Југославије, према Хитлеру, нису постојале никакве политичке супротности. *Напротив, још за време рата дошло је до изражаја поштовање и уважавање између немачке и српске војске, што је било од пресудног значаја за данашње пријатељске односе између Југославије и Немачке* (истакао Д. Д.). Као највећу опасност за мир Хитлер је истакао бољшевичку акцију у вези са унутрашњим политичким тешкоћама западних демократија (Француска, Белгија, Холандија, Чехословачка). Такође је изложио и опасност која долази од тадашње међународно-привредне ситуације. Из тих разлога Немачка је приступила принципу производње насупрот привредне политике капиталистичких држава које држе наслагано злато у својим трезорима. Прелазећи на односе са суседним земљама, Хитлер је нарочито истакао политичку мудрост и далековидост маршала Пилсудског као и тадашње добре односе са Пољском. Ти односи нису се према Хитлеру базирали ни на каквој сентименталности, већ на добро схваћеним узајамним интересима. Тврдио је да у том тренутку Немачка чак ни у питању Данцига није више наилазила на тешкоћу у односу са Пољском. У вези са Чехословачком, изразио је наду да ће у Прагу најзад увидети да се три и по милиона Немаца не могу однародити. Он је том приликом оштро критиковао војни споразум између Чехословачке и Совјетске Русије и указивао на све опасности које могу одатле настати. По питању Аустрије углавном се задржао на акцији легитимиста и њиховим провокацијама. У вези са рестаурацијом Хабзбурга, најкатегоричније је изјавио да је Немачка никада неће допустити изражавајући се врло оштрим речима против те династије. Са Италијом је Немачку, сматрао је Хитлер, везивало солидно пријатељство, јер је Италија била елемент реда и имала исту културну мисију као и Немачка у борби против бољшевизма. Што се тиче Мађарске, Немачка је по мишљењу Хитлера могла помагати њене циљеве само дотле док не иду против немачких интереса. Из разговора који је имао са Дарањијем учинило му се да је мађарска политика постала реалнија и да су мађарске намере углавном биле

³⁵ Хитлер је том приликом, према Цинцар-Марковићу, свечано изјавио да Немачка нема на Јадранском мору као ни на Балкану никаквих територијалних захтева и да су њене тежње усмерене ка северу. У вези са аустријским питањем, рекао је Хитлер, Немачка политички не тежи ван граница тадашње Аустрије и због тога поштује и поштоваће неприкосновеност граница Југославије као што и Бренер већ сматра дефинитивном границом између Немачке и Италије.

усмерене против Чехословачке. О мађарско-југословенским односима изјавио је да је мађарској влади најозбиљније скренута пажња да ни у ком случају не може рачунати на помоћ Немачке у вези са ревизионистичким захтевима према Југославији. Немачка је изразила спремност да посредује и буде гарант за сређивање односа између Мађарске и Југославије. Хитлер је оставио потпуну слободу да Југославија у том погледу изрази своју жељу када она буде сматрала то за политички опортуно. Хитлер је политику Друштва народа назвао политиком жутокљунаца, која у себи носи опасност да се и најмањи појединачан конфликт претвори у општи међународни сукоб. Као пример за то навео је Абисинију и Кину. Изјавио је да се Немачка неће враћати у Друштво народа пошто је сматрао да је та институција неспособна да испуни оне задатке које је себи поставила. Немачка је у Шпанији гледала само бољшевичку опасност и није имала никаквих територијалних претензија.³⁶ Према поверљивом извештају Фон Нојрата упућеном немачким амбасадама и посланствима на страни, Стојадиновићева посета Берлину протекла је задовољавајуће. Том приликом није се разговарало ни о каквим обавезујућим споразумима. Стојадиновић је више пута у поверењу поновио да Југославија ни под каквим условима неће улазити у антинемачке савезе нити у било какве антинемачке комбинације. Са немачке стране изнето је да они од Југославије не траже закључење никаквог савеза или успостављање сличних веза. Немачка је на Балкану имала само привредне интересе, за чије остварење добри односи пуну поверења са јаком и независном Југославијом представљају најбоље средство. Стојадиновић је изразио задовољство због даљег развоја југословенско-италијанских и југословенско-бугарских односа и био нешто уздржанији према новој влади Октавијана Гоге у Румунији, чији је долазак на власт раније поздрављивао, и насупрот томе био веома разочаран чехословачком политиком. Као и приликом посете мађарске делегације Берлину, немачка страна је велику пажњу посветила проблему побољшања југословенско-мађарских односа.³⁷ Стојадиновић је указао на ње-

³⁶ Архив Југославије, (37) Збирка др Милана Стојадиновића, 20 – 376 – 381 (Даље: АЈ, 37 – 20 – 376 – 381); Пријем председника владе госп. др. Стојадиновића код канцелара Рајха г. Хитлера 17. јануара 1938. год – белешка др Александра Цинцар-Марковића за личну архиву др Стојадиновића.

³⁷ Приликом посете мађарског министра иностраних послова Кање Берлину 22. новембра 1937. године Херман Геринг му је рекао да Фирер жели да Мађарска

гове у пракси доказане жеље да изађе у сусрет мађарској мањини, али је нагласио да такође мора водити рачуна и о обавезама које произилазе из чланства Југославије у Малој антанти.³⁸ У вези са Аустријом изнео је став да се за Југословене ту радило о међунемачком унутрашњем питању. Када је у питању рестаурација Хабзбурговаца, Стојадиновић је дао гаранције да је у потпуности сагласан са немачким бескомпромисним ставом и да ће се Југославија понашати у сагласности са немачком политиком. О приступању Југославије Антикоминтерна пакту, насупрот писању штампе, није било речи. Постигнута је сагласност у вези са утицајем на писање штампе у обе земље. Општи утисак Фон Нојрата био је да је југословенски председник владе и даље искрено и енергично радио на томе да ослободи југословенску политику од свих спољних утицаја, који нису били у складу са интересима његове земље. Стојадиновић ће, сматрао је немачки министар иностраних послова, не прекидајући везе са Француском, у сваком случају покушати да избегне да Југославија буде увучена у било какве конфликте. Он за сада такође неће напустити Малу антенту, али ће се трудити да избегне све оно што би могло водити ка јачању обавеза између њених чланица. Стојадиновић је сматрао да њен распад у будућности није немогућ и намеравао да се у том случају, пошто постоји десничарска влада у Румунији, ослони на њу и на Пољску, не би ли при таквом развоју догађаја нашао замену за Малу антенту. У складу са дотадашњим успесима његове спољне политике и његовом личном природом, Стојадиновић је, према Фон Нојрату, нагињао оптимистичком виђењу тренутног политичког развоја у Југоисточној Европи. Стојадиновићева личност усмерена на практичну политику оставила је на немачког министра ино-

нађе модус вивенди са Југославијом и Румунијом, а да иде против Чехословачке, подвлачећи да Југославија не верује Мађарској, али да би била спремна да преговара с њом уколико би Италија или Немачка гарантовале да Мађарска неће тражити територијалне уступке од ње. Кања је рекао Герингу да и Мађарска не верује Југославији и тражио од њега да утиче на даљи ток догађаја. (према: M. Vanku, *Mala Antanta 1920–1938*, 186).

³⁸ Мала антанта понудила је Мађарској да закључи са њом уговор или билатералне уговоре са сваком чланицом Мале антенте посебно. На састанку делегација Мале антенте у Женеви октобра 1937. године био је одложен споразум са Мађарском о њеном поновном наоружавању на неодређено време због противљења Румуније. Румунија је такође одбила и било какве концесије у питању положаја мађарске мањине. Према: АЈ, 341(Лондонско посланство)-I/1937; МИП, Стр. пов. бр. 2244 од 13. 10. 1937. Циркуларно шифровано писмо.

страних послова изузетан утисак. О делу разговора са Стојадиновићем о југословенско-мађарским односима, Фон Нојрат је обавестио мађарског посланика, док је италијански посланик А толико био обавештен о највећем делу онога о чему се разговарало.³⁹

Интересантно је приметити да у Фон Нојратовом извештају намењеном немачким дипломатским представништвима нема дела разговора који се односио на немачко-британске односе, о чему је такође било речи првог дана Стојадиновићеве посете. Том приликом, у једночасовном разговору Стојадиновић је немачком министру иностраних послова изнео своје утиске из Енглеске и објаснио да је код Чемберлена наишао на искрену жељу да се споразуме са Немачком. Тамо је, како је, по Нојрату, веровао Стојадиновић, постојала спремност да се изађе у сусрет немачким жељама у вези са колонијама, уколико би Немачка дала гаранције да у наредних 10 до 15 година неће ратовати у Европи. Разговор је даље скренуо на питање очувања европског мира, при чему је Фон Нојрат указао да би за Немачку једно такво апсолутно обећање значило проблеме, јер би на пример Чеси, Литванци и поред осталих Пољаци добили *Carte blanche* да све немачке жалбе због положаја немачке мањине у тим земљама не схвате озбиљно.⁴⁰ Очигледно је да је југословенски председник владе и министар иностраних послова овде поступао у складу са жељама кнеза Павла, као креатора југословенске спољне политике, о енглеско-немачком зближавању. Након тога, према југословенским изворима, и Хитлер је на састанку одржаном 17. јануара поменуо односе са Енглеском, Он је тада истакао да је Немачка и даље настојала да дође до споразума са Енглеском, али да не може прихватити жеље Енглеске и одустати од наоружавања, нити обуставити привредну акцију у смислу „Четворогодишњег плана“. Подсетио је на ранију готовост Немачке да пристане на ограничења у наоружању, што Енглеска и Француска у своје време нису желеле да прихвате, а у вези са привредном акцијом још је рекао да су милијарде уложене у разна

³⁹ AA PA, R – 103320, Pol. IV 41, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Abschrift, Telegramm. Zur vertraulichen Information. Pol IV 427 Ang.I; Berlin, den 23. Januar 1938; Упоредити: Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata*, 453–457.

⁴⁰ AA PA, R – 103323, Pol. IV 44, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien und Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938; R.M. 37; e.o. Pol. IV 677; Berlin, den 15. Januar 1938.

предузећа и да је било апсолутно немогуће сада захтевати да се прекине са свим радовима који имају за циљ да обезбеде економску независност Немачке. По питању колонија Немачка није хтела да пристане ни на какве компромисе и наставиће да тражи повраћај својих ранијих поседа.⁴¹

Хитлер је неке детаље разговора са др Миланом Стојадиновићем саопштио и немачком војном изасланику у Краљевини Југославији генералу Морицу фон Фаберу ди Фору приликом саветовања војних изасланика са канцеларом Рајха. Хитлер их је као и увек примио на радни доручак и том приликом сео је поред генерала Фон Фабера ди Фора и изнео му своје будуће планове – рекао му је тада да ће ускоро почети са походом против Аустрије. Додао је да ће то ићи лако, пошто се са Стојадиновићем договорио јер он више воли аншлус него рестаурацију Хабзбурга. Сматрао је да ће се Мусолини с тим сагласити, пошто му није преостало ништа друго јер је након авантуре у Абисинији био у непријатељству са Енглеском и Француском. Такође је мислио да ће бити теже када отпочне са остваривањем плана против Чехословачке, али да ће и то ипак ићи пошто се Стојадиновић на помен Мале антанте само насмејао. Једино кад буде напао на Пољску, рекао је, сви ће се окренути против њега.⁴²

Према сећањима Хитлеровог ваздухопловног ађутанта Николауса фон Белова, комплетно немачко руководство са Хитлером на челу старало се да не разочара југословенског госта јер је он, иако Србин, био наклоњен Немцима, што се сматрало нечим неубичајним.⁴³

Милан Стојадиновић је истог дана након састанка са Хитлером присуствовао извођењу Штраусовог „Слепог миша” у немачкој опери. Том приликом сусрео се и са британским послаником у Берлину Невилом Хендерсоном, који је раније исту функцију обављао у Београду. Стојадиновић му је у разговору поменуо да Југославија неће ништа предузимати поводом евентуалног спровођења аншлуса, осим уколико не буде формирана моћна коалиција која би била

⁴¹ АЈ, 37 – 20 – 379; Пријем председника владе госп. др. Стојадиновића код канцелара Рајха г. Хитлера 17. јануара 1938. год – белешка др Александра Цинцар-Марковића за личну архиву др Стојадиновића.

⁴² M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht...*, 204–205.

⁴³ Николаус фон Белов, *Я был адъютантом Гитлера* (Смоленск: Русич, 2003), 79.

противна том чину. Такође је изнео да се код Хитлера заложио за боље англо-немачке односе, али да је овај одговорио да све зависи од колонијалног питања које је од изузетног значаја за Берлин.⁴⁴ Након разговора са Хитлером и Нојратом Стојадиновић се сусрео и са италијанским послаником Атоликом, којег је информисао да осим општих разговора ништа посебно није закључено.⁴⁵

Следећи део Стојадиновићеве посете Немачкој значајан и за војну сарадњу био је његов одлазак у Есен, 20. јануара 1938. године.⁴⁶ И том приликом југословенског премијера пратио је, поред југословенског војног аташеа у Берлину, и немачки војни изасланик у Југославији генерал Фон Фабер ди Фор.⁴⁷ У Есену је југословенски председник владе посетио фабрику „Круп“, где га је дочекао и поздравио власник фабрике др Густав Круп фон Болен унд Халбах и чланови директоријума. Круп је Стојадиновића лично провео кроз разна одељења своје огромне фабрике,⁴⁸ фабрику локомотива, челичане, фабрике топова, панцирних плоча, купола за утврђења и бродове. Од највећег значаја за југословенског војног изасланика била је чињеница да су Немци овога пута председнику југословенске владе показали и онај део фабрике у којем су се израђивали морнарички топови, које раније нису показали југословенској војној комисији која је у Немачкој боравила годину дана раније (у пролеће 1937).⁴⁹ Стојадиновић и Круп дискутовали су и о калибрима топова најпогоднијим за противавионску и противтенковску одбрану. Према Стојадиновићу, Круп је изнео мишљење да је југословенско наоружање у том погледу веома застарело, придржавајући се типова који су били добри у прошлом рату, али да их сада треба заменити много већим калибрима.⁵⁰ Верић у свом извештају наводи да се Стојадиновић на основу експертизе Круповог директора Милера заложио за калибар противоклопних топова од 37 mm који су користили Немци уместо

⁴⁴ С. Мићић, н. д, 70.

⁴⁵ Б. Симић, н. д, 123–24.

⁴⁶ ВА, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32. Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

⁴⁷ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht...*, 202.

⁴⁸ M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, 463–464.

⁴⁹ ВА, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32. Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

⁵⁰ M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, 463–464.

већег чешког калибра 47 mm који је наручила Југославија, уз образложење да чешки калибар још није довољно усавршен и због тога није усвојен у наоружању Вермахта.⁵¹ Очигледно је била по среди жеља Немаца да Југословенима испоруче своје лошије топове у компензацији за сировине уместо одличних чешких већег калибра, од којих ће касније један неиспоручени део намењен југословенској војсци Вермахт, након окупације Чешке, задржати за себе.⁵² Ове немачке намере подупирао је и тадашњи југословенски војни изасланик генералштабни пуковник Жарко Верић, који је више пута у својим извештајима понављао предности против-оклопних топова калибра 37 mm у односу на оне од 47 mm.⁵³ Акција је по свој прилици била синхронизована јер су, како је већ речено, Стојадиновића на станици дочекали Рош и Димитријевић, а на том задатку је радио и немачки војни изасланик у Београду генерал Фон Фабер ди Фор, који је био у пратњи Стојадиновића на овом путу. До закључења посла није дошло, а немачки војни аташе сматрао је да је главни разлог томе лежао у чињеници да Стојадиновић није располагао потребним девизама за куповину, док Немци нису имали довољно робе за извоз. Фабер је свој ангажман оценио као неуспешан, наводећи да му је тиме отпао један дијамант из круне војног аташеа.⁵⁴ Очигледно је да је у питању ипак била Стојадиновићева институционална култура, пошто је набавка препуштена југословенским војним експертима из Артиљеријско-техничког одељења. Стојадиновић је затим

⁵¹ ВА, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32. Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

⁵² До компликација са испоруком из Чешке већег дела од 379 п. о. топова 47 mm за потребе југословенске војске дошло је крајем јануара 1940. године. Хитлер је, због ратних потреба немачке војске, забранио да се преостали топови извезу у Југославију. Југословенска влада је на ову забрану реаговала обуставама извоза метала и руда, па је, пошто је Хитлер и даље одбијао да се југословенима испоруче преостали п.о. топови од 47 mm компромисно решење нађено тако што је донета одлука да се у фебруару и марту 1940. Југославији испоручи 150 п. о. топова калибра 37 mm, који су стигли у априлу. О томе видети: L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju”, 235.

⁵³ ВА, П-17, К-85, Ф-2, р.б.31: Подаци за противтенковски топ 4,7 cm, Војни изасланик КЈ у Немачкој, Стр. Пов. Бр. 8 од 15. 2. 1938. – Господину министру ВиМ (за артиљеријско-техничко одељење)

⁵⁴ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 203.

продужио на карневал у Минхен и, по Фаберу, у Немачку дошао с намером да се проведе.⁵⁵ Након тога вратио се у Југославију.

Епилог Стојадиновићеве посете Трећем рајху

Поред мноштва цивилних листова о Стојадиновићевој посети као важној вести писао је и најчитанији немачки војни лист *Militärwochenblatt* у броју од 28. јануара. У вести се истицало да је посета приликом које је Стојадиновић имао прилику да обиђе установе немачке војске и ваздухопловства поново показала да постоје услови за дуготрајно пријатељство и трајну сарадњу између две земље у свим областима, као и на очувању европског мира.⁵⁶

По повратку из Немачке југословенски председник владе дуго је био под утисцима величанственог дочека који му је приређен. У разговору вођеном са немачким послаником у Београду Виктором фон Хереном истакао је да је југословенска јавност обратила много већу пажњу на његову посету Берлину него на посету Риму која јој је претходила. Посебно се осврнуо на незадовољство Француске резултатима те посете, која се оличавала у сплеткама против њега у Друштву народа, нападима француске штампе на његову личност и југословенску политику и француско-чехословачкој подршци политици Народног фронта и хрватском сепаратизму у земљи. Стојадиновић је прокоментарисао да изгледа да у Паризу не могу да се помире с тим да је Југославија нешто друго у односу на малу и од француске помоћи зависну Србију.

Фон Херен је приметио да је француско-чехословачка пропаганда у Југославији навикла да делује свим средствима и без икаквог обзира и да би било добро за Стојадиновића да у наредном периоду буде опрезнији него до тада. По њему су Париз и Праг, због идеолошких, традиционалних али и финансијских разлога, имали веома разгранате везе са опозицијом у земљи и што је још важније – са војском. Премијер је то веома добро знао. Међутим, Стојадиновић му је рекао како је убеђен да му је највећи број људи у војсци у потпуности одан и да рачуна, између осталог, с тим да због његових

⁵⁵ Исто, 201–204.

⁵⁶ *Militärwochenblatt*, № 31, Berlin, den 28. Januar 1938, 111.

непобитних успеха на спољнополитичком плану опозиција губи све више тло под ногама међу широм популацијом.⁵⁷ По секретару британског посланства у Београду Шону Чеси су интригирали заједно са левим демократама док су Французи желели да доведу на власт великосрпску десницу.⁵⁸

Стојадиновићева посета Берлину произвела је у Паризу тежак и непријатан утисак који се према оценама југословенског посланика Божићара Пурића осећао на сваком кораку. И француски министар спољних послова Делбос изразио је југословенском посланику лично негодовање због појединих делова Стојадиновићевог говора, као и неразумевање, с обзиром на југословенско-француске односе, што се у таквим сразмерама и јавно манифестује југословенско пријатељство са Немачком.⁵⁹ Поводом посете, поред негативних коментара из званичних кругова, после извесног времена у француској штампи појавили су се и тенденциозни коментари о циљу и значају тог пута. У том контексту говорио је југословенском делегату при Друштву народа, иако много блаже, и британски министар спољних послова Ентони Идн. Стојадиновић је с тим у вези француском посланику у Југославији објаснио да се после посете Берлину ништа није изменило у француско-југословенским односима, те да исто важи и за односе са Енглеском.⁶⁰ Ипак, и поред свих објашњења са југословенске стране, успех Стојадиновићеве посете Берлину унео је немир и код Француза и код до тада по питању југословенско-немачких односа толерантних Британаца. Према оценама британског посланика Хендерсона, након Стојадиновићеве посете Трећем рајху размене љубазности између

⁵⁷ AA PA, R – 103323, Pol. IV 44, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien und Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938; Stojadinović über die Auswirkungen seines Besuchs in Deutschland; Deutsche Gesellschaft, J.Nr. 279/38 Po 2; Pol. IV 796; Belgrad, den 1. Februar 1938.

⁵⁸ PRO, FO 371/21196, R 6231/175/92; према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, *Fašizam i neofašizam* – zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpoziju, ur. Dušan Bilandžić i dr. (Zagreb: Fakultet političkih nauka, 1976), 269.

⁵⁹ AJ, 37 – 29 – 486; Препис телеграма југословенског посланика у Паризу Пурића од 20. јануара 1938.

⁶⁰ AJ, 341-1/1938; МИП КЈ – Краљевском посланству Лондон, Стр. Пов. Бр. 313; шифровано писмо – Београд, 5. фебруар 1938. године.

Југославије и Немачке попримиле су узнемирујући ток.⁶¹ Ова посета представљала је тако прекретницу и тотални обрт у ставу старих савезника у односу на владу др Милана Стојадиновића и спољну политику коју је она водила.

Политички и војни односи Краљевине Југославије и Трећег рајха почели су нагло да се продубљују у периоду владе др Милана Стојадиновића (1935–1939), као последица све бољих економских односа између две земље. Велика економска криза и немачка политика „Новог плана“ која је давала замајац клириншкој размени роба и добара под условима повољнијим од тржишних довела је с временом земље југоисточне Европе, а међу њима и Краљевину Југославију, у економску, а потом и политичку зависност од Трећег рајха. Из економских интереса, али и подстицана од Велике Британије у којој је видела свој главни спољнополитички ослонац, Краљевина Југославија постепено се удаљавала од старих савезника, док је велики позитиван клириншки салдо у трговини са Немачком утицао и на то да се почне размишљати и о набавкама наоружања из Рајха. Званична посета др Милана Стојадиновића Трећем рајху у јануару 1938. године представљала је стога врхунац југословенско-немачких политичких односа. Стојадиновић је у разговорима са Хитлером уверио домаћина да неће интервенисати у случају аншлуса Аустрије, испитивао терен у вези са побољшањем немачко-британских односа у светлости питања повратка одузетих колонија Немачкој, те исказао хладан став према савезничкој Чехословачкој, који је охрабрио Хитлера у агресивним намерама према тој земљи. Немци су посебно били заинтересовани да Југославија део својих набавки за потребе модернизације војске реализује у Рајху, с тим да се Југословенима, уколико је могуће, испоручи мање квалитетна противтенковска артиљерија. На том пројекту Немци су ангажовали неке југословенске пословне људе и подмитили југословенског војног аташеа у Берлину, али им овај подухват ипак није пошао за руком док год се Стојадиновић налазио на челу владе, будући да је он решавања војностручних питања око набавки препуштао стручним органима југословенске

⁶¹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930–1938) (Beograd: Arhiv Jugoslavije, Zagreb: Globus, 1986), 520.

војске. Дочекан са изузетном помпом, председник југословенске владе дуго је био под утицајем те посете. Посета је представљала прекретницу у ставу савезника према др Милану Стојадиновићу и спољној политици коју је водио и први значајан корак ка његовој смени са места једног од кормилара југословенске државе, која ће уследити годину дана касније.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Auswärtiges Amt, Politisches Archiv:

– R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938.

– R – 103323, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien zu Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938;

Bundesarchiv, Militärarchiv:

– RH 2/2922, Oberkommando des Heeres, Abteilung Fremde Heere

Војни архив:

– Пописник 17 (архива Војске Краљевине Југославије)

– Досијеи персоналних података официра Војске Краљевине Југославије

Архив Југославије:

– Збирка др Милана Стојадиновића (37)

– Лондонско посланство (341)

Објављени извори:

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945, Serie B (1925–1933), Band III (Dezember 1925 bis Dezember 1926). Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1968.

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918 - 1945, Serie D, Band II, Deutschland und die Tschechoslowakei (1937–1938). Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1950.

Мемоари:

Белов, Николаус, фон. *Я был адъютантом Гитлера*. Смоленск: Русич, 2003.

Faber du Faur, Moritz, von. *Macht und Ohnmacht: Erinnerungen eines alten Offiziers*. Stuttgart: Günther Verlag, 1953.

Stojadinović, Milan M. *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata*. Rijeka: „Otokar Keršovani”, 1970.

Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942). Zagreb: „Zora”, 1952.

Штампа:

Militärwochenblatt, № 31, Berlin, den 28. Januar 1938

Литература:

Avramovski, Živko. *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*. Beograd: Prosveta, 1968.

Biber, Dušan, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike”, *Fašizam i neofašizam – zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpoziju*, ur. Dušan Bilandžić i dr., 265–277, Zagreb: Fakultet političkih nauka, 1976.

Cvijetić, Leposava, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju”, *Istorija XX veka*, Zbornik radova XIII (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1975), 171–255

Хоптнер, Јакоб Б. *Југославија у кризи 1934–1941*. Минхен: Искра, 1964.

Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.

Lukač, Dušan. *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, I–II (1933–1941). Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1982.

Milak, Enes. *Italija i Jugoslavija 1931 – 1937*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.

Мићић, Срђан. *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије*. Београд: Службени гласник, 2010.

Ristović, Milan. Nemački „Novi poredak” i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45: planovi o budućnosti i praksa. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991.

Симић, Бојан. *Милан Стојадиновић и Италија: између дипломатије и пропаганде*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2019.

Vanku, Milan. *Mala Antanta 1920–1938*. Titovo Užice: IP „Dimitrije Tucović”, 1969.

Vinaver, Vuk. *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.

Wüsch, Johan. Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945. Stuttgart: Seewald Verlag, 1969.

Vyhliđal, Milan, Medvecký, Matej, Úřad „ČS. vojenského přidělcence v Berlíně v krizovém roce 1938 ve světle neznámého dokumentu”, *Vojenská historie*, 4 (2018), 132–159.

Електронски извори:

http://www.geocities.ws/orion47.geo/WEHRMACHT/HEER/Generallutnant/FABER_MORITZ.html/приступљено 20.02.2019/

Lt Col Dr. Dalibor Denda, Reserach Fellow
Strategic Research Institute, Belgrade
E-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

**MILITARY AND POLITICAL ASPECTS
OF THE STATE VISIT OF YUGOSLAV
PREMIER-MINISTER DR. MILAN STOJADINOVIĆ
TO THE THIRD REICH IN JANUARY 1938**

(Summary)

Political and military relations between the Kingdom of Yugoslavia and the Third Reich became deeper as a consequence of better economic relations between these two countries during the regime of Dr. Milan Stojadinović (1935-1939). The Great Depression and the German policy of "New Plan" bounded on bilateral clearing -- exchange agreements accelerated the

exchange of goods under more favorable conditions than the market and made the countries of South-East Europe, including the Kingdom of Yugoslavia, economically and politically dependent on the Third Reich. Firstly, because of economic reasons, but also encouraged by Great Britain as its main supporter in foreign policy matters, the Kingdom of Yugoslavia started gradually to move away from its traditional allies. The large positive trade balance with Germany also influenced the procurement of German armaments. Stojadinović's state visit to the Reich in January 1938 was the peak of Yugoslav-German relations. During the official meeting, Stojadinović assured Hitler that there would be no intervention of Yugoslavia in the case of Anschluss with Austria and discussed the return of colonies to the Germany and improvement of British-German relations. He also stayed cold-blooded during the discussion on the fate of Yugoslav Ally from Little Entente, Czechoslovakia. That encouraged Hitler regarding his aggressive approach toward this country. Germans were very interested in Yugoslav military purchases. Their aim, if it was possible, was to supply Yugoslavs with anti-armor guns. They managed to engage some Yugoslav businessmen and even to corrupt the Yugoslav military attaché to Berlin. This attempt failed thanks to Stojadinović's institutional culture, because he consulted Yugoslav military technical experts regarding the issue. Welcomed enthusiastically in Berlin, Stojadinović's visit should be seen as turning point in the attitude of the Allies toward Stojadinović and his approach to foreign policy. It was also the first significant step towards his removal from the position of Yugoslav prime minister, which would follow a year later.

KEYWORDS: M. Stojadinović, Kingdom of Yugoslavia, Third Reich, state visit, military, policy

Оригиналан научни рад
Примљен: 15. април 2019.
Прихваћен: 3. јуна 2019.

94:327(450:497.5)"1941"
COBISS.SR-ID 283789068

Ма Данило Ковач

Универзитет у Бањој Луци

Филозофски факултет

E-mail: danilo.kovac.17@ucl.ac.uk

ХРВАТСКО-ИТАЛИЈАНСКЕ НЕСУГЛАСИЦЕ ЉЕТА 1941. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Тема овог рада су дипломатски сукоби између Италије и Независне Државе Хрватске у љето 1941. године. Римски уговори, потписани 18. маја 1941, регулисали су односе два савезника. Најважније одредбе одредиле су границе између поменутих земаља. Незадовољене италијанске амбиције и злочини усташа над српским становништвом били су један од фактора који су утицали на одлуку италијанских власти да реокупира Другу и Трећу зону. Оваква италијанска одлука изазвала је отпор хрватских власти. У раду су приказане различите фазе и детаљније објашњени узроци поменутог спора. Такође, текст показује на који начин дипломатски сукоб одсликава крхку државност и фактичку самосталност Независне Државе Хрватске (НДХ).

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Независна Држава Хрватска, Италија, Казертано, Павелић, Срби, усташе.

Римски уговори из 18. маја 1941. године регулисали су државне и политичке односе између Италије и Независне Државе Хрватске. Њима су биле дефинисане и линије њиховог разграничења. У духу ових споразума, командант Друге армије генерал Виторио

Амброзио је 20. маја 1941. издао наређење да сву цивилну власт треба предати органима НДХ у оним областима које су Римским уговорима припале хрватским преговарачима. Италијанска окупациона територија била је подијељена на три дијела (Анектирана или Прва зона, Демилитаризована или Друга зона и Трећа зона). Италијани су једино у Трећој зони препустили војну и цивилну управу властима НДХ. Када је у питању Друга зона, италијанске власти су препустиле само цивилну и дјелимично војну власт, на тај начин што су своје снаге задржали у најважнијим центрима ове зоне.¹

Упркос свечаним договорима, обећањима и изразима пријатељства између поглавника Анта Павелића и дучеа Бенита Мусолинија, испоставило се да постигнути договори неће дуго трајати. Један од узрока били су усташки злочини над Србима.² Током сурових прогона и убистава групе Срба су се обраћале Италијанима за помоћ. Италијанска војска је имала статус трупa стационираних у независној држави, пријатељској и савезничкој.³ То значи да је

¹ Dragan Nenezić, „Italijanski okupacioni sistem u Jugoslaviji 1941–1942. godine” (Magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 1994), 97.

² Као један од примарних циљева усташке политике одређено је формирање „чистог животног простора”, који је требало ослободити од нехрватских елемената, првенствено од Срба, који су били најбројнији међу њима. Већ у мају и јуну постојали су масовни политички скупови који су имали циљ ширење антисрпског расположења. Усташка пропаганда приказивала је Србе као главну опасност за национално ослобођење хрватског народа. Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj: 1941–1945* (Zagreb: Globus, 1986), 27. Срби су сматрани „неаријевцима” због мијешања са разним балканским народима, те блискоисточним мигрантима, током периода турске управе. У складу са расном идеологијом били су блиски Јеврејима и Ромима, а све три групе довођене су у везу са „азијским болшевизмом”. Чак су као физичка обиљежја Срба одређени тамне очи и тен, те тамна коса. На овај начин је усташка пропаганда од Срба настојала створити прототип националног непријатеља. Nevenko Bartulin, „The Ideology of Nation and Race: Croatian Ustasha Regime and its Policies toward Minorities in the Independent State of Croatia 1941–1945” (Докторска дисертација, University of New South Wales, Faculty: Arts and Social Sciences, 2006), 366. Тако су Срби стављени ван закона одмах по проглашењу Независне Државе Хрватске. Изгубили су посао у државним службама, забрањена им је слобода кретања, те употреба језика и писма, а тргови српске прошлости су већ у овом периоду систематски затирани. Тако је њемачки посланик у Загребу Зигфрид Каше већ у свом првом извјештају од 3. маја 1941. наговјестио да ће доћи до масовног погрома Срба. Коста, Николић, *Италијанска војска и четници у Другом свјетском рату у Југославији 1941–1943* (Београд: Институт за савремену историју, 2008), 19–20.

³ Правни статус италијанских трупa гласио је: „Truppe stazionati nel territorio di uno stato indipendente amico e alleato”

њихова улога била да обезбиједе помоћ приликом организације управе у новонасталој држави, али без уплитања у њихове унутрашње односе.⁴ Ипак, обраћања италијанској команди, у којима су им прогоњени тражили гаранције за живот и посао, била су све бројнија. Срби су неријетко оптуживали италијанске власти да не раде ништа како би зауставили стравичне масакре. Ћутање Италијана доживљавано је као знак слабости, чиме је углед италијанске војске у очима цивила нарушен.⁵

Како се љето 1941. ближило крају, захтјеви италијанској војсци за заштиту цивилног становништва су се повећавали. Команданти многих италијанских бригада, на територији гдје су се масакри спроводили, изјашњавали су се за окупацију тих територија, због очувања угледа италијанске војске.⁶ С друге стране, поглав-

⁴ Marco Aurelio Rivelli, *L'archivescovo del genocidio* (Milano: Kaos Edizioni, 1999), 136.

⁵ У недостатку наређења, многи италијански војници дјеловали су интуитивно, те помагали српском цивилном становништву. Једна група италијанских војника у области Грачаца пуцала је на усташку милицију да би спрјечила убиство неколико стотина Срба. Rivelli, Marco Aurelio, н. д., 136-137. Генерал Амброзио објаснио је италијанску помоћ српским цивилима као „чисти осјећај милости према нехуманим злочинима, које су мање или више подржавале власти у Заребу”. Becherelli, Alberto, *Italia e Stato Indipendente Croato (1941-1943)* (Roma: Nuova Cultura, 2009), 139.

⁶ По свједочењу једног италијанског функционера Министарства унутрашњих послова, чије име није наведено, италијанска пасивност је одавала утисак слабости, или још горе, слагања са хрватским злочинима. Због тога је исти извор предлагао одлучну италијанску акцију, или потпуно повлачење италијанске војске са територије која је под контролом усташких власти. М. А. Rivelli, о. с., 235. Питање Срба је само један од фактора који је утицао на италијанску одлуку у вези са окупацијом Друге и Треће зоне. Наиме, италијанске власти су жељеле да учврсте своју власт у спорним подручјима, у односу на власти НДХ, уз прећутну сагласност Њемачке. Slobodan Milošević, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1943* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1991), 68. На сличан начин др Милан Гулић тумачи како су се италијанске власти одлучиле на реокупацију спорних зона због чињенице што свакако нису били задовољни својим „плијеном” у Југославији. Милан Гулић, *Страдање мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941-1945*, (Београд: Свет књиге, 2017), 211. Министри Владе НДХ такође су тумачили да Италија намјерава трајно да задржи територију која је раније припала Хрватској. Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, (Zagreb: SN Liber, 1977), 242. С друге стране, Команда Друге дивизије заиста је добила аргументе да се немири могу проширити на територије које је Италија већ била анектирала и били су сагласни са идејом реокупације спорних територија. А. Becherelli, о. с., 149.

ник је доживио захтјеве за реокупацију Друге и Треће зоне као нови атак на свој углед, већ окрњен Римским уговорима.⁷

Атмосфера неповјерења између два савезника била је створена и прије поменутог спора. Један од извора који то потврђује је писмо италијанског посланика у Загребу Рафаела Казертана италијанском министру спољних послова грофу Галеацу Ћану. Он 25. јула 1941. пише о затезању италијанско-хрватских односа до алармантних размјера. Италијански посланик јасно истиче да је основни проблем питање Далмације. Појашњава како група функционера на овој територији не жели препустити Италијанима одређена административна овлашћења. Рафаеле Казертано додаје да је поглавник Анте Павелић изградио атмосферу нервозе која се преноси и на његове сараднике.⁸ Да су хрватско-италијански односи и даље били напети, свједочи још једно Казертаново писмо министру спољних послова, које је послао након само два дана, 27. јула 1941. године.⁹ Већ 1. августа 1941. Казертано у новом допису министру Галеацу Ћану тврди да би оваква ситуација могла бити опасна по италијанске интересе, у много озбиљнијим размјерама. Изасланик је појаснио да италијанско „милосрђе” према Србима представља извор хрватско-италијанског антагонизма, те да изазива хрватску мржњу према италијанској војсци. Истиче и да ако постоји њемачки план да прошири свој утицај у Хрватској, за то не може бити бољи моменат, пошто су се хрватско-италијански односи знатно погоршали.¹⁰

Да су вијести о проблемима у вези са италијанско-хрватским односима дошле до Бенита Мусолинија прије 5. августа 1941, свједочи писмо које је он тога дана послао Анту Павелићу. Дуче захваљује на рођенданској честитки те шаље топле поздраве поглав-

⁷ S. Milošević, n. d., 68.

⁸ Documenti Diplomatici Italiani (DDI), Nona serie: 1939-1943, volume VII, doc. 424

⁹ Ibid, doc. 430.

¹⁰ Ibid, doc. 443. Да њемачко-италијански односи нису били ријешени, а тиме Казертанова бојазан оправдана, свједочи разговор италијанског министра комуникација са шефом Канцеларије за економска питања при њемачком Министарству спољних послова. Министар Ђовани Хост-Вентури је овом приликом указао да постоји ривалство у економским интересима између Италије и Њемачке на територији НДХ. Истакао је свој утисак да ће ко први дође, однијети све са собом. Нагласио је и да овакво ривалство иде у прилог Хрватима. Вентури је предложио да се потпише посебан уговор који разграничава њемачке и италијанске интересе у Хрватској. Након поменутог разговора, Вентури је о свему обавијестио Мусолинија Ibid, doc. 446.

нику. Међутим, додаје да „...не треба потцијенити инциденте, нити упасти у игру заједничких непријатеља који вребају погодну прилику да наруше наше односе. Почеци сваког новог режима су увијек тешки, а нарочито тешки у оваквим околностима.”¹¹ Ове Мусолинијеве ријечи изазвале су буру у хрватској јавности будући да је Павелић градио свој углед на подршци коју му је пружала фашистичка Италија. Његове ријечи користила је антиушастшка пропаганда, тумачећи их на различите начине. Тако тврди Казертано у писму свом претпостављеном министру Галеацу Ђану 13. августа 1941. године.¹² Том приликом изасланик је нумерисао узроке који су нарушили атмосферу успостављену Римским уговорима. Први разлог је дјелатност страних агената, а потом оживљавање иредентистичких тенденција у Далмацији. Он је истакао и да су гласине о италијанском помагању Србима значајан узрок хрватско-италијанских неспоразума, као и повремени инциденти између италијанских и хрватских војника. Своје опширно писмо Казертано закључује ријечима како се хрватско-италијански односи тренутно налазе на одлучујућој прекретници, те да би свака исхитрена одлука италијанске стране могла озбиљно утицати на њих.

Павелићева пропаганда је потпуно другачије представила Мусолинијев одговор на рођенданску честитку. На насловној страни *Хрватског народа* 6. августа објављен је цитат из Мусолинијевог писма: „Можете увијек рачунати – истиче у брзојавци Дуче – на моје пријатељство поглавнице, према Вама и Вашем народу!”¹³ У поднаслову се преноси текст Дучеовог писма, који дословно одговара италијанском преводу. Међутим, све је представљено у контексту подршке коју Мусолини даје Павелићу, а не Дучеовог указивања на проблем који је у том тренутку постојао између ових земаља. Хрватска пропаганда је путем својих медија убјеђивала народ како проблеми између Италије и НДХ не постоје, већ да су то измишљотине „комунистичко-четничке банде”.¹⁴

¹¹ Ibid, doc. 458.

¹² Ibid, doc. 474.

¹³ *Hrvatski narod*, br. 173, 6. 8. 1941, 1.

¹⁴ „Овим се службено установљује и изјављује да су те непријатељске гласине потпуно и злонамјерно измишљене и стоје потпуно у противби с држањем Краљевине Италије и њезиних органа и пучанства према нашој држави и хрватском народу, које је држање савезничко и пријатељско. Што више, хрватска државна Влада може имати и сваку помоћ од Краљевине Италије и од пријатељског и савезничког Великог Њемачког Рајха, у сваком случају када би јој

У сваком случају, Мусолини је 13. августа послао наређење генералу Угу Кавалеру да запосједне цијелу територију Демилитаризоване зоне, да ту појача број италијанских трупа, удаљавајући хрватске снаге и преузимајући цивилну власт.¹⁵

У италијанским дипломатским документима сачувано је писмо Мусолинија Казертану, датирано 14. августа 1941. године. То је било јасно упутство које је прецизирало наредне кораке италијанских власти, као и њихово образложење. Тај документ су Италијани убрзо предали властима НДХ. У њему се наводи „да се приобални појас од Ријеке до Црне Горе припреми за одбрану од евентуалне инвазије Савезника. Испоставило се да устаници против усташке власти дјелују по упутствима југословенске Владе, у складу са плановима разрађеним у Лондону. Даље акције није могуће сагледати, али свакако постоји могућност да ће доћи до координисаног дјеловања са копна и мора, те је у интересу и Хрватске и осталих потписника Тројног паката да се обезбиједе услови како би се у овом дијелу Балкана организовала одговарајућа одбрана. У том циљу, треба да усташки врх препусти Италијанима пуну одговорност за све акције, и сву власт”.¹⁶ По стилу писања дало би се закључити да је Мусолини чврсто донио одлуку и да за евентуалне преговоре са хрватским властима није било мјеста.

Казертано је разговарао са Павелићем 16. августа исте године. Том приликом Павелић је изразио своју забринутост у вези са нарушавањем аутономије Независне Државе Хрватске. Еугенио Козелски, такође у служби италијанског представника у Загребу, убјеђивао је Павелића да одлука о реокупацији није донесена из лоше намјере према НДХ, већ искључиво да би била појачана одбрамбена линија на Јадрану. У разговору са Павелићем Козелски је напоменуо постојање пасивног отпора који је пружала хрватска војска према италијанским снагама, као и постојање четничког устанка, који хрватске снаге нису сузбиле. Павелић је негирао

устребала у одбрани државне независности овог поретка. Упозорuje се стога пучанство да таквим и сличним непријатељским гласинама не насједа, а дужност је свакога да штититеље таквих лажних гласина смјеста пријави надлежним властима ради поступка противу њега.” А. Sabljak, „Komunističko-četnčki izgredi”, *Novi list*, br. 100, 7. 8. 1941, 10. Хрватска пропаганда комунисте и четнике ставља у исту групу, без обзира на њихове бројне разлике и касније сукобе. Таква пракса је настављена и током 1942, као и 1943. године.

¹⁵ A. Becherelli, o. c., 149–150.

¹⁶ DDI, Nona serie: 1939-1943, volume VII, doc. 479.

постојање пасивног отпора, а за четнички устанак је тврдио да су га хрватске снаге готово сузбиле.¹⁷

Казертано је о Павелићевој реакцији извјестио министра Ђана 16. августа, два дана након поменутог Мусолинијевог писма. Он истиче да је Мусолинијево писмо узнемирило Павелића. Италијански изасланик је нумерисао разлоге Павелићевог негодовања. На првом мјесту било је удаљавање хрватских трупа из Демилитаризоване зоне, те предаја цивилне власти Италијанима. Павелић је изразио забринутост у вези са ставом јавног мњења како према италијанским, тако и према усташким властима, те самом поглавнику, који је прихватио овакву италијанску одлуку. Казертано је извјестио и да је Павелић молио Мусолинија да схвати његову деликатну ситуацију, те да размотри своју одлуку. Поглавник је истог дана сазвао и Савјет министара, пошто, како је истицао, цијели проблем захтијева велику моралну одговорност.¹⁸

Њемачки извор који свједочи о овом италијанском-хрватском спору је њемачки посланик у Загребу Зигфрид Каше. Он је телеграмом 16. августа јавио властима у Њемачкој да му је Младен Лорковић (министар вањских послова НДХ) рекао како га је Казертано обавијестио о Дучеовој одлуци, по којој да би сузбили устанике, Италијани желе у читавом италијанско-хрватском обалном подручју преузети цивилну управу. Лорковић је имао приговор да су немири били само у крају око Книна и Грачаца, на шта је Казертано одговорио да треба водити рачуна и о могућем енглеском искрцавању. Лорковић је био упоран да му је генерал Амброзио раније потврдио да немири не изазивају забринутост. На то је Казертано одговорио да Амброзио вјероватно није узео у обзир цјелокупну ситуацију. Каше извјештава да је Павелић одбио предају власти пошто би то изазвало немире у хрватском јавном мњењу, а Србе и комунисте још више охрабрило. Лорковић је питао посланика Кашеа да ли Њемачка може помоћи у овом спору са Италијом, односно пружити помоћ како би Хрватска задржала цивилну власт над спорном територијом. Каше је одговорио да ће то бити тешко. Њемачки посланик је истог дана послао још један телеграм под ознаком „најхитније”. У њему су биле поменуте

¹⁷ A. Becherelli, o. c., 150.

¹⁸ DDI, Nona serie: 1939-1943, volume VII , doc. 486.

Мусолинијеве одлуке и образложења у вези са италијанским преузимањем власти у Другој зони.¹⁹

Према Кашеу, Павелић је обавијестио Казертана да апсолутно не види разлоге зашто се Италија одлучила за поменућу акцију, јер ако би се појавила потреба, хрватске снаге би биле у могућности да савладају непријатеља. Поглавник је изразио бојазан у вези са евентуалном италијанском подршком устаницима Србима, те могућим прогоном Хрвата. Даље проширење устанака и немира би по Павелићевом мишљењу угрозило изградњу хрватске државе и привреде.²⁰ Посланику Кашеу обратио се и усташки вођа питајући га да ли може контактирати с Рибентропом да посредује у том спору. Павелић је том приликом нагласио да је до тог тренутка поштовао одлуке сила Осовине, те ставио на располагање своје трупе за борбу против бољшевизма. У складу са тим, роглавник је истакао да би неуспјешно посредовање Њемачке у поменутом спору могло пред очима јавности угрозити политику *Нове Европе*. Каше је обећао да ће његову молбу пренијети Јоакиму фон Рибентропу, министру спољних послова Трећег рајха.²¹

Колико је поменути сукоб био озбиљан, говори депеша коју је хрватска Влада послала 17. августа, наређујући свим жупама да ни под каквим околностима не препуштају цивилну власт ни војним, ни цивилним властима Краљевине Италије.²²

Руководство НДХ је и даље покушавало добити њемачку помоћ. Тако је њемачки војни изасланик у Загребу генерал Глез фон Хорстенау 17. августа обавијестио Берлин о конференцији коју је тог дана одржао са Иваном Перчевићем и Славком Кватерником. Кватерник је том приликом саопштио Фон Хорстенауу да је преузимање италијанске цивилне и војне власти у Демилитаризованој зони за Хрватску катастрофално. У тим крајевима ће, наводно, бити

¹⁹ Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija* (Zagreb: Globus, 1986), 149–150.

²⁰ Посланик Каше је у првом реду био заинтересован како ће се ово прегруписавање снага одразити на Рајх. Он истиче да у спорном подручју леже сви терени богати бокситом, те подручја на којима успјева дуван. Даље, на тај начин се формира прикривена царинска и привредна унија са Италијом, а Хрвати губе те области. Губитак четвртине државне територије ће се у Хрватској негативно осјетити у приливу пореских прихода. Губи се повјерење у обећања сила Осовине, а тиме ће бити угрожен и углед Рајха. Ibid, 150–151.

²¹ Ibid, 150–151.

²² S. Milošević, n. d., 68.

фаворизовани Срби, Јевреји и комунисти. Руководство НДХ је увјерено да ће у тим областима доћи до прогона хрватског народа, што ће довести до инцидента, а даће повода новим италијанским анексијама сјеверно од нове граничне линије. Квартернк је истакао да ће мјере имати несагледиве финансијске посљедице по новооформљену хрватску државу. По овом извјештају Павелић је одбио италијанску ноту, пошто је није могао прихватити „ни пред Богом ни пред својом савјешћу”. Прихватање би угрозило даљи опстанак Хрватске, а могло би имати негативне посљедице према Италији од стране непријатељски расположене мјешавине народа на Балкану. Павелић је изразио своје чуђење због таквог потеза италијанских власти јер би хрватска Влада могла организовати одбрану од евентуалног напада из Лондона. Након што је истакао како Кватерникове изјаве у свом писму Берлину преноси дословно, сам Глез фон Хорстенау на крају износи личну сумњу да би ново проширење италијанске власти на Балкану могло служити успостављању новог поретка у овом дијелу Европе.²³

Истог дана Каше је јавио Берлину како је Казертано, након разговора са командантом Друге армије генералом Амброзијем, изјавио Лорковићу да би хрватска страна на спорном подручју могла оставити цивилне уреде, ако би они имали савјетодавну функцију у односу на италијанску војну управу.²⁴

Док се спор заоштравао, усташке власти су и даље настојале да добију подршку Њемачке. Тако је државни подсекретар Форман забиљежио у службеној ноти да га је 18. августа 1941. посјетио отправник послова НДХ у Берлину и да му је по наређењу Загреба пренио италијански захтјев у вези са евакуацијом војних и цивилних власти у Демилитаризованој зони. Такође, саопштио је како је Павелић одлучио да одбије италијански захтјев, те да моли за њемачку помоћ. Форман је одговорио да је упознат са ситуацијом, пошто га је о свему обавијестио њемачки посланик у Загребу. Он се ограничио на обећање да ће саопштење пренијети свом министру спољних послова Јоахиму фон Рибентропу.²⁵

У Кашеовом телеграму Берлину истог дана, 18. августа 1941, наводи се да је у Книну италијански пуковник Родолфо Грацијани б.

²³ B. Krizman, n. d., 151–152.

²⁴ Ibid, 152–153.

²⁵ Ibid, 153.

августа 1941. саопштио тамошњем великом жупану да Италијани не могу више гледати како се усташке власти све више приближавају Њемачкој, те да је хрватски потпуни ослонац на Италију услов опстанка НДХ. Казертано је 16. августа 1941. саопштио Лорковићу да италијанске власти не желе никакве ноте од управе НДХ, те да би се у противном односи могли лако замрзнути. Већ сутрадан вођа фашистичког страначког изасланства изјавио је Павелићу да се Мусолини не би ни одлучио за запосједање Демилитаризоване зоне да није претходно обавијестио управу Рајха. Настављајући јављање телеграмима, у наредном извјештају Каше је свом министарству пренио саопштење које је Лорковић усменим путем пренио Казертану, 18. августа 1941. године. Ту се Лорковић позива на пријатељство између Хрватске и Италије, те спремност хрватске стране да настави борбу против комуниста и Енглеза, али тврди да Хрватска не може прихватити италијанске приједлоге у вези са Демилитаризованом зоном. У ноти је такав став хрватских власти детаљно образложен у четири тачке.²⁶

У телеграму од 18. августа, Каше је њемачком министарству послао сажетак разговора између Павелића и Казертана.²⁷ Павелић је, као крајњи уступак, пристао у спорном подручју именовати највишег хрватског шефа цивилне управе, те једног хрватског војног команданта који би сарађивали са италијанским главним командантом, све у контексту италијанских жеља. Казертано је изразио лично мишљење да ће Рим прихватити поменути приједлог. Било је јасно да Њемачка неће подржати усташке власти у овом сукобу, те су они били принуђени прихватити италијанске захтјеве.²⁸

²⁶ Исто, 153–154.

²⁷ Каше је у новом допису, а у вези са овим телеграмом, изјавио да је повјерење усташке власти у Њемачку пољуљано, пошто она није дала подршку у спору са Италијом. Ibid, 156.

²⁸ Сам Рибентроп је у телеграму од 21. августа 1941. дао Кашеу упуте, из којих се недвосмислено види његов став: „По питању захтјева које је италијанска Влада упутила хрватској Влади, држање њемачке стране мора остати исто онакво какво су своједобно заузели по питању утврђења граница између Италије и НДХ. Исто тако као тада, не може доћи ни сада ништа друго у обзир осим савјета Влади НДХ да се са Италијом директно споразуми о томе. Чврсто смо увјерени да ће се и тада, као што је то било своједобно, моћи постићи споразум који ће задовољити обе стране.” Ibid, 160. Рибентроп је дао до знања да је за њемачку политику у Средоземљу најважније очување добрих односа са Италијом, те да у поређењу са тим хрватско питање има само симболичан значај. S. Milošević, n. d., 68.

У италијанским дипломатским документима види се да су хрватске власти 18. августа 1941. први пут пристале да се потчине италијанским захтјевима. У писму које је Казертано послао Ђану јасно је да је Савјет министара НДХ одлучио да ће предложити колаборацију са италијанским властима у Демилитаризованој зони.²⁹ Из документа који је Казертано већ сутрадан телеграфски послао Ђану јасно је да су власти НДХ коначно пристале на сарадњу, чиме се овај спор, вођен дипломатским средствима, приводио крају. Поменути телеграм је, у ствари, Павелићево писмо Мусолинију, у којем увјерава Дучеа да схвата савезничку обавезу да свим својим средствима помогне Италији у превентивном дјеловању против изненадног напада.³⁰ Већ 20. августа 1941. Мусолини је послао Павелићу телеграм у којем се срдечно и куртоазно захвалио на хрватским уступцима. Дуче истиче захвалност што је поглавник спреман да стави на располагање своје трупе италијанској војној управи. Додаје и да би било пожељно да хрватске војне формације добију инструкције како да успоставе одговарајуће односе са Другом армијом. На крају писма Мусолини још једном наглашава да су све ове мјере усмјерене искључиво ради ефикаснијег вођења рата.³¹

Тако је крајем августа Дуче наредио окупацију спорних зона Хрватске. На тај начин би, сматрао је он, била загарантована безбједност територија анектираних од Италије, нормализована ситуација у Хрватској, угушени устанци комуниста, те би се подигао углед италијанске војске међу балканским народима, а што је нарочито битно, Нијемци би напустили окупиране територије. Мусолини је Другој армији наредио да заузме све јавне установе, те изврши селекцију хрватског кадра који може наставити да обавља јавне послове. Хрватске власти су биле одговорне за евентуалне непријатељске акције против италијанске војске. Врло брзо су били ухапшени неки од усташа који су починили деликте на штету Срба. Мусолини није ни узимао у разматрање савјете дијела својих сарадника да се повуче са територије НДХ како би се дистанцирао од хрватских злочина, јер би на тај начин Хрватску препустио њемачком утицају. Међутим, из изложеног се јасно види да

²⁹ DDI, Nona serie: 1939-1943, volume VII, doc. 487.

³⁰ Ibid., doc. 488.

³¹ Овај документ је сачуван у преписци између шефова кабинета Филипа Анфуза и Рафаела Казертана. Анфузо је Казертану 20. августа 1941. послао папир који је Дуче намијенио Павелићу. DDI, Nona serie: 1939-1943, volume VII, doc. 492.

Мусолинијеви циљеви нису били спасавање Срба, већ да Хрватска постане искључиво италијанска зона утицаја. По његовој замисли и Срби и Хрвати су позивани да сарађују са италијанским властима у борби против комунизма, а свако мјесто је требало да има свог локалног надзорника, коме би се на располагање ставио одређен број војника. На тај начин Мусолини је планирао учвршћивање италијанске власти у овом дијелу Балкана.³²

Како би утврдио поједине детаље, генерал Амброзио је посјетио Загреб. Дана 22. августа 1941. Павелић је издао саопштење у којем је цијелу ситуацију представио као привремено појачање обалских линија, јер је тако захтијевала тренутна ситуација. Из два италијанска дипломатска документа могуће је претпоставити на који су се начин хрватске војне и цивилне власти суочиле са новонасталом ситуацијом. Искрене извјештаје од 23. августа, на реакције у НДХ поводом окупације, слао је генерал Ђовани Батиста Оксилиа, начелник италијанске војне мисије у Загребу. Он говори да су окупацију сви министри интерпретирали као жељу Италије да окупира цјелокупну хрватску територију, те да је ни након обуставе савезничке опасности не врати Хрватима. По њиховом мишљењу су „војне потребе” биле само изговор.³³ Вође усташког покрета су биле веома незадовољне што морају повући своје одреде из Друге и Треће зоне након италијанске реокупације ових области.³⁴

Коначан договор потписан је у Загребу 26. августа. Поглавник је успио издејствовати да дио хрватских трупа ипак остане у реокупираним зонама, али под командом италијанских снага. Ова одредба суштински није имала никаквог значаја, али је Павелићу било битно да своје јавно мњење убиједи да италијанском реокупацијом није нарушена хрватска самосталност, већ да је

³² Davide Rodogno, *Il nuovo ordine mediterraneo: Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa, 1940-1943* (Torino: Bollati Boringhieri, 2003), 239–240.

³³ Jozo Tomashevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, (Stanford: Stanford University Press, 2001), 248.

³⁴ У контексту италијанско-хрватских дипломатских односа занимљиви су били покушаји хрватских власти да промијене ово наређење. Хрвати су то покушали на конференцијама у Абизији (15–16. новембар 1941) и Загребу (средином априла 1942). Италијанске власти су овом приликом обећавале да ће доћи до промјене у вези са присуством усташких одреда у Другој и Трећој зони. Међутим, до маја 1942. у Другој зони био је само један усташки одред. Ситуација се није значајно промијенила ни у септембру, иако је у међувремену потписан Загребачки уговор. Тако је познато да је у Другој зони до септембра 1942. било само 1.000 усташа. J. Tomashevich, o. c., 253–254.

сарадња између два савезника овим потезом подигнута на виши ниво. На сличан начин Павелић је успио испословати да хрватски цивилни функционери остану на својим положајима, али да буду под командом посебног опуномоћеника за окупиране земље (*опћи управни повјереник*), који ће примати наређења директно од италијанских војних власти.³⁵

Из Казертановог писма Ћану, датираног 5. септембра 1941, види се да је напетост у политичким круговима макар мало опадала. Циљ писма био је да обавијести министра спољних послова како се развија политичка ситуација у Хрватској. Казертано је писмо подијелио у три дијела. У првом се осврнуо на политичке аспекте, те тврдио да је након почетне узбуне у политичким круговима, због нарушавања независности Хрватске, наступио период нормализације односа. С друге стране, војни кругови, нарочито стари аустроугарски официри, осуђивали су Павелића што у потпуности није препустио Нијемцима организацију хрватске војске у близини обале.³⁶

Генерал Амброзио је 7. септембра 1941. званично издао прокламацију у којој преузима војну и цивилну власт у Другој зони, те војну власт у Трећој зони. Одмах након окупације, италијанска команда је наредила поврат српске национализоване имовине, али не и јеврејске. Србима су могле бити повјерене и неке административне функције у мјестима гдје чине већину. Српски свештеници су се могли вратити у своја мјеста, одакле су их прогнале усташе. Ове мјере биле су критиковане од локалних хрватских власти, оптужујући Италију да заправо жели да освоји Хрватску и да је њена таква политика равна анексији. Нарочито су значајни били протести након што су италијанске власти дозволиле Србима да преузимају функције начелника у мјестима гдје су они представљали већинско становништво. Како би избјегао даље погоршавање односа са Загребом, Амброзио је препоручио својим командантима да избјегавају просрпске наступе, те да једнако бране свачији живот, да не употребљавају термине као што су „хрватска територија”, већ Прва, Друга и Трећа зона, те да не користе изразе попут „наређења”, да не би увриједили предстанике хрватских власти. У Трећој зони су и даље бјеснила насиља према Србима, а

³⁵ A. Becherelli, o. c., 150–152.

³⁶ DDI, Nona serie: 1939-1943, volume VII, doc. 538.

починиоци су остајали некажњени. Све у свему, овај период карактерише узајамно неповјерење хрватских и италијанских власти. Амброзио је наставио пребацивати Хрватима како тенденциозно желе нарушити углед италијанске војске, нарочито у очима Срба, док је хрватска власт оптуживала италијанску да су намјерно подигли тензије код Срба, те да желе збацити Павелићеву Владу.³⁷ Амброзиов лични став, као и став каснијих заповједника, утицао је на даље хрватско-италијанске односе.³⁸

Након поменутог спора, у септембру 1941. забиљежена је појачана пропагандна италијанска активност у Хрватској, ради фактичког зближавања два савезника.³⁹ Многи њени видови, са циљем разбијања хрватског антагонизма према италијанској војсци, остали су у архивима италијанског Министарства народне културе (Ministero della cultura popolare). Тако је 22. септембра 1941. подсекретар Фашистичке странке Фернандо Мецасома послао допис Министарству народне културе у којем наводи да је шеф делегације Фашистичке странке у Загребу рекао да треба искористити прилику и на територији НДХ приказивати документарни филм „Како Дуче воли свој народ“. Филм је, иначе, третирао

³⁷ D. Rodogno, o. c., 241–242.

³⁸ Своје мишљење о проблемима у Хрватској генерал Виторио Амброзио (који се тада налазио на челу Друге армије) изнио је на састанку са пуковником Рорбахом крајем децембра 1941. године. Том приликом је рекао како је оцртавање границе између Хрватске и Италије била грешка. По његовом мишљењу, Италија треба да окупира цијелу хрватску територију, све до њемачко-италијанске демаркационе линије, не само током рата већ и након њега, како би боље осигурала јадранску обалу. Такође, у извјештају издатом 15. јануара Амброзио је критиковао проњемачки и антииталијански став, како хрватских власти, тако и народа.³⁸ Италијански генерал се у својој критици осврнуо и на лош третман Срба. По његовом мишљењу, такво понашање усташа је узрок устанака и немира у региону. Све у свему, сматрао је да ће се испоставити као неопходно да Италија због свега овога окупира цијелу Хрватску. Амброзиов насљедник генерал Роата имао је сличан став. Тако је 26. јануара 1942. изјавио да је успостављање ове државе (мисли на НДХ) била грешка, зато што је она у својој суштини непријатељска према Италији. Сматрао је да цијелу територију Балкана треба сматрати непријатељском и у складу са тим је третирати. J. Tomashevich, o. c., 246–247.

³⁹ У писму Министарства народне културе од 6. септембра 1941. види се да је управо завршено оснивање „Италијанске куће“ (Casa degli Italiani) у Загребу. Кућа је обухватала двије грађевине које су за ту намјену уступиле хрватске власти, а служила је ширењу италијанске пропаганде. У документу су наведене и димензије просторија, те је речено да ће се у њима обављати пројекције италијанских филмова. ACS, Ministero della cultura popolare, Direzione Generale Propaganda statuti esteri, busta 149, fascicolo 34-9/2.

наводну Дучеову популарност међу радницима и пољопривредницима, а захтијеван је превод на хрватски језик.⁴⁰

ЗАКЉУЧАК

Један од фактора који су дјелимично и посредно утицали на италијанску одлуку у вези са реокупацијом Друге и Треће зоне били су усташки злочини над српским становништвом. Анте Павелић је покушао да пружи отпор овој италијанској одлуци. За дипломатске активности су, у том контексту, поред Павелића били задужени Лорковић и Кватерник. Судећи по кратком али грчевитом отпору и дипломатским активностима усмјереним како према италијанским, тако и њемачким властима, изгледа да руководство НДХ није било свјесно значаја своје улоге у корелацији снага Тројног пакта. Мусолинијев диктат и акције његових сарадника нису остављали простор за било какве преговоре са хрватским савезником. Јоахим фон Рибентроп није се либио да одбије хрватске апеле отворено поручивши Павелићу да је приоритет њемачке политике на Средоземљу уважавање италијанских интереса. Свјесни своје непопуларности међу дијелом хрватског јавног мњења, италијанске власти су непосредно након поменутог спора појачале своје пропагандне активности у Загребу, уз прећутну сагласност усташког режима. Снага фактичке државности Независне Државе Хрватске, непосредно након проглашења, одсликава се у њеном односу са својим савезницима из Тројног пакта.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

ACS, Ministero della cultura popolare, Direzione Generale Propaganda stati esteri, busta 149, fascicolo 34, 9/2.

Објављени извори:

DDI, Nona serie: 1939-1943, volume VII.

⁴⁰ Archivio Centrale dello Stato (ACS), Ministero della cultura popolare, Direzione Generale Propaganda stati esteri, busta 149, fascicolo 34-9/2.

Штампа:

Novi list, br. 100.

Hrvatski narod, br. 173.

Литература:

Bartulin, Nevenko. "The Ideology of Nation and Race: Croatian Ustasha Redgime and its Policies toward Minorities in the Independent State of Croatia 1941-1945". Докторска дисертација, University of New South Wales, Faculty: Arts and Social Sciences, 2006.

Becherelli, Alberto. *Italia e Stato Indipendente Croato (1941-1943)*. Roma: Nuova Cultura, 2009.

Гулић, Милан. Страдање мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941–1945, Београд: Свет књиге, 2017.

Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i NDH*, Zagreb: SN Liber, 1977.

Jelić-Butić, Fikreta. *Četnici u Hrvatskoj: 1941–1945*, Zagreb: Globus, 1986.

Krizman, Bogdan. *NDH između Hitlera Mussolinija*, Zagreb: Globus, 1986.

Milošević, Slobodan. *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1943*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1991.

Nenezić, Dragan. „Italijanski okupacioni sistem u Jugoslaviji 1941–1942. godine”. Magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 1994.

Николић, Коста. Италијанска војска и четници у Другом свјетском рату у Југославији 1941–1943, Београд: Институт за савремену историју, 2008.

Rivelli, Marco Aurelio. *L' archivescovo del genocidio*, Milano: Kaos Edizioni, 1999.

Rodogno, Davide. *Il nuovo ordine mediterraneo: Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa, 1940-1943*, Torino: Bollati Boringhieri, 2003.

Tomashevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, Stanford: Stanford University Press, 2001.

Danilo Kovac, MA

University of Banja Luka

Faculty of Philosophy

E-mail: danilo.kovac.17@ucl.ac.uk

CROATIAN-ITALIAN DISPUTES IN THE SUMMER OF 1941

(Summary)

This article deals with the diplomatic disputes between Italy and the Independent State of Croatia in the summer of 1941. The Treaties of Rome, signed on 18 May 1941, regulated relations between the two allies. The most important provisions in the treaties referred to the borders between the states. Unfulfilled Italian ambitions and atrocities committed by the Ustashe against Serbs influenced the Italian decision to reoccupy the First and the Second Zones. Nonetheless, the Italian plan encountered resistance from the Croatian authorities. In this article, various stages as well as the causes of the dispute are analyzed. The article demonstrates how the disagreement reflected the loose quality of the statehood of the Independent State of Croatia.

KEYWORDS: *Independent State of Croatia, Italy, Casertano, Pavelic, Serbs, Ustashe*

Оригиналан научни рад
Примљен: 27. фебруар 2019.
Прихваћен: 12. новембра 2019.

355.48(497.16)"1941"
94(497.1)"1941"
COBISS.SR-ID 283789324

Др Милутин Живковић, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
Е-mail: mzivkovickv@gmail.com

БИТКА ЗА ПЉЕВЉА

1. ДЕЦЕМБРА 1941. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: Рад прати партизанску војну операцију чији је циљ био ослобођење Пљеваља од италијанске окупације почетком децембра 1941. године. У тексту се анализирају узроци, ток и последице битке на основу партизанске документације познате домаћој историографији, али и из угла архивске грађе италијанског порекла која до сада није била консултована у већој мери. Чланак се темељи на изворима похрањеним у: Архиву историјског одељења Генералштаба Републике Италије у Риму, Војном архиву и Архиву Југославије, као и одабраној научној литератури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Пљевља, партизани, устаници, Италијани, окупатор, „Пустерија“, Еспозито, битка, батаљон

Пљеваљска битка била је једна од највећих партизанских операција у Југославији 1941. године. Иако је у претходних неколико

* Рад је написан у оквиру пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку – између демократије и диктатуре* (177016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

деценија у домаћој историографији доста писано о овом догађају, одлучили смо да још једном отворимо ову тему и изнесемо закључке проистекле из архивске грађе италијанске провенијенције у коју само имали увид. Мишљења смо да ћемо се на тај начин приближити одговорима на многа питања везана за овај важан догађај из времена окупације у Другом светском рату. Шта је проузроковало лошу организацију партизанског напада? Како је дошло до великих обавештајних пропуста? Да ли узрок пораза лежи у томе или у бољој дисциплини и већој ватреној моћи италијанских трупа? Како је текла операција и где су борбе биле најжешће? Какво је било држање хришћана, а какво муслимана током битке? Шта је довело до великих губитака на обе стране и разарања Пљеваља? Да ли је италијанска одмазда над хришћанима после битке имала карактер неконтролисаног насиља? Какву поруку је оно слало покorenом становништву?

У октобру и новембру 1941. године устанак против немачког окупатора у Србији запао је у кризу. Пре свега зато што су Немци прикупили велике снаге, али и због отварања идеолошког сукоба између комуниста и монархиста. Врховни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије (ВШ НОПОЈ) тражио је из Ужица 22. октобра помоћ (2.500–3.000 бораца) од црногорских комуниста окупљених у Покрајинском комитету (ПК) за Црну Гору и Боку.¹ Међутим, према идеји делегата ВШ НОПОЈ за Црну Гору Ивана Милутиновића, пре слања већих трупа у западну Србију требало је ослободити Пљевља и Прибој. Он се надао богатом плену у оружју, муницији, храни и одећи, што је требало да помогне стварању већих оперативних јединица под контролом ПК за Црну Гору и Боку.²

Скренули бисмо пажњу и на психолошки моменат Милутиновићеве одлуке. У Пљевљима се налазила команда 5. алпске дивизије „Пустерија” (Pusteria)³, чије су снаге неколико месеци

¹ Прилог у крви: Пљевља 1941–1945, ур. Богдан Гледовић, (Пљевља: Општински одбор СУБНОР-а, 1969), 76; Милија Станишић, „Стратегијско-оперативни аспекти Пљеваљске битке”, *Историјски записи*, 2, (1977), 490–491.

² Војни архив (ВА), Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ), кут(ија) 171, ф(асцикла) 4, док(умент) 2, 1.

³ Једна од елитних дивизија италијанске војске у Другом светском рату. Седиште јој је било у Брунику у Јужном Тиролу. Пре Црне Горе била је на ратиштима у Етиопији, Француској и Албанији. Специјализована за борбе на неприступачним теренима. Почетком новембра 1941. године имала је 12.374

раније сломили Јулски устанак у Црној Гори. Међу комунистима је владало уверење да би се цела дивизија, која је тада поред Пљеваља покривала и Прибој, Пријепоље, Нову Варош и Чајниче, предала ако би њено језгро било уништено.⁴ За потребе планиране акције основан је Црногорски НОП одред за операције у Санџаку, којим је командовао капетан Арсо Јовановић, док је политички комесар био Бајо Секулић. Затим су почеле војне припреме за напад на Пљевља, иако га ВШ НОПОЈ није одобрио.

Слика 1. Пљевља под окупацијом (фото: Слободан Радовић)

Милутиновић је 13. новембра са партијским колегама из Главног штаба НОП одреда за Санџак (ГШС) формирао заједничку команду, у којој су комунисти из Црне Горе имали предност у одлучивању.⁵ Тражио је највећу могућу конспиративност – да се трупе померају ноћу, да спавају по селима, да не улазе у сукобе са Италијанима и сл. Строго је забранио и пљачку. Да би се одвукла

борца и то: 318 официра, 481 подофицира и 11.575 војника. Августа наредне године сменила ју је 1. алпска дивизија „Тауриненсе“ (Taurinense), која је почетком априла стигла у Југославију. Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito (AUSSME), Divisione „Pusteria“, bus(ta) N-4/656, Specchio della forza presente dei reparti e servizi della divisione alla data del 1.11.1941, 1; *L'8 Settembre in Montenegro. La relazione del generale Lorenzo Vivalda*, ed. Federico Goddi (Roma: Rotostampa srl, 2017), 15.

⁴ AUSSME, Divisione „Pusteria“, bus. N-4/657, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, 1, 7.

⁵ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 1, док. 13, 1.

пажња окупатора, међу народ је пуштена информација да прикупљене партизанске снаге иду у помоћ Србима у борбу против усташа око Сарајева и Мостара.

Према Милутиновићевим прорачунима, трупе је требало да се окупе у Пљеваљском срезу до краја новембра.⁶ Арсо Јовановић и Бајо Секулић стигли су тамо 19. новембра.⁷ Са пристизањем првих јединица показало се да ГШС и Обласни комитет КПЈ за Санџак (ОКС) нису учинили много поводом смештаја, хране и одеће.⁸ Ситуацију су компликовале и несугласице на релацији ПК за Црну Гору и Боку – ВШ НОПОЈ. Партизанска команда из Ужица, чија је војна ситуација постајала све тежа, инсистирала је да јој се што пре пошаљу трупе у помоћ. Милутиновић се бранио да мобилизација и покрети трупа споро напредују, али је ипак 24. новембра наредио да се снаге Црногорског одреда за операције у Санџаку пребаце одмах у западну Србију. Два дана касније наређење је измењено и одлучено је да се у Ужице пошаље само мањи део трупа, док је остатак требало да изврши планирани напад на Пљевља. Због пада Ужица до покрета трупа на крају није ни дошло.⁹

Коначно, крајем новембра у околини Пљеваља окупило се 3.690 бораца из свих крајева Црне Горе (чак и из Боке и Конавља),¹⁰ распоређених у девет партизанских батаљона: Ловћенски (341 борац), Зетски (453 борца),¹¹ Комски (641 борац), Ускочко-дробњачки (297 бораца), Језерско-шарански (306 бораца), „Пеко Павловић” (506 бораца), „Бијели Павле” (480 бораца), „18. октобар” (405 бораца) и „Бајо Пивљанин” (261 борац). Располагали су са: 2.907 пушака, 70 пушкомитраљеза, 14 митраљеза, шест минобацача, једним топом и око 300 револвера.¹²

⁶ Исто, ф. 2, док. 16, 1; Исто, док. 1, 1.

⁷ Јоко Кнежевић, *Пљеваљска битка изблиза. Прилог проучавању догађаја из НОБ-а у пљеваљском крају* (Пљевља: Општински одбар СУБНОР-а, 1988), 15.

⁸ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 4, док. 1, 1.

⁹ Исто, док. 2, 1.

¹⁰ Арсо Јовановић, *Београдска операција. Битка за Пљевља* (Београд: Народна армија, 1946), 26.

¹¹ Међу командним особљем овог батаљона био је и капетан Радоман Раилић, касније начелник штаба Милешевског корпуса Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО). *Историја Пљеваља*, (Пљевља: Општина Пљевља, 2009), 404.

¹² ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 13, док. 4, 1; Шпиро Лагатор, др Ђуро Батрићевић, *Пљеваљска битка*, (Београд: Књижевне новине, 1990), 76.

У ову цифру нису урачунати борци који су се илегално убацили у Пљевља да би се активирали са почетком акције. Нису побројани ни хришћански мештани града и његове околине, који су приступили партизанима непосредно пре и током битке, иако Милутиновић и Јовановић то нису у потпуности одобравали.¹³ После окршаја италијанска команда изашла је са извештајем да ју је напало 3.500, односно 4.800 партизана, распоређених у десет одреда. Акценат је ипак био стављен на квантитет, а не на квалитет бораца. Међу њима је било присталица монархије, па и отворених противника КПЈ. Они су се под истим стегом нашли због тога што је напад на Пљевља, како стоји у једном италијанском реферату, добио карактер „крсташког похода против окупатора“. Не би требало сметнути са ума и русофилију локалног становништва. Иван Милутиновић је због свега тога констатовао да су трупе којима је располагао имале само око 1.500 поузданих бораца.¹⁴

На другој страни, прве информације о партизанској акцији према Пљевљима команда дивизије „Пустерија“ добила је од доушника са, од партизана ослобођеног Жабљака, већ 29. октобра.¹⁵ Њеном заповеднику генералу Ђованију Еспозиту (Giovanni Esposito) исто обавештење прослеђено је 14. новембра и то из више извора у Пљеваљском срезу. Неколико дана касније један шпијун детаљно је описао и план напада. Италијански доушници, махом локални хришћани и муслимани, наставили су са активним обавештајним радом, припремајући тако суноврат својих сународника на Пљевљима. Еспозито је 21. новембра од „поверљивих људи“ информисан да је десетак гимназијалаца напустило Пљевља.¹⁶ Затим су два дана касније стигле вести о групи од хиљаду партизана која се пребацила у Бјелопољски срез.¹⁷

Због свега овога окупатор је извршио додатну фортификацију гарнизона у Пљевљима и до 1. децембра његову посаду ставио у пуну приправност. Генералу Еспозиту су тако на располагању били:

¹³ ВА, Независна Држава Хрватска (НДХ), кут. 61, ф. 6 док. 6, 1; *Прилог у крви...*, 77; Ј. Кнежевић, *н. д.*, 19; А. Јовановић, *н. д.*, 22.

¹⁴ ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 1, док. 4, 1; AUSSME, Divisione „Pusteria“, bus. N-4/657, Bollettino informazioni nr. 133 del giorno 13. 12. 1941, 1; Ibid, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, 2, 7.

¹⁵ Ibid, bus. N-4/656, Bollettino informazioni nr. 97 del giorno 29. 10. 1941, 1.

¹⁶ Ibid, bus. N-4/657, Bollettino informazioni nr. 114 del giorno 14. 11. 1941, 1; Ibid, nr. 120 del giorno 24.11.1941, 1.

¹⁷ Ibid, Divisione „Venezia“, bus. N-4/739, Informazioni, Nr. 8115, 23. 11. 1941, 1.

батаљон „Тренто“ (Trento), 79. чета батаљона „Белуно“ (Belluno), штапска чета и комора 11. пешадијског пука, штапска чета 5. артиљеријског пука, артиљеријска група „Ланцо“ (Lanzo) са 16. батеријом топова и 24. батеријом минобацача 81 mm, 5. батаљон инжињерије, 418. и 419. секција карабињерије, припадници финансијске страже, 74. пољска болница и штапска чета саме дивизије. Укупно борбено стање Италијана било је око 1.800 људи наоружаних са: 36 пушкомитраљеза, 16 митраљеза, 12 минобацача 45 mm, 15 минобацача 81 mm, као и осам топова калибра 75 mm.¹⁸

Слика 2. Капетан Арсо Јовановић,
Иван Милутиновић и Митар Бакић
(слева надесно)
(фото: www.wikipedia.org)

Слика 3. Генерал Ђовани Еспозито
(18. мај 1882 – 3. јун 1958)
(фото: www.wikipedia.org)

¹⁸ AUSSME, Divisione „Pusteria“, bus. N-4/657, Rapporto sull'attacco di forze ribelli a Pljevlja nei giorni 1. e 2. corrente, Nr. 1261, 7. 12. 1941, 2-3; Капетан Јовановић је 1946. године погрешно тврдио да је Италијана било око 5.000, да су имали 36 топова и чак 15 тенкова. А. Јавановић, *н. д.*, 28.

Систем одбране Пљеваља био је подељен на три сектора. Сектор „А” обухватао је територију града на десној обали реке Брезнице, сектор „Б” зону леве обале реке до друма који води за Пријепоље, а сектор „Ц” од друма до њеног ушћа у реку Тихотину. Сваки сектор је располагао са трупима за одбрану и контранапад по унапред утврђеним путањама. Фортификациони систем ослањао се на 29 утврђених положаја и то: три позиције претворене у бункере само за тешке митраљезе,¹⁹ девет утврђења за тешке митраљезе и пешадију са аутоматским оружјем,²⁰ још пет истих таквих бункера са још по неколико минобацача калибра 45 mm (најјача утврђења), односно још 12 бункера, у којима се налазила само пешадија са аутоматским оружјем.²¹

Поред тога, 18 стратешких позиција у Пљевљима и околини било је осветљено рефлекторима, а батерија минобацача 81 mm, као и батерија топова, имале су рефлекторе за далеко осветљење периметра. Због поседања оволиког броја утврђења Италијани нису имали довољно људи да контролишу цео обод града, па су неки делови периферије остали отворени. Стога је генерал Еспозито наредио да се све важније зграде у Пљевљима (електрична централа, магацини, пошта, школе, гимназија, рудник итд.) додатно осигурају.²² На свим путевима који су водили из Пљеваља постављене су такође јаке барикаде – према Мељаку, Чајничу, манастиру Св. Тројице, Пријепољу и Никшићу.²³

Паралелно са утврђивањем вароши Италијани су наставили да прате кретање партизана. Њихова обавештајна служба успела је да открије тачан датум напада на Пљевља, али и правце којим је требало да се креће главнина партизанских снага. Речју, Команда 14. армијског корпуса је увече 28. новембра упозорила трупе дивизије „Пустерија” да буду у стању највеће опрезности на дан 1.

¹⁹ AUSSME, Divisione „Taurinense”, bus. N-7/221, Comando genio 1. divisione alpina „Taurinense”, Tipo ridotto per mitragliatrice pesante, 1.

²⁰ Ibid, Tipo ridotto per mitragliatrici pesanti e fucilieri, 1.

²¹ Ibid, Tipo ridotto per plotone fucilieri e mitraglieri, 1.

²² Ibid, Divisione „Pusteria”, bus. N-4/657, Posti di sbarramento e centri di fuoco della difesa di Pljevlja, 1-2; Ibid, Specchio perdite, Nr. 2800, 9. 12. 1941, 1; Ibid, Settori e obiettivi illuminati dalle fotoelettriche, 1; Ibid, Situazione giornaliera della forza presente durante il mese di dicembre 1941, 1; Ibid, bus. N-4/656, Schieramento della divisione, Nr. 2014, 15. 11. 1941, 1-2.

²³ Ibid, Allegato nr. 1 al 'Piano di difesa della cita di Pljevlja', 1.

децембра.²⁴ Генерал Еспозито је стога већ 29. новембра спровео пробна гађања из топова, минобацача и аутоматског оружја.²⁵

Уводне партизанске акције почеле су 30. новембра. Герилци су прекинули телефонске линије између Пљеваља и Бијелог Поља, односно оне са Чајничем и Пријепољем.²⁶ Њихове снаге биле су подељене у две колоне – источну и западну. Прву су чинили батаљони: Језерско-шарански, „Пеко Павловић”, Комски и „Бајо Пивљанин”; а другу: Ловћенски, Зетски, Ускочко-дробњачки и батаљон „Бијели Павле”. Батаљон „18. октобар” пресекао је пут за Пријепоље код села Јабукe. План је био да се изврши истовремени концентрични напад на више места – из правца села Мељака на југозападне прилазе вароши (Ускочко-дробњачки батаљон), са запада на Балибегово брдо и италијански логор на Доловима (Зетски батаљон), односно брдо М(али) Богишевац (батаљон „Бијели Павле”) са северозапада на војне магацине и „крстасту” касарну (Ловћенски батаљон), са севера на брдо Главицу и насеље Моћевац (батаљон „Пеко Павловић”), на истоку са брда Голубиње према гимназији, цркви и биоскопу (Језерско-шарански и део Комског батаљона), као и према окупаторским упориштима на висовима Стражице (остатак Комског батаљона).

Иако је планирано да акција почне у понедељак 1. децембра у 4 часа, због лоше синхронизације у партизанским редовима борба је отворена око 2.30, паљбом на италијански пункт постављен према селу Мељаку. Онда је у 3.35 почела акција на положајима североисточно и источно од Пљеваља (сектор „Б”), које је држало људство италијанског 5. батаљона инжињерије. Атак је кренуо из правца брда Голубиња уз повике „Ура” и „Смрт фашизму”, али и „Живео краљ Петар” и „Живела Југославија”. У питању је било људство Језерско-шаранског и делова Комског батаљона. Намера им је била да потисну Италијане са утврђених положаја код

²⁴ AUSSME, Divisione „Venezia”, bus. N-4/739, Comando XIV corpo d'armata al Comando divisione Venezia, Taro, Pusteria e Messina, 29. 11. 1941, 1; А. Јовановић, *н. д.*, 29.

²⁵ AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N-4/657, Relazione sul combattimento del giorno 1. 12. 1941, Nr. 2800, 9. 12. 1941, 1–2.

²⁶ Ibid, Relazione sul combattimento del giorno 1. dicembre 1941, Nr. 2800, 9. 12. 1941, 3; Ibid, Bollettino informazioni nr. 128 del giorno 30. 11. 1941, 1.

гимназије, односно Цркве Св. Петке, биоскопа и оближње основе школе (где је била команда дивизије и штаб сектора „Б“).²⁷

Партизани су успели да уђу у нову зграду гимназије, а онда и у просторије оближње амбуланте. Но, одбијени су од старе зграде гимназије уз теже губитке. Трочасовне борбе са надмоћнијим непријатељем узеле су свој данак.²⁸ Језерско-шарански батаљон је у кратком року изгубио и командира и политичког комесара. Жестина борби је у појединим одредима изазвала панику. Тако је цео батаљон „Бајо Пивљанин“ дезертирао.²⁹

Припаднике Комског батаљона, који су у међувремену дошли у помоћ саборцима из Језерско-шаранског батаљона, захватила је паника после неуспешног напада на стару зграду гимназије, па су се и они повукли. За њима око 7 часова одлази и део људства Језерско-шаранског батаљона, које чак одбија да пренесе рањенике у позадину. Устаничке снаге које су остале у згради нове гимназије, и поред јаке италијанске паљбе из топова и минобацача, извршиле су неколико додатних напада на стару зграду, тако да је она остала блокирана све до поднева. Затим су успешно браниле своје положаје све до 17.00 када су коначно биле потиснуте.³⁰

Иако партизани нису успели да освоје стару гимназију, пошло им је за руком да се пробију до Цркве Св. Петке, здања биоскопа и околних стамбених објеката, те да се ту утврде. Били су то борци 2. и 3. чете Језерско-шаранског батаљона. Са тих места је затим отворена јака митраљеска паљба по околним италијанским положајима, пре свега оном у оближњој основној школи. Окупаторским војницима посебне тешкоће правили су партизански „снајперисти“ смештени на звонику цркве. Школа су више пута нападали герилци, али изгледа да је присуство генерала Еспозита довело до тога да

²⁷ Ibid, Relazione sul combattimento del giorno 1. 12. 1941, Nr. 2800, 9. 12. 1941, 3; Ibid, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, 2, 7; Радоман В. Срдановић, *Битка на Пљевљима. Пали непобијеђени* (Андријевица: Самиздат, 2007), 31; А. Јовановић, *н. д.*, 28.

²⁸ AUSSME, Divisione „Pusteria“, bus. N-4/657, Relazione sull'attacco al Presidio di Pljevlja, Nr. 5183, 4.12. 1941, 1-2; Ibid, Allegato nr. 1 al 'Piano di difesa della cita di Pljevlja', 1.

²⁹ Људство батаљона „Бајо Пивљанин“ је осим за напуштање положаја било оптужено и за пљачку рањеника које је пребацивало на Жабљак. ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 32, 4; Исто, ф. 4, док. 7, 1; Исто, кут. 172а, ф. 1, док. 6, 1.

³⁰ Исто, ф. 5i, док. 1, 1; Исто, док. 25, 1; Исто, кут. 1676, ф. 3, док. 1, 1; AUSSME, Divisione „Pusteria“, bus. N-4/657, Relazione sull'attacco al Presidio di Pljevlja, Nr. 5183, 4. 12. 1941, 1-2; Ш. Лагатор, Ђ. Батрићевић, *н. д.*, 120-121.

сваки буде неуспешан.³¹ Због фанатичности устаника и њихове јуначке борбе, он је партизанске трупе које су оперисале на овом сектору назвао „водовима смрти”, будући да су без обзира на „крваве губитке” стално обнављали нападе на кључне позиције његових трупа у центру Пљеваља.³²

Дознавши где се налази резиденција италијанског заповедника (Шећеровића кућа преко пута цркве), партизани су покушали да изврше атентат на њега. Он се још пре почетка операција преместио у зграду основе школе, па је ова иницијатива пропала. Осетивши тешке последице „цурења” информација према окупатору, партизанска команда наредила је да се после ослобођења вароши крене са „жестоким борбом против шпијуна и 5. колоне”. На списку за одстрел нашли су се 66-годишњи игуман манастира Св. Тројица Серафим Царић и директор гимназије Добросав Милетић. Њих су партизани Комског батаљона пронашли и убили још за време битке.³³

Када се разданило, заповедник сектора „Б” мајор Пици (Picci) одлучио је да пошаље трупе ка Цркви Св. Петке са задатком да потисну партизане и спале богомољу. Но, устаници су одбили надмоћнијег непријатеља.³⁴ Иако су Италијани били под паљбом из цркве, биоскопа и околних кућа, успели су да подигну заштитни

³¹ AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N-4/657, Relazione sull'attacco al Presidio di Pljevlja, Nr. 5183, 4. 12. 1941, 2; Ш. Ларатор, Ђ. Батрићевић, *н. д.*, 125–126.

³² Завичајни музеј Пљевља (ЗМП), Историјско одељење (ИО), фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа (НП), инв(ентарски) бр(ој) 2, 2.

³³ AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N-4/657, Relazione sul combattimento del giorno 1. 12. 1941, Nr. 2800, 9. 12. 1941, 3–4; Ibid, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, 1, 3, 6–7; BA, НОБЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 12, 1; Исто, кут. 172а, ф. 1, док. 6, 2; Milutin Živković, „Revolucionarni teror u Novovaroškom, Prijepoljskom i Pljevaljskom srezu oktobar 1941–maj 1942”, *Istorija 20. veka*, 1/2019, 78.

³⁴ Извршење овог задатка поверено је потпоручнику Пелегринију (Pellegrini), добровољцу. Њему је на располагање стављен већи део 79. чете батаљона „Белуно”. Око 7.20 италијански војници су напали цркву и развила се оштра борба. Мајор Пици је о њој оставио сведочанство које супротно увреженом мишљењу указује на велику борбеност италијанских војника. Он каже: „Тада је погинуо наредник Да Рин (Da Rin), а тешко рањен потпоручник Пелегрини – који је иако му је наређено да се врати, наставио акцију, кренуо према улазу цркве пробијајући врата ручном бомбом. Његови људи су ушли за њим, налетели на јаку ватру (*после чега*, М. Ж.) је официр пао од исцрпљености и био однет на рукама, док се људство повлачило под јаком непријатељском ватром која је долазила са звоника и из суседних кућа.” AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N-4/657, Relazione sull'attacco al Presidio di Pljevlja, Nr. 5183, 4. 12. 1941, 3.

зид испред школског улаза који је гледао према цркви. То им је омогућило да избаце минобацаче калибра 45 и 81 mm и упере их према православном храму. Онда је низ пројектила полетео према звонику, али и кућама поред и иза њега. Гранате су утишале устаничку паљбу, али по цену рушења већине објеката у том делу вароши. Из овог на брзину изграђеног утврђења окупатор је наставио да дејствује по местима са којих му је пружан отпор. Истовремено је још јаче тукла артиљерија из касарне на брду Стражица, јер људство Комског батаљона није успело да је освоји. Оно је наишло на јак отпор Италијана код поште, рудника и „гасане” (сектор „Ц”), па јепритиснуто са свих страна, било принуђено да одступи из борбе још са свитањем.

Око 10.30 поменутом мајору Пицију допремљен је топ калибра 75 mm. Одмах је из њега неколико пута гађао звоник на цркви, који је падајући урушио један део богомоље. Сат времена касније топ је премештен на улицу да би пробио блокаду школе, односно потиснуо партизанске групе из биоскопа, цркве и гимназије. Мото Италијана је био – „без милости”. Борци Језерско-шаранског батаљона су стога ускоро почели да постепено одступају према почетним положајима на Гулубињу.³⁵

Немилосрдним обрачуном, тако што је на свако преостало партизанско упориште отварања артиљеријска ватра, приликом чега је уништено на десетине кућа у Пљевљима, отпор герилаца на простору сектора „Б” сломљен је око 17.00 часова. Одређени број партизана је, међутим, остао заробљен у Пљевљима током ноћи, без могућности да се извуче. Они су скидали петокраке са капа и друге ознаке, не би ли се некако стопили са становништвом. У последњим чишћењима објеката у кругу Стражица – школа – црква – гимназија,

³⁵ Око 13.30 командант посаде поменутог топа поручник Петронио (Petronio) кренуо је према биоскопу, док га је штитио одред војника под командом поручника Бруџија (Bruzio). Потоњи је убрзо погинуо и јединица се повукла. Мајор Пици тада је наредио да топ отвори паљбу на зграду биоскопа и све околне стамбене објекте. Борба се затим претворила у крвопролиће. Иако под јаком ватром партизана, поручник Петронио је са повереним му артиљеријским оружјем успео да уништи биоскоп и куће у његовој близини. Затим је померио оружје према згради нове гимназије и распалио по њој. Истовремено је и црква још једном нападнута. Према италијанским изворима у цркви и око ње пронађено је 110 мртвих партизана. Ibid, 2–5; Ibid, Relazione sul combattimento del giorno 1. 12. 1941, Nr. 2800, 9. 12. 1941, 4; Ibid, Relazione sull'azione di fuoco svolta il giorno 1. e 2. dicembre, Nr. 3308, 3. 12. 1941, 2.

извршеним 2. децембра између 8.00–10.00 часова, Италијани су спалили још неколико кућа, а затим стрељали све похватане партизане, укључујући и рањенике,³⁶ као и грађане за које се сумњало да су им помагали.³⁷

Слика 4. Црква Св. Петке после битке
(фото: Алфео Гуадањин)

Слика 5. Италијани са заробљеним
устаником 1. децембра 1941. године.
(фото: Алфео Гуадањин)

³⁶ Само у старој згради гимназије Италијани су на лицу места стрељали девет тешко рањених партизана које њихови саборци нису евакуисали. Ш. Лагатор, Ђ. Батрићевић, *н. д.*, 121.

³⁷ Губици окупатора на овом, може се рећи главном сектору борби, били су: 20 мртвих (четири официра, два подофицира и 14 војника) и 30 рањених (један официр, четири подофицира и 25 војника). AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N-4/657, Relazione sull'attacco al Presidio di Pljevlja, Nr. 5183, 2-5; Ibid, Relazione sul combattimento del giorno 1. 12. 1941, Nr. 2800, 9. 12. 1941, 4; Ibid, Relazione sull'azione di fuoco svolta il giorno 1. e 2. dicembre, Nr. 3308, 3. 12. 1941, 2; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 4, 2; Архив Југославије (АЈ), фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (ДКРЗ), кут. 365, 70-72; Црква Св. Петке је иначе, од италијанских војних власти обновљена до маја 1942. године. *Пљеваљски гласник*, 4. мај 1942. године, 1.

На западној и северној страни Пљеваља, односно на подручју сектора „А“, који су бранили батаљон „Тренто“ (потпуковник Зорио/Zorio) и делови артиљеријске групе „Ланцо“ под заповедништвом команданта 11. пука пуковника Барбиерија (Barbieri), партизанске операције су такође кренуле преурањено. Нешто после 3.00 часа око 300 бораца Ускочко-дробњачког батаљона покушало је да освоји електричну централу и зграду среског начелства. Изненадила их је јака митраљеска ватра из једне напуштене куће коју су Италијани претворили у бункер. У близини се налазила и италијанска артиљерија. Претрпевши осетне губитке партизани су ипак успели да се пробију до централе, у којој се окупатор забарикадирао. Неколико напада на њу није уродило плодом. На левој обали реке Брезнице део батаљона који је кренуо ка среском начелству такође је наишао на јак отпор. До поднева герилци су и на овом правцу били заустављени.³⁸

Жестоке борбе вођене су око бункера „Фортино“ (Fortino), најјачег италијанског утврђења у одбрани града. Он се налазио на брду М. Богишевац, на западним прилазима Пљевљима. Напало га је око 500 устаника из батаљона „Бијели Павле“. Употребом веће количине ручних бомби они су успели да јуришом заузму утврђење. Део њих је затим осигурао освојени положај, док се део спустио источном страном брда и напао команду италијанске артиљеријске групе „Ланцо“. На мети су им се нашли и оближњи магацини са храном. Неки борци су се заједно са мештанима упустили у њихову пљачку и то је ослабило оштрицу напада. Преусмеравањем топовске и минобацачке ватре и нападом пешадије ручним бомбама, штаб групе „Ланцо“ је одбрањен. Са свитањем људство батаљона „Тренто“ „после кратке, али насилне борбе прса у прса“, успело је да поврати бункер „Фортино“.

Кретање устаника који су од старта акције директно напали поменуте војне магацине било је боље организовано, јер се у близини налазила партизанска команда са капетаном Јовановићем на челу. Упркос јакој артиљеријској паљби са добро утврђених положаја на Балибеговом брду, Италијани су били принуђени да се

³⁸ Одред је имао 20 мртвих и око 30 рањених људи. Због неуспеха његов командант Војин Поповић је разрешен дужности и добио је последњу опемену пред искључење из КПЈ. AUSSME, Divisione „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando Divisione, Relazione sul combattimento del giorno 1. 12. 1941, Nr. 2800, 9. 12. 1941, 4-6; BA, NOBJ, кут. 171, ф. 5i, док. 3, 2-3, 6-7; Ј. Кнежевић, *н. д.*, 98.

повуку из магацина и официрске мензе. Припадници Ловћенског батаљона освојили су и све околне бункере, али се крстаста касарна показала као превелики изазов (команда 11. пука). Један део одреда се за то време пробио до муслиманског гробља на Јалији и кренуо на италијанска утврђења на Доловима и Балибеговом брду. Међутим, после наређења генерала Еспозита да се магацини и бункери поврате по сваку цену, окупаторски војници су када се разданило, предузели неколико јуриша на устаничке положаје. Колико су они били жестоки, говори нам податак да су у њима погинула и тројица италијанских официра.³⁹

Стога се само део Ловћенског батаљона повукао, док је остатак био „заглављен” код крстасте касарне. Њихова позиција постала је критична када су Италијани повратили бункер „Фортино”. Последњим напором партизани су се забарикадирали у официрској мензи, оружарници, штали пука и околним магацинима и кућама, одакле су пружали отпор окупатору све до поднева. Италијани су и овде окончали борбе немилосрдном употребом артиљерије. Шрапнелским пуњењима испаленим из топова калибра 75 mm и то из непосредне близине, уз велику материјалну штету на поменутим објектима, партизани су потиснути. На попршту борби оставили су око 80 мртвих бораца.

Сличан неуспех доживео је и напад Зетског батаљона на Италијане стационаране на Балибеговом брду и у касарни на Доловима (команда батаљона „Тренто”). Партизани су успели да заузму зграду затвора и неколико околних кућа, али су после три судара са окупаторским војницима били разбијени. После тога људство батаљона је самоиницијативно напустило бојиште.

Са закашњењем је у борбу ступио и батаљон „Пеко Павловић”. Он је из правца Манастира Св. Тројице напао окупаторски бункер

³⁹ AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N-4/657, Comando Divisione, Relazione sul combattimento del giorno 1. 12. 1941, Nr. 2800, 9.12.1941, 4-6; BA, HOBJ, кут. 171, ф. 5i, док. 3, 2-3; Италијански контранапади су посебно утицали на морал нападача, вероватно јер су устаници очекивали предају италијанских војника (наводно због традиционално лоше борбености), а не отпор. Борци Б. Ташиновић и Б. Марковић наводе да је после једног од таквих контранапада у батаљону „Пеко Павловић” настала „општа бежанија”, чак и код чланова КПЈ. Исто, док. 11, 1-2; Радован Мрвашевић се сећа да су многи борци приликом повлачења остављали рањенике и нису желели да им помогну. Он је видео и да су се борци сами рањавали да би избегли борбу и да се притом нису стидели ни жена из санитета. Исто, док. 12, 1; Ј. Кнежевић, *н. д.*, 78, 89, 95; А. Јовановић, *н. д.*, 26.

недалеко од богомоље, као и онај на брду Главици звани „Костоне” (Costone). С обзиром на то да устаници нису имали оруђа којим би раскрчили бодљикаву жицу, на обе локације су одбачени и били принуђени да се повуку из битке. Део јединице ипак се пробио до насеља Моћевац на северним прилазима Пљевљима, до тамошње основне школе. Ту је, међутим, наишао на јак отпор и није наставио продор. Са свитањем притисак Италијана је постао неиздржив, па су се остаци батаљона повукли на почетне положаје.⁴⁰

Команда дивизије „Пустерије”, желећи да има јачу резерву, још око 6.30 наредила је 7. пешадијском пуку из Пријепоља да јој пошаље једну чету у помоћ. Истовремено је због озбиљности ситуације од команде 14. армијског корпуса тражила подршку из ваздуха.⁴¹ Из Пријепоља је око 9.00 кренула 77. чета батаљона „Белуно” са пет камиона и шест ципова. Око 10.15 предњи део те колоне је на месту Савин лакат код села Јабукe изненада нападнут бомбама и јаком пушчаном и митраљеском паљбом од батаљона „18. октобар”. Атак је извршило око 500 партизана. Италијани су морали да се повуку остављајући за собом доста муниције и један минобацач калибра 81 mm. Чета батаљона „Белуно” је затим ступила у окршај, али су их партизани разбили прецизном употребом заплењеног артиљеријског оружја, испаливши из њега 30 пројектила. До 14.30 окупаторске снаге су савладане.⁴²

Команда 7. пука у Пријепољу убрзо је наредила остатку батаљона „Белуно” (78. чета и штапска чета) да крене у помоћ 77. чети. Ово појачање се покренуло око 15.00. Код насеља Сељашнице и њих су напали партизани. После дуже борбе окупатор је ипак успео да се пробије до места страдања 77. чете, а затим и до Пљеваља. Битка за Пљевља је, међутим, до тада већ била решена и овај пораз дела италијанских снага није утицао на њен исход. Исти ефекат имало је и разарање жандармеријске станице у селу Бучју

⁴⁰ Ш. Лагатор, Ђ. Батрићевић, *н. д.*, 146–149.

⁴¹ AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N-4/657, Relazione sul combattimento del giorno 1. 12. 1941, Nr. 2800, 9. 12. 1941, 6.

⁴² Италијански губици били су: 33 мртва (један подофицир и 32 војника), 13 рањених (један подофицир и 12 војника) и 50 несталих/заробљених (четири официра и 46 војника). Партизани су запленили: тешки митраљез, минобацач калибра 81 mm, три минобацача од 45 mm, 97 пушака, седам пиштоља и доста муниције. Притом је уништено шест ципова, пет камиона и радио-станица. Устаници су имали само три мртва. Ibid, Relazione sulle operazioni svolte nei giorni 1–2. e 6–7. 12. 1941, 1–2.

северно од Пљеваља, где су борци Милешевске партизанске чете заробили 22 италијанска карабињера или финанса.⁴³

Иако је штаб дивизије „Пустерија” остао без тражене помоћи, он је 1. децембра у 15.45 известио надређени му 14. армијски корпус да је „јачина напада (*партизана*, М. Ж.) мало опала” и да се „непријатељ растурио на више страна”. Затим је око 19.00 генерал Еспозито констатовао да је ситуација у вароши стабилизована и да је битка за Пљевља после скоро 15 часова борбе готова, иако су операције против устаника настављене и 2. децембра.⁴⁴ Истог дана он је јавно похвалио све јединице које су учествовале у одбрани града. Месец дана касније италијанској посади у Пљевљима честитке је упутио и начелник италијанског генералштаба генерал Каваљеро (*Cavallero*).⁴⁵

Постоји много разлога због којих је партизански покушај ослобађања Пљеваља пропао. Према Ивану Милутиновићу, неуспех је претрпљен због: лошег квалитета, недисциплине, слабог борбеног морала и малог броја чланова КПЈ међу људством,⁴⁶ дезертирања, дефетизма,⁴⁷ неадекватног командног кадра, потцењивања италијанске војске, недостатка тачних вести о јачини окупатора, односно о одлуци муслимана да остану ван борбе итд.⁴⁸ И Арсо Јовановић био је сличног мишљења.⁴⁹

Крајем јануара 1942. године своје мишљење дао је и ВШ НОПОЈ. Он је на првом месту за неуспех директно оптужио руководеће кадрове КПЈ у Црној Гори. Даље је као разлоге пораза навео: неконспиративност, низак морал прикупљених трупа, недостатак информација о снази непријатеља, нереалност зацртаног циља и слично.⁵⁰ Што се тиче људства, оно се углавном жалило на лош план и тактику, што је од старта операције довело до: масовног

⁴³ Светислав Свето Пурић, *Прибојски крај – историја, култура, људи, обичаји* (Београд: Завичајно удружење Нововарошана у Београду, 2011), 133.

⁴⁴ AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N-4/657, Relazione sul combattimento del giorno 1. 12. 1941, Nr. 2800, 9. 12. 1941, 6–7.

⁴⁵ Ibid, Relazione sulle operazioni svolte nei giorni 1–2. e 6–7.12.1941, 1–2; Ibid, Ordine del giorno n. 28 in data 2. 12. 1941, 1; Ibid, Elogio, Nr. 79, 4. 1. 1942, 1; ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, НП, инв. бр. 2, 2–3.

⁴⁶ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 27, 1–2.

⁴⁷ Исто, док. 5, 1–2.

⁴⁸ Исто, кут. 172а, ф. 1, док. 6, 2.

⁴⁹ Исто, кут. 1671, ф. 2, док. 6, 1.

⁵⁰ Исто, кут. 2, ф. 1, док. 4, 3.

страдања, неорганизованих повлачења, племенских сукоба,⁵¹ лошег функционисања курирске везе, алкохолизма, пљачке,⁵² неадекватне опремљености одећом,⁵³ обућом и слабе исхране.⁵⁴

Према извештају од 18. децембра 1941. биланс партизанског пораза био је: 209 мртвих и 269 рањених бораца. Та цифра се накнадним истраживањем попела на 237 мртвих и 270 рањених устаника. Највише су страдали припадници Ловћенског – 82, и Језерско-шаранског батаљона – 52 човека, уз више од 100 рањених.⁵⁵ Изгубљена је и већа количина оружја и муниције.⁵⁶ Рањеници су углавном слати у болницу на Жабљаку. Због њиховог великог броја, међутим, тамо после 7. децембра више није било места.⁵⁷

Окупаторске снаге су такође имале осетне губитке. Рачунајући и погинуле у окршајима током периода 2–6. децембар, биланс њиховог страдања је: 117 мртвих – 13 официра, осам подофицира и 96 војника, 222 рањена – 10 официра, 24 подофицира и 187 војника, односно 88 несталих (већином заробљених) – пет официра и 83 војника. Највеће губитке имали су батаљони „Тренто” – 37 мртвих и 82 рањена – и „Белуно” – 33 мртва, 16 рањених и 71 нестали борац.⁵⁸

⁵¹ Исто, кут. 171, ф. 5i, док. 3, 1.

⁵² Исто, док. 33, 3.

⁵³ Исто, док. 33, 1–2.

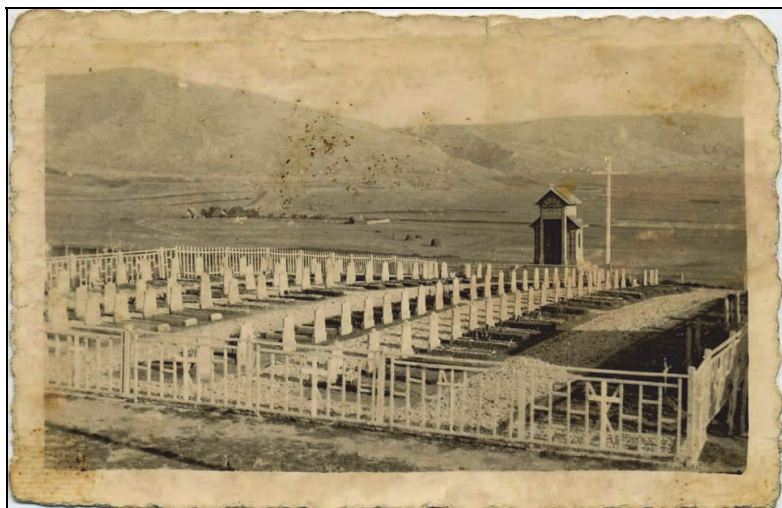
⁵⁴ Исто, док. 2, 1–2; Исто, док. 32, 2; Исто, кут. 171, ф. 3, док. 7, 1; Исто, кут. 174, ф. 2, док. 54, 1; AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N-4/657, Bollettino informazioni nr. 133 del giorno 13. 12. 1941, 1.

⁵⁵ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 3, док. 7, 1; Р. Срдановић, *н. д.*, 16–20; Команда дивизије „Пустерија” располагала је информацијама да су партизани имали око 1.000 бораца избачених из строја, од тога између 500–600 погинулих. ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, НП, инв. бр. 2, 4; AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N-4/657, Bollettino informazioni nr. 133 del giorno 13. 12. 1941, 1; Ibid, nr. 129 dalle 8. dicembre 1941, 1.

⁵⁶ Радило се о: 11 пушкомитраљеца, 121 пушки, минобацачу од 45 mm и око 4000 комада муниције. Ibid, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, 9.

⁵⁷ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 4, док. 7, 1.

⁵⁸ AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N-4/657, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, 8; Ibid, Allegato nr. 1 al foglio 3005 in data 1.12.1941, 1; Ibid, Dimostrazione giornaliera delle perdite sofferte e dello stato sanitario del mese di dicembre 1941, 1. AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N-4/657, Rapporto sull'attacco di forze ribelli a Pljevlja nei giorni 1. e 2. corrente, Nr. 1261, 7. 12. 1941, 13.

Слика 6. Италијанско војно гробље у Пљевљима (данас више не постоји)
(фото: Слободан Радовић)

Пљеваљску битку пратила су велика разарања стамбених и других објеката, односно масовно страдање цивила. Материјалну штету правиле су пре свега италијанске трупе бомбардовањем града. Генерал Еспозито је после борби признао да су „многе куће морале бити порушене топовским пројектилима“, наводно због опасности од партизана.⁵⁹ Артиљеријска група „Ланцо“ (16. батерија топова и 24. минобацачка чета) испалила је у току битке чак 1.179 граната мањег калибра, 96 пројектила већег калибра, 104 шрапнелска пуњења и 1.069 мина калибра 45 и(ли) 81 mm. Укупно 2.448 граната, од којих је већина пала на подручје града.⁶⁰ Артиљеријском паљбом оштећени су православна црква, биоскоп, зграде нове гимназије, основне школе, разни објекти италијанске војске итд. У Пљевљима је уништено или запаљено 75 кућа са помоћним зградама.⁶¹ Када су престала разарања Италијани су, сходно својој пропагандној матрици, позвали грађане да пријаве материјалну штету коју су претрпели у борбама.⁶² То је била слаба

⁵⁹ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, НП, инв. бр. 2, 3.

⁶⁰ AUSSME, Divisione „Pusteria“, bus. N-4/657, Relazione sull'azione di fuoco svolta il giorno 1. e 2. dicembre, Nr. 3308, 3. 12. 1941, 2.

⁶¹ ВА, Четничка архива (ЧА), кут. 145, ф. 1, док. 7, 1.

⁶² AUSSME, Divisione „Pusteria“, bus. N-4/657, Bando alla popolazione di Pljevlja, 3. dicembre 1941, 1.

утеха за породице оних грађана који су страдали као колатерална штета. Радило се о 23, а могуће је и 28 особа, свих узраста (једно дете од шест година и једно од неколико месеци), 12/15 хришћана и 11/13 муслимана.⁶³

После борби град је блокиран и све продавнице су биле затворене до 4. децембра. Окупатор је позвао становништво да одмах пријави све оружје, као и сваког скривеног партизана, повређеног или здравог. За кршење ових наређења била је предвиђена казна стрељања целе породице и спаљивање куће.⁶⁴ Затим је почела хајка, која је трајала данима. Неки италијански војници су метеж искористили за пљачку, без обзира на верску припадност оштећеника. Вредност украдених ствари је после рата процењена на чак 2.140.000 динара.⁶⁵

Уз претрес кућа вршена су и стрељања мештана. На тај начин је 1. и 2. децембра ликвидирано најмање 16 лица. Одстрел је извршен у дворишту основне школе. Њиме је руководио мајор Ричи (Ritchie).⁶⁶ Током наредних неколико дана, а највише 3. децембра, стрељања су се наставила и тада је страдала још 31 особа. Међу ликвидиранима је било укупно 45 хришћана и двојица муслимана.⁶⁷ Команда дивизије „Пустерија“ наредила је 4. маја 1942. стрељање још 18 цивила талаца, као одмазду за Италијане које су устаници заробили у борбама 1. децембра претходне године.⁶⁸

Што се тиче војних операција, Италијани су у данима после битке одбацили преостале партизанске снаге из околине вароши. При томе су вршили оштре репресалије над цивилним хришћан-

⁶³ Прилог у крви..., 345; Ј. Кнежевић, *н. д.*, 153.

⁶⁴ AUSSME, Divisione „Pusteria“, bus. N-4/657, Bando alla popolazione di Pljevlja, 3. dicembre 1941, 1.

⁶⁵ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, 35.

⁶⁶ Исто, 72–74.

⁶⁷ Исто, 64, 70–75, 80; Исто, кут. 341, 127–128; Догађаји који су пратили битку за Пљевља и дане који су уследили изазвали су узнемиреност локалног хришћанског и муслиманског живља. Како, међутим, наводи команда дивизије „Пустерија“, мухамеданци, који су се држали ван сукоба, били су „видео задовољни“ успехом Италијана. У наставку извештаја се каже да се део њих после борби чак и ангажовао „у потрази за вестима и информацијама које би могле да занимају команду дивизије“. AUSSME, Divisione „Pusteria“, bus. N-4/657, Divisione „Pusteria“, Situazione alla data del 21. 12. 1941, Nr. 2071, 1.

⁶⁸ Ј. Кнежевић, *н. д.*, 151–152.

ским живљем, уз дозволу гувернатора генерала Биролија (Biroli).⁶⁹ Две чете батаљона „Белуно“ послате су 2. децембра да „пробију“ пут Пљевља – Пријепоље, али су биле одбачене. Затим су делови батаљона „Басано“ (Bassano) послати у село Бучје да ослободе одред финанси блокираних у тамошњој станици и опколе партизане на Јабуци. Са истим циљем Италијани су 4. децембра упали у село Барице, попалили неколико кућа и стрељали осам Срба. У суседним Бабинама страдало је још четворо њихових сународника.⁷⁰

Нови напад на Јабуку уследио је 6. и 7. децембра. За ову акцију биле су ангажоване три чете батаљона „Пиеве ди Кадоре“ (Pieve di Cadore) и „Белуно“, уз једну секцију топова од 75 mm. Додељено им је и неколико у међувремену пристиглих оклопних возила. Италијанске трупе подељене су у две колоне. Првом је командовао потпуковник Перико (Perico), а другом потпуковник Лукита (Lukita). Добили су експлицитно наређење да стрељају сваког кога ухвате са пушком и да униште насеља која пружају отпор.

Док су делови батаљона „Белуно“ притискали партизанске положаје фронтално, борци батаљона „Пиеве ди Кадоре“ су у широком луку зашли устаницима иза леђа. Притом су спалили село Пркље, где је стрељано и пет српских мештана. После жестоког окршаја партизани су се повукли са Јабуке. Италијани су имали 12 мртвих и 17 рањених војника.⁷¹ Истог дана њихове снаге су се сукобиле и са остацима Ловћенског батаљона у селима Лисини и Калуђеровићима.⁷²

Током наведених акција окупаторске јединице спалиле су села Јабуку и Црљенице, а затечене становнике стрељали. Посебно брутална била је акција у Црљеницама. Село је прво опкољено и

⁶⁹ ВА, микрофилмови, NAV – i – Т – 821 356/837-839; Гувернаторат Црне Горе формиран је после сламања Јулског устанка, тачније 3. октобра 1941. године. На челу му је био генерал Бироли, који је још од 25. јула имао пуну војну и цивилну власт у Црној Гори и великом делу Старог Паса. Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943* (Београд: Војноисторијски институт, 1999), 96-97.

⁷⁰ Бранко К. Зејак, *Окупаторски злочини у пријепољском крају 1941-1945* (Пријепоље: Општински одбор СУБНОР-а, 1998), 81-83.

⁷¹ AUSSME, Divisione „Pusteria“, bus. N-4/657, Bollettino informazioni nr. 129 del giorno 8. 12. 1941, 1; Ibid, Comando della btg. Cadore, Relazione sulle operazioni svolte nei giorni 6-7. dicembre, Nr. 159, 12. 12. 1941, 1-2.

⁷² ВА, НОВЈ, кут. 1676, ф. 3, док. 1, 2.

бомбардовано из артиљеријских оружја, а затим је погубљено између 42 и 45 особа оба пола и свих старосних доби, укључујући и десеторо деце. Притом је и материјална штета била велика – 13.000.000 предратних динара. Окупаторски злочини наставили су се у Јабуци. Италијански војници су стрељали још 60 српских цивила и спалили 47 кућа.⁷³ У званичном извештају батаљона „Белуно“, међутим, информације о овим акцијама стале су у једну реченицу – „све напуштене куће (у селима, М. Ж.) су спаљене, а осумњичени побијени”.⁷⁴ Генерал Еспозито је коначно 26. децембра констатовао да су партизанске јединице у Пљеваљском срезу сузбијене и да више не постоји опасност од новог напада на варош.⁷⁵

Партизанске трупе које су покушале да ослободе Пљевља показивале су од почетка операција недостатке уобичајене за масивне снаге гериле. У питању су пре свега биле лоша: стратегијска организација (неспоразум између ПК за Црну Гору и Боку и ВШ НОПОЈ; логистички проблеми), устројеност јединица (различито време ступања у битку, раздвајање јединица, неизвршавање задатака, самоиницијативно повлачење, племенски сукоби, пљачка итд.) и конспиративност (окупатор дознао тачно време и план напада).

И поред тога, део устаничких снага показао је висок борбени елан. Тиме се могу похвалити партизани који су са Италијанима водили борбе за: „крстасту” касарну, зграде гимназије и основне школе, биоскоп и електричну централу. Они су технички далеко надмоћнијем непријатељу пружали упоран отпор (Језерско-шарански батаљон више од 12 часова), чак и када је постало јасно да је пораз неизбежан. Међутим, то су платили великим губицима (Ловћенски и Језерско-шарански батаљон имали су 132 мртва борца).

Победу у Пљеваљској бици Италијанима је донела боља припремљеност и већа ватрена моћ. Видели смо да су град бранили уз помоћ 29 мањих и већих утврђења (нпр. „Фортино” и „Костоне”) опскрбљених артиљеријским и аутоматским оружјем и опасаних

⁷³ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, 5–6; Б. Зејак, *н.д.*, 81, 83–88; *Прилог у крви...*, 77.

⁷⁴ AUSSME, Divisione „Pusteria”, bus. N–4/657, Relazione sulle operazioni svolte nei giorni 1–2. e 6–7. 12. 1941.

⁷⁵ Ibid, Bollettino informazioni nr. 146 del giorno 26. 12. 1941, 1; ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 1, док. 17, 1.

бодљикавом жицом. Пљевља су била осветљена рефлекторима. На другој страни, окупатор је имао и далеко више оружја (27 минобацача према шест партизанских, осам топова према једном партизанском) са довољно муниције, коју није штедео (испалио 2.448 пројектила у току битке).

Италијански тријумф је, међутим, замрачен великом колатералном штетом и насиљем над цивилним становништвом. Неконтролисаном артиљеријском паљбом окупаторски војници су у Пљевљима порушили или запалили 75 кућа и убили 23 грађанина. Рањене партизане су на лицу места стрелили, као и њима сумњиве грађане (укупно 65 цивила). У околини Пљеваља су, поред тога, у данима после битке спалили пет хришћанских села и у њима ликвидирали укупно 119 мештана. Притом су вршили и пљачку, која је после рата процењена на око 15.000.000 динара.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив историјског одељења Генералштаба Републике Италије у Риму, фондови дивизија „Пустерија“, „Тауриненсе“ и „Венеција“, фонд Команде трупа Црне Горе

Архив Југославије, фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Војни архив, Архива Народноослободилачке војске

Завичајни музеј Пљевља, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа

Литература:

Živković, Milutin. „Revolucionarni teror u Novovaroškom, Prijepoljskom i Pljevaljskom srezu oktobar 1941–maj 1942“, *Istorija 20. veka*, 1/2019.

Зејак, К. Бранко. *Окупаторски злочини у пријепољском 1941–1945*. Пријепоље: Општински одбор СУБНОР-а, 1998.

Историја Пљеваља. Пљевља: Општина Пљевља, 2009.

Јовановић, Арсо. *Београдска операција. Битка за Пљевља*. (Београд: Народна армија, 1946).

Кнежевић, Јоко. Пљеваљска битка изблиза. Прилог проучавању догађаја из НОБ-а у пљеваљском крају. Пљевља: Општински одбор СУБНОР-а, 1988.

Лагатор, Шпиро, Батрићевећ др Ђуро. *Пљеваљска битка*. Београд: Књижевне новине, 1990.

L'8 Settembre in Montenegro. *La relazione del generale Lorenzo Vivald*, ed. Federico Goddi Roma: Rotostampa srl, 2017.

Nenezić, S. Dragan. *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–194*., Beograd: Vojnoistorijski institut, 1999.

Прилог у крви: *Пљевља 1941–1945*. ур. Богдан Гледовић, Пљевља: Општински одбор СУБНОР-а, 1969.

Пурић Свето, Светислав. *Прибојски крај – историја, култура, људи, обичаји*. Београд: Завичајно удружење Нововарошана у Београду, 2011.

Срдановић, В. Радоман. *Битка на Пљевљима. Пали непобијеђени*. Андријевица: Самиздат, 2007.

Dr. Milutin Živković, Reserach Fellow
Institute for Contemporary History, Belgrade
E-mail: mzivkovickv@gmail.com

THE BATTLE FOR PLJEVLJA, 1 DECEMBER 1941.

(Summary)

The Battle for Pljevlja was one of the largest military operations of the rebel forces against the occupiers in Yugoslavia during the 1941. It ended, however, with the victory of the Italian Army. There were many causes for that: better defensive positions, extensive intelligence preparation, stronger discipline, and significantly better weapons. Many facts support the claim that the battle was decided even before it began. The Italians entirely exploited their firepower supremacy, which led to the great destruction of the town of Pljevlja. In addition, as a sign of retaliation for the support given to the partisan forces, the occupier carried out mass executions of local Serbs. They burned and plundered their houses, as well as entire villages.

KEYWORDS: *Pljevlja, partisans, rebels, Italians, occupier, "Pusteria," Esposito, battle, battalion.*

Оригиналан научни рад
Примљен: 21. октобар 2019.
Прихваћен: 12. новембра 2019.

94(497.1)"1944/1945"
355.425.2(=163.41)(497.4)"1944/1945"
355.48(497.4)"1944/1945"
COBISS.SR-ID 283789580

Dr. Klemen Kocjančič,
Defense Research Centre, Faculty of Social Sciences,
University of Ljubljana (Slovenia)
E-mail: klemen.kocjancic@fdv.uni-lj.si

THE LAST MONTHS OF THE SDK: SRPSKI DOBROVOLJAČKI KORPUS IN SLOVENIAN TERRITORY DURING THE SECOND WORLD WAR

ABSTRACT: Article covers the history of the Serbian Volunteer Corps during the last months of the Second World War, when it was operating in Slovenian territory. After the retreat from their homeland, Serbian volunteers, considered by Germans as their most valuable partners, were moved to Operationszone Adriatisches Küstenland to reorganize and to participate in counterinsurgency operations against Slovenian partisans. While undermanned, with limited weaponry and equipment, they were still considered by the partisans to be efficient fighters due to their knowledge and experience in (counter)insurgency tactics. Soldiers of the Serbian Volunteer Corps participated in the last battle on Austrian soil, before their surrender to British forces. Shortly afterwards, the British turned them over to Yugoslav forces and were later killed in mass executions.

KEYWORDS: *Second World War, Slovenia, Serbia, Serbian Volunteer Corps, Operations zone Adriatisches Küstenland, Waffen-SS, Slovenian partisans, counterinsurgency*

Early history of the SDK

Serbian Volunteer Corps (originally *Српски добровољачки корпус* / *Srpski dobrovoljački korpus*; in German *Serbisches Freiwilligenkorps*; thereafter SDK) was one of the collaborationist (para)military organizations, formed in Serbia during the Second World War, fighting on the side of the Third Reich against the local communist-led forces of the National Liberation Army of Yugoslavia and Partisan Detachments of Yugoslavia (*Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije*, NOV i POJ/NOVJ), more commonly knowns as the partisans.¹

SDK was formed on 15 September 1941 under the name of Serbian Volunteer Command (*Srpska dobrovoljačka komanda*; SDK). It was primarily formed using pre-war members of the far-right party Yugoslav National Movement (*Jugoslavenski narodni pokret* / *Југословенски народни покрет*), which was also known as the United Militant Labour Organization (*Združena borbena organizacija rada* / *Здружена борбена организација рада*; abbreviated to *Zbor* / *Збор* (Rally)). Also, the members of the youth organization of the Zbor, the White Eagles (*Beli orlovi* / *Бели орлови*), were heavily recruited into the SDK. The founder and leader of the Zbor, Dimitrije Ljotić (1891–1945) also joined the SDK, but he didn't take command of the formation. SDK was under the leadership of the professional military officer, Colonel Kosta Mušicki (1897–1946). Despite this, the members of the SDK were known as *Ljotićevci*, which shows how much important was Ljotić as the ideological leader of the SDK.

Primarily, the SDK was formed to combat the rising communist-led insurgency in Serbia, which was fighting against the German occupation and Serbian collaborationist government under the leadership of General Milan Nedić (1877–1946). At first, the SDK was composed of 12 volunteer detachments (of company size), which had between 120 and

¹ George Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im zweiten Weltkrieg 1939–1945: Erster Band: Die Waffengattungen – Gesamtübersicht* (Osnabrück: Biblio Verlag, 1977), 400 (hereafter Tessin, *Verbände und Truppen: Erster Band*); H. L. de Zeng IV, »History of the Serbian Volunteer Corps,« *Siegrunen* 28 (1982): 44–54.

150 personnel and were mostly commanded by the officers of the former Royal Yugoslav Army or Yugoslav Gendarmerie. Already on 17 September 1941, the first fight between the SDK and partisan unit happened in the village of Dražanj.

In November 1941, SDK with Gendarmerie and Chetniks of Kosta Pećanac (1879–1944) were put under unified command, named *Šumadijski korpus* (Šumadija Corps). On 15 February 1942, the SDK had 172 officers and 3513 soldiers. At the end of the same year, the volunteer detachments were reformed into five battalions (with around 500 men each) and on 1 January 1943, the SDK was renamed into Serbian Volunteer Corps (*Srpski dobrovoljački korpus* / *Српски добровољачки корпус*; German: *Serbische Freiwilligenkorps*; the abbreviation stayed the same: SDK).

SDK was formally under the command of Nedić's government, but it was under direct command of Supreme German Commander in Serbia (*Militärbefehlshaber in Serbien*). The formal connection between German military command and SDK battalions was established using German liaison officer, attached to each battalion. At first, there were four volunteer (infantry) and one Chetnik battalion, but on 4 January, they formed also a mechanized battalion, cavalry squadron and received six airplanes (which were mostly used as courier planes).

In May 1943, Nedić wanted to increase the SDK personnel to form five regiments, but this request was turned down by the Germans. During this time, Germans captured and disarmed around 3,000 Chetniks of Pavle Đurišić (1907–1945). Due to intervention of Nedić and Ljotić, these Chetniks were released and used to form three regiments of so-called Montenegrin Volunteer Corps (*Crnogorski dobrovoljački korpus* / *Црногорски добровољачки корпус*), which later (in early 1944) became part of the SDK. On 15 September 1943, Nedić visited Adolf Hitler in Obersalzberg and gained permission to reinforce the SDK with at least five additional battalions (which could increase to 10 battalions if there are enough volunteers and equipment). This led to reorganization of existing five battalions to five regiments with 2 battalions each; process was completed by 20 October. But the worsening situation of Axis countries also reflected in the drop of volunteers to the SDK, which had difficult time to replace combat losses. At the end of 1943, the SDK had five regiments (with around 1,200 men each), artillery division

(five batteries with 560 men), mechanized battalion and cavalry squadron.²

In August 1944, the SDK had reached the strength of 9,886 men, which was the peak of the size of this formation. The next month Yugoslav partisans, with the support of the Soviet Red Army, begun an offensive to liberate Serbia. Unable to stop their progress, Germans, together with collaborators, started the strategic retreat towards the north, to Slovenia (and further to Austria). On 10 October 1944, the SDK command with its communication company were the last SDK units to leave Belgrade, the Serbian capital. German command wanted to use Serbian volunteers elsewhere, as they considered as their most valuable and useable collaborationist formation in Serbia. SDK was to be send to Operational Zone of Adriatic Littoral (*Operationszone Adriatisches Küstenland*; OZAK), where they would be under the leadership of Odilo Globočnik (1904–1945), the High Police and SS Leader of the OZAK (HSSPF OZAK).³ Most of the SDK personnel were transported to Slovenia using trains. First train left Serbian territory on 17 October, while the last left the 21 October. Part of the 5th Regiment of the SDK left towards Slovenia on foot, crossing the territory of the Independent State of Croatia (*Nezavisna država Hrvatska*, NDH). On 24 December 1944, between 30–40 SDK personnel were caught by the Croatian forces and killed, even though they were all fighting on German side. NDH considered the presence of the SDK on their territory as an intrusion, plus they weren't informed by the Germans of the transport of the SDK.

² Archives of the Republic of Slovenia (hereafter) ARS, SI AS fond 1931, t. e. 602, interrogation report of Giorgij Ivanović, 20 April 1945; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944. Knjiga Prva (1941–1942.)* (Beograd: Sloboda, 1979), 165–174; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944. Knjiga Druga (1943–1944.)* (Beograd: Sloboda, 1979), 10, 149, 194, (hereafter Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji 2*); David Littlejohn, *Foreign Legions of the Third Reich: Volume 3: Albania, Czechoslovakia, Greece, Hungary and Yugoslavia* (San Jose: R. James Bender Publishing, 1994), 255 (hereafter Littlejohn, *Foreign Legions of the Third Reich 3*); Hans Werner Neulen, *An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS* (München: Universitas Verlag, 1992), 226–232 (hereafter Neulen, *An deutscher Seite*); Gaj Trifković, »The Key to the Balkans: The Battle for Serbia 1944,« *The Journal of Slavic Military Studies* 28 (2015): 528. For more on the SDK, see: Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића: 1934–1945* (Београд: Народна књига, 1984) (hereafter Стефановић, *Збор*).

³ ARS, SI AS fond 1848, t. e. 29, report on Nedićevci and Chetniks by Intelligence Centre of the 9th Corps, undated; Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji 2*, 352–355.

Coming to Slovenia

On 30 October the first train composition of 1,500 Serbian volunteers came to Ljubljana, which already on the same day continued to Postojna. Later, seven more trains followed. Serbs during their short stay in Ljubljana declared, that they “aren’t fanatics and loyal to Germans.” Many of them also told to Slovenians, that they “don’t have intention to fight and absolutely to shoot brothers” (e.g. Slovenians). Three highest Serbian officers on the first transport were also received by Leon Rupnik (1880–1946), President of the Provincial Government of the Province of Ljubljana and chief inspector of the Slovene Home Guard. Slovene Home Guard (*Slovensko domobranstvo*) was the main collaborationist force in the Ljubljana Province and the largest of all Slovenian-manned collaborationist forces.⁴ At that time, Rupnik promised Serbian delegation, that Social Help, humanitarian organization in the Province of Ljubljana, will take care of Serbian civilians, that came with SDK personnel to the Slovenian territory.⁵

The first intelligence report by Slovenian partisans on the SDK is from 2 November, when they reported the plans of the SDK to be garrisoned in the towns (or villages) of Postojna, Prestranek, Št. Peter na Krasu (today Pivka) and Ilirska Bistrica. Partisan intelligence operatives also passed information that between 20 and 25 thousand Serbian soldiers will be moved in this area. Serbian soldiers told locals, that they “don’t want to fight with Russians”, but they will pounce with all force on partisans, which was contradictory to their earlier statements. Arrival of the SDK also raised the morale of the Slovenian National Defense Corps (*Slovenski narodno varnostni zbor*, SNVZ), which was the primary Slovenian-manned collaborationist force in the OZAK.⁶ Slovenian

⁴ For more on the Slovene Home Guard, see: Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo: 1943-1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003); Aleš Nose, *Domobranci, zdravo – Bog daj: protikomunistične enote na Slovenskem 1942-1945. 2., prenovljena in dopolnjena izdaja* (Ljubljana: Modrijan 2017).

⁵ ARS, SI AS fond 1851, t. e. 89, situational report of Intelligence Patrol 1 Dolinar, 3 November 1944; ARS, SI AS fond 1912, t. e. 8, news of 2 November 1944; Stanko Kociper, *Kar sem živel: Spomini* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996), 250.

⁶ For more on the Slovenian National Defense Corps, see: Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem: 1943-1945* (Ljubljana, Borec, 1982).

collaborators also started to plan, how to deal a major strike against partisans with the help of the SDK.⁷

On the 10 November, a group of Serbian officers with Mušicki himself, visited Postojna (and the local tourist attraction Postojna Cave) and the next day also Pivka. This visit was meant to finally settle upon on future positions of the SDK units, when they arrive in the area.⁸

During this time, the German high command also subjugated the SDK to the Waffen-SS. As Waffen-SS in the second part of 1944 started to take control of most foreign military units, that were fighting on the German side, this also happened to the SDK, which formally joined the Waffen-SS. The order of integration was issued on 9 November but was carried out only on 27 November. At that movement, the SDK had five regiments, each with three battalions, communication company, logistics company and German liaison officer. The process of integration was concluded on 23 January 1945 with the order, issued by the *SS-Führungshauptamt* (SS-FHA), the operational headquarters of the SS, which proclaimed the SDK "attached to Waffen-SS" (*in die Waffen-SS versetzt*) as an "armed formation of the SS" (*Waffen-Verband der SS*). All the Serbian personnel of the SDK were "for the duration of war transferred to the Waffen-SS" (*für die Dauer des Krieges zur Waffen-SS kommandiert*). The same notification to the HSSPF OZAK also included information, that the SDK is composed of: Corps' HQ with communications company and five regiments with three battalions each. In March 1945, the Germans also started to use the designation of Serbian SS-Corps (*Serbisches SS Korps*) for the SDK. While Serbian soldiers never got Waffen-SS uniforms, insignia or identification papers, they received their supply of weapons, ammunitions, equipment, food, etc. through the Waffen-SS supply system.⁹

⁷ ARS, SI AS fond 1851, t. e. 89, situational report of Intelligence Patrol 1 Dolinar, 2 November 1944.

⁸ ARS, SI AS fond 1851, t. e. 67, intelligence report, 25 November 1944.

⁹ ARS, SI AS fond 1760, folder 257, »Serbisches Freiwilligen Korps«, 7 February 1945; Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji 2*, 352–355; Littlejohn, *Foreign Legions of the Third Reich 3*, 255.

First fights with Slovenian partisans

One of the first antiguerrilla actions of the SDK in Slovenia happened in the second part of the November 1944. Together with Germans and SNVZ units, Serbian volunteers participated in the operation. Serbian volunteers in several columns left Pivka and advanced towards the Snežnik mountain and the Brkini region. Action was a complete disaster, as Slovenian partisans, officially known as *Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije* (National Liberation Army and Partisan Detachments of Slovenia; NOV in POS) were informed in advance regarding the plan and managed to move their units from the operational area. Due to confusion, several Serbian soldiers died as a result of friendly fire when skirmishes happened between their own units.¹⁰

On 19 December 1944 was a first day of a large operation against partisans in the Vipavska Valley (*Vipavska dolina*) and Trnovo Forest (*Trnovski gozd*). The operation was launched as a revenge for killing of one Serbian officer by the partisans. In the operation participated between 400 and a thousand soldiers of the 2nd Battalion of the 2nd Regiment of the SDK, which were allocated to two battlegroups, led by Germans. First battlegroup had a starting point in Postojna with objective of seizing Otlica, while the second started operation also in Postojna, but with the goal of reaching Vipava (through Razdrto). First battlegroup quickly reached its goal, because it was opposed only by a weakened *Gregorčičeva brigada*, so it also continued towards Predmeja. The other battlegroups, including the second with Serbian soldiers, faced much better prepared defense positions by partisans. Partisan 9th Corps started to conduct a retreat of its units, which German-led units took advantage and on 26 December captured villages of Čepovan, Slap ob Idrijci and Dolenja Trebuša. At this point, German command realized that the partisan units managed to evade encirclement and decided to stop the operation. On 30 December, the German and Serbian units began returning to their garrisons. But during the operations, the SDK and part of the 2nd Battalion of the *10. SS-Polizei-Regiment* established new stronghold in the village of Col. The new stronghold was manned by

¹⁰ ARS, SI AS fond 1851, t. e. 89, situational report of Intelligence Patrol 1 Dolinar, 23 November 1944.

around 600 soldiers, that also had 5 anti-tank guns. Serbian soldiers left Col (for Postojna) after two weeks.¹¹

While first Serbian units were already in combat with Slovenian partisans, some SDK units were still arriving. Most of the SDK units came to Slovenia on the Osijek-Zagreb-Graz-Ljubljana-Postojna route. On Austrian territory, some units were replenished with new recruits, before they were sent to the OZAK. Other parts of the SDK used the Petrovac-Kraljevo-Čačac-Užička Požega-Užice-Brčko-Gunje-Vinkovac-Zagreb-Varaždin-Klagenfurt-Jesenice route. This route was also taken by the artillery division of the SDK, that came into Bohinjska Bistrica on 25 December. At the time of the arrival, the artillery division had only two Italian heavy mortars and regular infantry armament, according to partisan intelligence service. After some time, the division was transferred to Prestranek.¹²

In December 1944, talks between Serbians and Slovene Home Guard started regarding potential merger. To that end, one officer of the Home Guard, who was previously Serbian volunteer, was named as a liaison officer between them. This cooperation resulted, "that almost every Home Guardsman had – in secret, of course – Yugoslav signs and emblems with the insignia of Peter II, which would they used in the right movement to change for current German ones," also reported partisan intelligence operatives. Slovenian-Serbian plan was thwarted by the Germans, when they arrested this liaison officer. Never less, talk regarding cooperation between Slovenian Home Guard, SDK, Chetniks and Russian Vlasovites continued.¹³ At this time, some Serbs, who were previously members of the Home Guard, joined the ranks of the SDK.¹⁴

¹¹ ARS, SI AS fond 1848, t. e. 29, report on Nedićevci and Chetniks by Intelligence Centre of the 9th Corps, undated; ARS, SI AS fond 1848, t. e. 32, situational report Nr. 201 of the Intelligence Centre of the 9th Corps, 20 December 1944; ARS, SI AS fond 1848, t. e. 32, situational report Nr. 204 of the Intelligence Centre of the 9th Corps, 31 December 1944; ARS, SI AS fond 1851, t. e. 89, situational report of Intelligence Patrol 1 Dolinar, 1 January 1945; Franjo Bavec, *Bazoviška brigada* (Ljubljana: Odbor Bazoviške brigade, Partizanska knjiga, 1970), 396–406; Stanko Petelin, *Osvoboditev Slovenskega primorja* (Nova Gorica: ČZP Soča, 1965), 80–84 (hereafter Petelin, *Osvoboditev*).

¹² ARS, SI AS fond 1848, t. e. 28, interrogation report of Dragoljub T., 5 January 1945; ARS, SI AS fond 1848, t. e. 28, interrogation report of Jovan V., 27 March 1945; Petelin, *Osvoboditev*, 22.

¹³ ARS, SI AS fond 1851, t. e. 89, situational report of Intelligence Patrol 1 Dolinar, 1 January 1945.

¹⁴ ARS, SI AS fond 1877, t. e. 50, request for leave by Milorad P., 12 February 1945.

Replenishment and disease

After arriving in Slovenia, the SDK started a process of reorganization, replenishment and inclusion of new recruits. These recruits started to come from different prisoner-of-war, labor and concentration camps, especially those in Austria and Germany. In the Austrian capital of Vienna, SDK also established a central recruiting office, which was actively seeing new recruits. Potential recruits were shipped from the camps to Vienna, given 14 days to think about joining the SDK or returning to the camps. On the other hand, the *SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und-Ersatz-Battalion 13*, which was stationed in Austrian town of Leoben, was training new German (liaison) personnel for the SDK.¹⁵

While almost all new recruits were Serbians (or at least Yugoslavs), at least one Polish civilian joined the SDK. Krištof D. was interned by the Germans in October 1940 and then sent to work in Leipzig. There he worked in the steelworks for a year and a half, until he managed to flee back to Poland. After three months of hiding, he was captured and sent to Austria. He once again escaped, this time to Vienna, but was recaptured and this time sent to the concentration camp Launsdorf. From there, he on 14 February 1945 again escaped to Vienna, where he met a Serbian recruiter for the SDK. He decided to join the Serbian formation, and on 20 February he was in Ilirska Bistrica, where he was assigned to a training company. But already on 9 March he deserted with another soldier and joined the Slovenian partisans. When he was asked, why he had joined the SDK, he replied, that was the only opportunity to join the resistance.¹⁶

This process was also confounded with the spread of different viral diseases among Serbians, soldiers and civilians. Bad quality and small quantity of food, worn-out uniforms and clothes (and lack of them), resulted in spreading of especially louse-borne typhus not just among Serbians, but also among the local population. On January 1945, intelligence service of the NOV in POS noted several death cases, which resulted in a

¹⁵ ARS, SI AS fond 1760, folder 257, »Serbisches Freiwilligen Korps«, 7 February 1945; ARS, SI AS fond 1848, t. e. 29, »Overview of Serbian Volunteer Corps and Chetniks« by Intelligence Point I, 19 March 1945.

¹⁶ ARS, SI AS fond 1848, t. e. 28, interrogation report of several deserters, 27 March 1945.

quarantine of a whole town of Ilirska Bistrica. Locals with contact with partisans also spread the typhus among them; the outbreak among partisans was mostly limited to the Istria Detachment (*Istrski odred*).¹⁷

In early 1945, the SDK units were located as follows: Corps' HQ in Postojna, 1st Regiment's HQ in Prestranek with units along the railway line Postojna-Pivka, 2nd Regiment in Pivka and along the railway line Pivka-tunnel under Kilovčane, 3rd Regiment in Jordani and along railway Jordani-Reka, 4th Regiment with HQ in Ilirska Bistrica and units along railway line Ilirska Bistrica-Jordani and Col, and 5th Regiment with HQ in Prem and its units along railway line between tunnel under Kilovčane and Ilirska Bistrica. In Postojna was also the HQ of the SKD's military police contingent (so-called Field Gendarmerie), which also included a group of 20 members of the secret police. In Slovenia, members of the SDK were also known as *Nedićevci* (after the Nedić). The primary mission of the SDK was security-in-deep of the road *Trieste-Rijeka*, railway line Trieste-Postojna and connecting roads between settlements in this area. The size of garrisons varied from 80 (in Orlek) to 900 (in Prestranek). Most active garrisons were Prem (1st Battalion of the 5th Regiment) and Ilirska Bistrica (3rd Battalion of the 4th Regiment), where Serbian soldiers daily made combat patrols along the railway line, neighboring roads and settlements.¹⁸

An example of such major control action is the action of 16 February, when 3 German officers with 200 Serbian soldiers left Ilirska Bistrica at 3 AM. At first, they searched the village of Potok, and then Janežovo Brdo. Here, a small group of soldiers left to search the village of Ostrožno Brdo. After the return of the group, the whole column went to Prelože and Pregarje, from where they returned to Ilirska Bistrica in late afternoon. During this "action", Serbian soldiers managed to capture two partisans, while they also had beaten one civilian, who they suspected to be helping the partisans.¹⁹

¹⁷ ARS, SI AS fond 1851, t. e. 89, situational report of Intelligence Patrol 1 Dolinar, 31 January; Maks Zadnik, *Istrski odred* (Nova Gorica: Partizanska knjiga, 1975), 624.

¹⁸ ARS, SI AS fond 1848, t. e. 24, monthly report from 15 February to 15 March 1945 by Intelligence Centre of the 4th Battalion of 18th Brigade, 15 March 1945; ARS, SI AS fond 1848, t. e. 29, »Overview of Serbian Volunteer Corps and Chetniks« by Intelligence Point I, 19 March 1945; ARS, SI AS fond 1864, t. e. 4, situational report of Intelligence Centre of the HQ of 2nd Brigade of National Defence, 31 January 1945.

¹⁹ ARS, SI AS fond 1864, t. e. 320a, situacijsko poročilo št. 145 OC Komande istrskega vojnega področja, z dne 17. februarja 1945.

In mid-April 1945, the SDK had almost 8,000 men, which were equipped with (also) 29 antitank guns and 29 mortars.²⁰

Major operations

Serbian soldiers also participated in major antiguerrilla operations. One such operation was *Rübezahl III*, which started on 2 March. For the purpose of this operation, Globočnik established an operational group Lion (*Löwe*) and took direct command of it. Operational group was composed from two battlegroups: *Zuschneid* and *Köstermann* (both named after their commanding officers). *Zuschneid* had German units, Caucasian battalion and two battalions of the SDK, while *Köstermann* comprised solely of German units. Altogether, Globočnik had under his command around 6 thousand soldiers and his goal was the destruction of the partisan 30th Division. After the start of the operation, partisans managed to hold their initial position in Vipavska dolina (Vipava Valley) and Trnovski gozd (Trnovo Forest) for two days, but the Axis pressure was too severe and they afterwards they started with to retreat. The operation lasted for ten days; Globočnik managed to push partisan division away from the important communication lines and at the same time inflicting major casualties among guerrillas, but division itself survived due to skillful evasion.²¹

SDK in Slovenia (or OZAK) wasn't facing only the local guerrilla force, but also were faced with an occasional aerial bombardment by British and/or American air force. On 12 March, Allied planes attacked railway station and railway bridge in the Prestranek. During the attack, planes also bombed some buildings, where Serbians were staying. The partisan intelligence service reported (highly exaggerated) casualties: more than 80 killed and 150 wounded Serbian soldiers. Allied planes also attacked Serbian units on the field; the same month they attacked a column of the 2nd Battalion of the 1st Regiment, when it was operating around the town of Idrija. The results of the attack, according to partisan

²⁰ Zdravko Klanjšček, *Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske: 1943-1945* (Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1999), 344 (hereafter Klanjšček, *Deveti korpus*).

²¹ Radoslav Isaković-Rade, *Kosovelova brigada* (Ljubljana: Odbor Kosovelove brigade, Partizanska knjiga, 1973), 629–644 (hereafter Isaković, *Kosovelova brigada*); Klanjšček, *Deveti korpus*, 371–377; Stanko Petelin, *Gradnikova brigada* (Ljubljana: Borec in Naša obramba, 1983), 456–459; Petelin, *Osvoboditev*, 94–97.

sources, were six killed and 19 wounded Serbian soldiers. Among the wounded, was also Nikola Ljotić, son of the ideological leader of the SDK. Nikola was at that time commander of the 7th Company of the said regiment.²²

Globočnik also decided to use Serbian units in the two last major operations in the OZAK, "The start of the spring" (*Frühlingsanfang*) and "The end of the winter" (*Winterende*). In these two operations were used two battalions of the 1st regiment of the SDK and the artillery division. Infantry battalions were part of *Kampfgruppe Blank*, and the artillery division was assigned to *KG Dippelhofer*. Two infantry battalions were used initially to hold positions along the line Podbrdo-Grahovo-Reka-Spodnja Idrija, while the Serbian artillery was holding the line Spodnja Idrija-Škofja Loka. Partisan assessment of the SDK units after the operation was frank: "By the soldiers of the first volunteer corps is noted despair. From the hopeless situation, they are trying to save themselves, from which is noted a very good fighting and perfect guerrilla tactics, which they use. This was very clearly seen during several fights with our brigades and on the attack on the HQ of the 31st Division. Here they used small, very mobile units with light infantry weapons: these units are moving very conspiratorially and can quite easily break through our positions. The purpose of these attacks is to spread panic among our units and at the same time to destroy headquarters."²³

In late March partisan intelligence reported several incidents between Serbian volunteers and Italian fascist units, which, according to partisan report, one time led to the killing of 6 Italians in Postojna. At the same time, they also reported that Ljotić had established, through Swiss contacts, a communication line with Konstantin Fotić (1891–1959), high-ranking Yugoslav diplomat, regarding the "exit from the complicated situation in which are the Serbian volunteers. They knew that the Germany will soon crumble and that they have committed plenty [of war crimes]." But Ljotić also had to continue to please his German overlord(s). On 27 March he attended a meeting, chaired by Globočnik itself, of all senior commanders of foreign units, fighting on

²² ARS, SI AS fond 1848, t. e. 43, report on aerial bombardment by the Intelligence Point B4, 15 March 1945; ARS, SI AS fond 1848, t. e. 44, informational report Nr. 43 by Intelligence Point B11, 5 April 1945; ARS, SI AS fond 1851, t. e. 88, informational report for 15 March 1945 by Intelligence Centre of the HQ of Notranjska Detachment, 16 March 1945.

²³ ARS, SI AS fond 1851, t. e. 97, monthly report from 21 March to 20 April 1945, 20 April 1945; Isaković, *Kosovelova brigada*, 647–668; Klanjšček, *Deveti korpus*, 387–394.

the German side in the OZAK, where they discussed the unification of all these units and to prepare for the arrival of Yugoslav 4th Army, which was heading (along the Adriatic Sea coastline) towards Trieste. At the meeting, they also started to plan the evacuation of the forces towards Austria.²⁴

Two regiments of the SDK, with the support of 1,500 men of the Lički Chetnik Corps, were used on 24 March to scour the area of Brkini in search of the partisans. Partisans evaded any contact with the enemies, and another operation failed to achieve its goal – destruction of partisan forces.²⁵

At this time, Allied planes increased the attacks on different strongholds of the SDK. On 2 April, partisans reported that Serbian soldiers had to leave Prestranek, Pivka and Postojna due to the bombings. In the strongholds, they left a small garrison and the rest of the soldiers were stationed in nearby villages. Aerial attacks were also used by Slovenian partisans to launch simultaneous attacks; on that same day, two battalions of Prešeren Brigade attacked SDK unit in the village of Bukovje and managed to expel them from the village. But the next day, combined German, Serbian, Home Guard and Chetnik attack forced partisans to leave the village.²⁶

In mid-April 1945, the German 97th Corps, which was a primary military command in the OZAK, started to reinforce positions on the defense line Reka-Snežnik. Three regiments of the SDK, alongside units from *Dinarska divizija* and German *Polizei*, were assigned the positions in the area of Prezid-Čabar-Osilnica-Gerovo.²⁷

Until 20 April, the Yugoslav 4th Army was advancing with relative ease towards the Rijeka and Trieste, but then came to heavily fortified

²⁴ ARS, SI AS fond 1848, t. e. 23, report of the Intelligence Centre of the 9th Corps, 29 March 1945; Drago Vresnik and Branko Jerkič, *Zaščita boja za svobodo 1944–1945: Poveljstvo Vojske državne varnosti – 1. slovenska divizija Narodne obrambe, Prva brigada VDV – NO* (Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1999), 97 (hereafter Vresnik in Jerkič, *Zaščita boja za svobodo*).

²⁵ Klanjšček, *Deveti korpus*, 412.

²⁶ ARS, SI AS fond 1851, t. e. 88, informational report for 31 March and 1 April 1945 by Intelligence Centre of the HQ of Notranjska Detachment, 2 April 1945; Stanko Petelin, *Enaintrideseta divizija* (Ljubljana: Borec in Partizanska knjiga, 1985), 245–246; Drago Vresnik, *Druga brigada Vojske državne varnosti – Narodne obrambe: Prispevek k zgodovini VDV Slovenije* (Ljubljana: RK ZRVS Slovenije in Naša obramba, 1987), 302–303.

²⁷ Klanjšček, *Deveti korpus*, 418. For more on the 97th Corps, see: Roland Kaltenegger, *General der Gebirgstruppe Ludwig Kübler: Der Bauherr der deutschen Gebirgstruppe und seine Zeit* (Würzburg: Verlagshaus Würzburg, 2011), 291–321.

positions of the German 97th Corps on so-called defense line *Ingrid*. Partisan leadership decided to employ attacks against the German side. On each wing, a partisan division was sent to attack German positions, while remaining army units would continue with frontal attacks. On the right wing was present partisan 20th Division, which was given the task of capturing Pivka (with the previous liberation of Prezid and Babno polje). From 23 to 27 April, fighting between the units of the SDK and Chetnik *Dinarska divizija* on one side and partisans on the other lasted through a series of attacks and counterattacks. On the first day of the fighting, Dimitrij Ljotić, was killed in a traffic accident near Ajdovščina. Due to a heavy pressure by Yugoslav forces, the SDK and Chetniks started to retreat. On the 27 April, the Yugoslav 20th Division managed to destroy the 5th Regiment of the SDK, which was holding villages of Koritnice, Knežak, Pivka and Milonja. The next day the same division also liberated Ilirska Bistrica, after the SDK regiment left the town. With the fall of Ilirska Bistrica, the Yugoslav 4th Army had an unopposed route towards Trieste.²⁸

At the end of April 1945, two regiments of the SDK (3rd and 4th) were holding positions on the line south of Kočevje (Kočevska Reka-Novi Lazi-Morava-Ajbelj-Gornja and Dolnja Briga). As they needed reinforcement, also the 2nd Regiment was sent to their support. But during the fighting, partisans reported, that the armament and morale of Serbians are "extremely bad".²⁹

On 6 May, the Operational group of the SDK, composed of three remaining regiments and 500 Chetniks, received order to start a withdrawal, beginning the next day at 6 PM. The plan was to move in the direction of Kranj and Radovljica, while at the same time repulsing attacks of the Yugoslav 29th Division.³⁰

²⁸ Lado Ambrožič-Novljan, *Gubčeva brigada* (Ljubljana: Partizanska knjiga in Odbor Gubčeve brigade, 1972), 929–938; Klanjšček, *Deveti korpus*, 421; Petelin, *Osvoboditev*, 196–197; Стефановић, *Због*, 327; Vresnik and Jerkič, *Zaščita boja za svobodo*, 294.

²⁹ ARS, SI AS fond 1851, t. e. 64, report on situation in Dolenjska, 26 April 1945; ARS, SI AS fond 1851, t. e. 64, report on enemy units in the line Novo mesto, Kočevje, Rakek, 1 May 1945.

³⁰ Petar S. Brajović, *Konačno oslobođenje. Sjećanja i obrade* (Zagreb: Spekter, 1983), 328–329; Kosta Nikolić, "Obračun Titova režima s jugoslavenskim monarhističkim protukomunističkim snagama na kraju Drugog svjetskog rata," *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2012): 637.

Complete break of the German-led (mobile) defense in south of Slovenia also resulted in the splitting of the SDK units. Remnants of the 1st and the 5th Regiment managed to escape to Italy, crossing the Soča river, and to surrender to British forces. Remaining regiments, or parts of them, followed the initial (Northern) route through Ljubljana, Kranj and further to north towards Austria.³¹

Serbians, which managed to get into the Austrian territory, participated on 11 May with other German (-led) units (*SS- und Waffen-Unterführerschule Laibach*, 7th SS-Division "Prinz Eugen",³² 1st SS-Regiment "Waräger",³³ 3rd SS-Gendarmerie-Motorisierte-Bataillon, two tank companies, 503rd Chetnik Corps and the units of the Slovene Home Guard) in the last fight against the Yugoslav forces in the area of village of Villach. They managed to break Yugoslav positions, crossed the Drau river and only after that, they surrendered to the British units. Four thousand surviving Serbs were turned over by the British to the Yugoslavs, using the ruse of transport to Italy, where they would join their comrades. First transport left the prisoner-of-war camp at Viktring on 24 May at 9 AM and afterward it was given over to Yugoslav forces. By the way of Klagenfurt, Villach and Rosenbach, transport left Austria and entered Yugoslavia, heading southwards. Second transport left the next day, using the route of Viktring-Rosenthal-Rosenbach, which was also used by the third transport on 26 May. On the night of 26/27 May, Vlado Ljotić, another son of Dimitrij Ljotić and a member of the SDK, managed to sneak back to the Vitring camp, where he revealed the fate of Serbian volunteers and other Yugoslav nationals, German

³¹ ARS, SI AS fond 1851, t. e. 66, intelligence overview by the HQ of 4th Army, 6 May 1945; Klanjšček, *Deveti korpus*, 438.

³² For more on the "Prinz Eugen" division, see: Goran Babić, *Paor s bajonetom: Zločin i kazna vojvodanskih folksdojčera* (Beograd: Glasnik, 2012); Srđan Božović, *Divizija 'Princ Eugen'* (Pančevo: Narodni muzej, 2011); Thomas Casagrande, *Die volksdeutsche SS-Division 'Prinz Eugen': Die Banater Schwaben und die national-sozialistischen Kriegsverbrechen* (Frankfurt/Main: Campus Verlag, 2003); Otto Kumm, *'Vorwärts Prinz Eugen!': Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Gebirgs-Division 'Prinz Eugen'* (Osnabrück: Munin-Verlag, 1978) (hereafter) Kumm, *Vorwärts Prinz Eugen*); Otto Kumm, *7. SS-Gebirgs-Division Prinz Eugen im Bild* (Osnabrück: Munin Verlag, 1983); Otto Kumm, *The History of the 7 SS Mountain Division 'Prinz Eugen'* (Winnepeg: J. J. Fedorowicz, 1994).

³³ For more on the "Waräger" regiment, see: Klemen Kocjančič, "Between Vlasov and Himmler: Russian SS-Sonder-Regiment I 'Waräger' in Slovenia, 1944-45," *The Journal of Slavic Military History* 30 (2017): 50-60.

collaborators – return to Yugoslavia. In the following days, most of them were killed in mass executions, mainly in the Kočevski Rog forest.³⁴

Conclusion

After the Serbian Volunteer Corps arrived in Slovenia, it needed some time to reorganize and replenish their personnel, equipment and armament. The primary mission of the SDK was protection of important railway lines and roads in the operational area, with intensive monitoring of nearby areas. But more and more, German command started to use (selected) units of the SDK for participation in major operations, aiming with destruction of partisan forces in the region. During these operations, SDK gained some level of respect from partisans, based on their (counter) insurgency's ability. Most of the SDK followed other German (-led) units and retreated into Austria, where they surrendered to the British. But they turned them over to the Yugoslavian forces; shortly afterwards many Serbian volunteers were killed in Slovenia. The small force of the SDK, that managed to retreat to Italy, were more fortunate.

SOURCES AND LITERATURE

Archival sources:

Arhives of the Republic of Slovenia (ARS): SI AS fond 1931; SI AS fond 1760; SI AS fond 1848; ARS, SI AS fond 1851; ARS, SI AS fond 1864; ARS, SI AS fond 1877; ARS, SI AS fond 1912.

Published sources and memories:

Kociper, Stanko. *Kar sem živel: Spomini*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.

Literature:

Ambrožič-Novljan, Lado. *Gubčeva brigada*. Ljubljana: Partizanska knjiga in Odbor Gubčeve brigade, 1972.

³⁴ France Grum, *Vetrinjska tragedija: V spomin nesmrtnim junakom, izdanim v Vetrinju od 27. – 31. maja 1945 in pomorjenim za velike ideje svobode* (Ljubljana: Magnolija, 1991), 27–30; Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo: 1943–1945: Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003), 501–508; Franci Strle, *Veliki finale na Koroškem* (Ljubljana: samozaložba, 1976), 162–184, 362–369.

Babić, Goran. *Paor s bajonetom: Zločin i kazna vojvođanskih folksdojčera*. Beograd: Glasnik, 2012.

Bavec, Franjo. *Bazoviška brigade*. Ljubljana: Odbor Bazoviške brigade, Partizanska knjiga, 1970.

Borković, Milan. *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944*. Knjiga Prva (1941–1942). Beograd: Sloboda, 1979.

Borković, Milan. *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944*. Knjiga Druga (1943–1944). Beograd: Sloboda, 1979.

Božović, Srđan. *Divizija 'Princ Eugen'*. Pančevo: Narodni muzej, 2011.

Brajović, Petar S. *Konačno oslobođenje. Sjećanja i obrade*. Zagreb: Spektar, 1983.

Casagrande, Thomas. *Die volksdeutsche SS-Division 'Prinz Eugen': Die Banater Schwaben und die national-sozialistischen Kriegsverbrechen*. Frankfurt/Main: Campus Verlag, 2003.

Grum, France. *Vetrinjska tragedija: V spomin nesmrtnim junakom, izdanim v Vetrinju od 27. – 31. maja 1945 in pomorjenim za velike ideje svobode*. Ljubljana: Magnolija, 1991.

Isaković-Rade, Radoslav. *Kosovelova brigada*. Ljubljana: Odbor Kosovelove brigade, Partizanska knjiga, 1973.

Kaltenegger, Roland. *General der Gebirgstruppe Ludwig Kübler: Der Bauherr der deutschen Gebirgstruppe und seine Zeit*. Würzburg: Verlagshaus Würzburg, 2011.

Klanjšček, Zdravko. *Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske: 1943-1945*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1999.

Kocjančič, Klemen. "Between Vlasov and Himmler: Russian SS-Sonder-Regiment I 'Waräger' in Slovenia, 1944-45." *The Journal of Slavic Military History*, 30, (2017), 50–60.

Kumm, Otto. *7. SS-Gebirgs-Division Prinz Eugen im Bild*. Osnabrück: Munin Verlag, 1983.

Kumm, Otto. *The History of the 7 SS Mountain Division 'Prinz Eugen'*. Winnepeg: J. J. Fedorowicz, 1994.

Kumm, Otto. *'Vorwärts Prinz Eugen!': Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Gebirgs-Division 'Prinz Eugen'*. Osnabrück: Munin-Verlag, 1978.

Littlejohn, David. *Foreign Legions of the Third Reich: Volume 3: Albania, Czechoslovakia, Greece, Hungary and Yugoslavia*. San Jose: R. James Bender Publishing, 1994.

Mrakar, Boris. *Domobranstvo na Primorskem: 1943-1945*. Ljubljana, Borec, 1982.

Mrakar, Boris. *Slovensko domobranstvo: 1943-1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.

Neulen, Hans Werner. *An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS*. München: Universitas Verlag, 1992.

Nikolić, Kosta. "Obračun Titova režima s jugoslavenskim monarhističkim protukomunističkim snagama na kraju Drugog svjetskog rata," *Časopis za suvremenu povijest*, 3, (2012), 631–650.

Nose, Aleš. *Domobranci, zdravo – Bog daj: protikomunistične enote na Slovenskem 1942-1945. 2., prenovljena in dopolnjena izdaja*. Ljubljana: Modrijan 2017.

Petelin, Stanko. *Enaintrideseta divizija*. Ljubljana: Borec in Partizanska knjiga, 1985.

Petelin, Stanko. *Gradnikova brigada*. Ljubljana: Borec in Naša obramba, 1983.

Petelin, Stanko. *Osvoboditev Slovenskega primorja*. Nova Gorica: ČZP Soča, 1965.

Стефановић, Младен. *Збор Димитрија Љботића: 1934 –1945*. Београд: Народна књига, 1984.

Strle, Franci. *Veliki finale na Koroškem*. Ljubljana: samozaložba, 1976.

Tessin, George. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im zweiten Weltkrieg 1939–1945: Erster Band: Die Waffengattungen – Gesamtübersicht*. Osnabrück: Biblio Verlag, 1977.

Trifković, Gaj. "The Key to the Balkans: The Battle for Serbia 1944". *The Journal of Slavic Military Studies*, 28, (2015), 524–555.

Vresnik, Drago and Jerkič, Branko. *Zaščita boja za svobodo 1944–1945: Poveljstvo Vojske državne varnosti – 1. slovenska divizija Narodne obrambe, Prva brigada VDV – NO*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1999.

Vresnik, Drago. *Druga brigada Vojske državne varnosti – Narodne obrambe: Prispevek k zgodovini VDV Slovenije*. Ljubljana: RK ZRVS Slovenije in Naša obramba, 1987.

Zadnik, Maks. *Istrski odred*. Nova Gorica: Partizanska knjiga, 1975.

Zeng IV, H. L. de. "History of the Serbian Volunteer Corps". Siegrunen, 28, (1982), 44–54.

Др Клемен Коцјанчич

Центар за истраживање одбране

Факултет друштвених наука, Универзитет у Љубљани (Словенија)

E-mail: klemen.kocjancic@fdv.uni-lj.si

ПОСЛЕДЊИ МЕСЕЦИ СДК. СРПСКОГ ДОБРОВОЉАЧКОГ КОРПУСА НА СЛОВЕНАЧКОЈ ТЕРИТОРИЈИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

(Резиме)

Српски добровољачки корпус је био једна од најзначајнијих колаборационистичких јединица која се борила на страни Немаца у Србији (и касније у неким другим деловима Југославије). Са продором совјетске Црвене армије у Србију у лето 1944. године Српски добровољачки корпус добио је наређење да се евакуише на територију данашње Словеније, где је провео последње месеце Другог светског рата. Након повлачења из отаџбине Српски добровољци, које су Немци сматрали најоданијим савезницима дислоцирани су у Оперативну зону Јадранско залеђе (Operationszone Adriatisches Küstenland), која је покривала делове италијанске, словеначке и хрватске територије, да би се реорганизовали и учествовали у антигерилским операцијама против словеначких партизана. Иако су били без довољно људства, наоружања и опреме, партизани су у њима и даље свидели опасне противнике, ефикасне у борби захваљујући познавању анти герилске тактике и борбеном искуству. непосредно пред окончање Другог светског рата десио се покушај обједињавања свих југословенских колаборационистичких и ројалистичких јединица под заједничком командом, али се он није остварио. Последњег месеца рата, Српски добровољачки корпус учествовао је у борбама против 4. југословенске армије, неуспешно покушавајући да заустави њен продор према Трсту. Након тога већина Корпуса се повукла у Аустрију, док се мали део нашао у Италији. Припадници СДК учествовали су у последњој бици на територији Аустрије, пре него што су се предали Британцима. Убрзо потом, Британци су их предали Југословенској армији, тако да је највећи део њих страдао у масовним егзекуцијама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, Словенија, Србија, Српски добровољачки корпус, Оперативна зона Јадранско приморје, Словеначки партизани, контрагерила.

Оригиналан научни рад
Примљен: 18. октобар 2019.
Прихваћен: 12. новембра 2019.

327.51(497.1:1-662NATO)"1951/1954"
355.02(497.1)"1951/1954"
327(497.1:450)"1951/1954"
COBISS.SR-ID 283790348

Пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
E-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

ЗАПАДНА ВОЈНА ПОМОЋ ЈУГОСЛАВИЈИ У КОНТЕКСТУ ЈУГОСЛОВЕНСКО-ИТАЛИЈАНСКИХ ОДНОСА 1951–1954. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У чланку се анализира пружање америчке, британске и француске војне помоћи Југославији током југословенско-италијанског сукоба око територијалног статуса града Трста. Аутор указује на политичке и војне интересе западних земаља да помажу Југославију. Чланак је писан на основу необјављене архивске грађе из Војног архива, Архива Југославије, Дипломатског архива, објављене архивске грађе америчке провенијенције и литературе на српском, енглеском, словеначком и француском језику.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: војна помоћ, Југославија, Италија, САД, НАТО, Трићанска криза.

Спољна помоћ је осетљив концепт и представља средство за остваривање политичких циљева и очување сопствене безбедности и моћи. Пружање материјалне и финансијске помоћи, велике по обиму и одрживе у дугом временском периоду, као значајна ино-

вација у односима између држава након Другог светског рата, има своје контроверзе и значајне политичке импликације.¹ У периоду након Другог светског рата Сједињене Америчке Државе биле су једина држава која је била у могућности да покрене послератну економску обнову Европе. Према неким истраживањима, директне америчке приватне инвестиције у земљама у развоју од 1945. до 1980. године износе 40 милијарди долара, док је економска и војна помоћ САД наведеним земљама за исти период износила око 200 милијарди долара.² Велики део тог новца био је усмерен на европске земље и борбу против комунизма. Једна од земаља која је због свог политичког значаја и специфичног географског положаја дошла у фокус америчке спољне политике била је и Југославија. Иако држава са комунистичким уређењем, Југославија се након Резолуције Информбироа 28. јуна 1948. постепено опредељује за политичку и економску сарадњу са западним земљама.³ Сматра се да је прве предлоге о потреби сарадње САД са Југославијом упутио амерички амбасадор Кенан (Cannon), који је крајем 1948. у својим извештајима из Београда указивао на политичку потребу помагања Југославији.⁴ На основу ових предвиђања, крајем јануара 1949. Стејт департмент је предложио секретару за трговину да пријаве за дозволу извоза индустријских производа и цивилне опреме у Југославију разматра брже, док је за војну опрему и стратешки материјал још увек важио ембарго. Председник Труман (Harry S. Truman) је 18. фебруара 1949. одобрио документ Савета за националну безбедност (National Security Council) којим се ублажава контрола извоза у Југославију.⁵ Иако формално економска, ова одлука је имала изразито политички значај уз дугорочно и стратешко опредељење ради „одржавања Тита на површини”.⁶ У току новембра 1949. САД су ревидирале своју трговинску политику

¹ Carol Lancaster, *Foreign Aid. Diplomacy, Development, Domestic Politics* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2007), 1–9.

² Henry Trofimenko, “The Third World and The U.S.-Soviet Competition: A Soviet View”, *Foreign Affairs*, LIX, Issue 5 (1981), 1023.

³ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije* (Beograd: Nolit, 1976), 79.

⁴ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1948–1955* (Zagreb: Globus, 1988), 61.

⁵ Исто, 62.

⁶ Lis, Lorejn M. *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat* (Beograd: BMG, 2003).

према Југославији и у сагласности са владом Велике Британије укинута је забрана извоза ратне опреме у Југославију.⁷

На основу захтева југословенске владе за економску помоћ, упућеног владама САД и Велике Британије, априла 1951. одржана је конференција у Лондону, на којој је учествовао и представник француске владе.⁸ Закључак Лондонске конференције био је да се Југославији пружи економска помоћ за 1951/1952. годину у износу од 120 милиона долара. Начелник Генералштаба Југословенске армије генерал Коча Поповић боравио је у Вашингтону од 15. маја до 14. јуна 1951. године.⁹ Након 12 пленарних састанака, низа билатералних сусрета и посета јединицама америчке војске, генерал Поповић је са генералом Клајдом Едлеманом (Clyde D. Eddleman), начелником Одељења за планирање (G-3), 13. јуна 1951. потписао споразум у шест тачака о хитној испоруци војног материјала и о консултацијама војних експерата Југославије и САД.¹⁰ У повратку у Југославију генерал Поповић се задржао у Лондону од 29. јуна до 3. јула, где је у разговорима са члановима британског Генералштаба покренуо питање испоруке ратног материјала.¹¹ На основу закључака конференције одржане у априлу у Лондону, на Бледу је јула 1951. дошло до размене *Аиде мемоара* између југословенске и америчке, британске и француске владе. Овај споразум је представљао основу за пружање економске помоћи Југославији током 1951, 1952, а делимично и током 1953. године.¹² Формални захтев за

⁷ Jean-Baptiste Duroselle, *Le conflit de Trieste 1943-1954* (Bruxelles: Editions de l'Institut de sociologie de l'Université libre de Bruxelles, 1966), 302.

⁸ Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u* (Beograd: Službeni list SRJ, 2000), 15.

⁹ Александар Животић, *Вашингтонска конференција 1951. Југословенско приближавање САД* (Београд: Завод за уџбенике, 2015).

¹⁰ "Memorandum of Conversation, by the Secretary of State, June 18, 1951", in: *Foreign Relations of the United States, 1951, Volume IV, Europa: Political and Economic Developments* (in two parts), Part 2, editor William Z. Slany (Washington: U.S. Government Printing Office, 1985), 1815.

¹¹ Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958* (Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006), 45. Bojan Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO (1951–1957)* (Beograd: NIC Vojska, 2003), 18.

¹² Архив Министарства спољних послова, Политичка архива, фасцикла 27, 1953, досије 2, број 44227.

давање војне помоћи југословенска влада је упутила америчкој влади 28. јуна 1951. године.¹³

Циљ економске и војне помоћи САД, Велике Британије и Француске био је отклањање економских тешкоћа и јачање одбрамбене способности Југославије. Југословенски амбасадор у Вашингтону Владимир Поповић изразио је 3. августа 1951. америчком државном секретару Дину Ачесону (Dean Acheson) задовољство југословенске владе у вези са разговорима које је генерал Коча Поповића имао у Вашингтону.¹⁴ С друге стране, Ачесон је понудио сву потребну помоћ југословенској влади приликом закључивања аранжмана са владама Француске и Велике Британије у вези са достављањем војне помоћи. У Вашингтону је 7. августа 1951. почела са радом техничка конференција о питањима војне помоћи на којој су учествовали амерички и југословенски генерали.¹⁵ Разговарали су и о могућим варијантама одбране од совјетске агресије на Југославију.¹⁶ Америчка страна је указала на потребу да Југославија приступи НАТО пакту или неком Средоземном пакту. Од посебног политичког значаја за Југославију био је долазак Аварела Харимана (Avarrell W. Harriman), спољнополитичког саветника председника Трумана. Разговор између Јосипа Броза и Харимана одржан је 25. августа 1951. на Бледу.¹⁷ Броз је тражио Хариманову помоћ за набавку модерног наоружања, млазних авиона, нових тенкова, бестрзајне артиљерије и помоћ у сировинама за војну индустрију.¹⁸ Поред читавог низа других значајних контаката, потребно је навести и разговоре које је начелник Здруженог генералштаба америчке војске генерал Лотон Колинс (Lawton Collins) имао у

¹³ *Foreign Relations of the United States, 1951, Volume IV, Europa: Political and Economic Developments (in two parts), Part 2*, editor William Z. Slany (Washington: U.S. Government Printing Office, 1985), 1829.

¹⁴ "Memorandum of Conversation, by the Secretary of State, August 3, 1951", in: *Foreign Relations of the United States, 1951, Volume IV, Europa: Political and Economic Developments (in two parts), Part 2*, editor William Z. Slany (Washington: U.S. Government Printing Office, 1985), 1836–1838.

¹⁵ Ivan Laković, *н. д.*, 48, 49.

¹⁶ Војни архив, Генералштаб-10, кутија 373, фасцикла 1, 3, телеграм број 1.

¹⁷ Архив Југославије, фасцикла 836 (Кабинет маршала Југославије), I-2-a/95. "The Charge in the United Kingdom (Holmes) to the Secretary of State, London, August 27, 1951", in: *Foreign Relations of the United States, 1951, Volume IV, Europa: Political and Economic Developments (in two parts), Part 2*, editor William Z. Slany (Washington: U.S. Government Printing Office, 1985), 1843.

¹⁸ Ivan Laković, *н. д.*, 50.

Београду 14. октобра 1951. са члановима највишег државног и војног руководства.¹⁹ Резултат вишемесечних преговора између југословенске и америчке владе био је потписивање билатералног споразума о војној помоћи САД Југославији 14. новембра 1951, којим је озваничен почетак програма војне помоћи.²⁰ Овим споразумом Југославија је била укључена у систем војне помоћи западно-европским државама који су развиле САД крајем 1949. године ради јачања одбрамбених моћи својих савезника.

Генерал Омар Бредли (Omar Bradley) говорио је на састанку Комитета за спољне послове Представничког дома 13. јула 1951. о томе да помоћ Југославији нема само војне, већ и политичке циљеве.²¹ Ставовe генерала Бредлија потврдио је на састанку Комитета одржаном 18. јула 1951. и Џорџ Перкинс (George W. Perkins), помоћник државног секретара задужен за европске послове.²² Он је тада рекао да је помоћ европским земљама које нису чланице НАТО-а (Аустрија, Грчка, Турска, Слободна територија Трста, Западна Немачка и Југославија) осмишљена тако да свакој земљи пружи помоћ на основу њене специфичности, али да је, генерално, циљ да се ова регија ојача у борби против комунистичке политике и војне агресије, уз уверење да се на тај начин директно и индиректно помаже безбедност читавог слободног света. Перкинс је на истом састанку изнео податак да су САД претходне зиме одобриле Југославији 70 милиона долара на име хитне помоћи у храни, док је на пролеће 1951. због мањка сировина Југославији одобрено додатних 29 милиона долара.²³ Навео је да је упркос овој помоћи ситуација у Југославији и даље критична и да југословенска привреда не може да производи без ослањања на увоз. Наводећи податак да је за 1952. планирана помоћ од 60 милиона долара,

¹⁹ Bojan Dimitrijević, *н. д.*, 30–34.

²⁰ Ivan Laković, *н. д.*, 58–60. "Editorial Note", in: *Foreign Relations of the United States*, 1951, Volume IV, Europa: Political and Economic Developments (in two parts), Part 2, editor William Z. Slany (Washington: U.S. Government Printing Office, 1985), 1835, 1836.

²¹ *The Mutual Security Program. Hearings Before the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives Eighty-Second Congress First Session (ON H. R. 5020 and H. R. 5113), The Mutual Security Program (June 26, 27, 28, 29, July 2, 3, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 30, and 31, 1951), Printed for the use of the Committee on Foreign Affairs* (Washington: United States Government Printing Office, 1951), 302.

²² *Ibid*, 397.

²³ *Ibid*, 399.

Перкинс је захвалио британској и француској влади које су помагале Југославији.

На основу збирног приказа који без разврставања средстава по годинама показује помоћ коју су у од 3. априла 1948. до 31. децембра 1951. поједине земље добиле у оквиру *Програма подршке европској одбрани*, Југославија је добила 61,5 милиона долара, од тога 32,5 милиона од 1. јула до 31. децембра 1951. године.²⁴ Током друге половине 1952. америчка економска помоћ Југославији износила је 50 милиона долара.²⁵ Укупна војна помоћ Југославији током фискалне 1954. године износила је 263 милиона долара, од чега је америчка помоћ износила 186 милиона долара.²⁶ У периоду између 1945. и 1956. Југославија је од западних земаља добила помоћ од близу две милијарде долара, у облику хране, финансијске помоћи и оружја.²⁷

Једна од главних карактеристика југословенске спољне политике од 1. маја 1945. до 5. октобра 1954. била је решавање Тршћанске кризе.²⁸ Иако је настала због граничног спора између Југославије и Италије, ова криза представља посебан период који је обележио војно-политичке, економске и културне односе између Југославије и западноевропских држава и САД. У ситуацији када билатералним контактима југословенске и италијанске стране није било могуће решити Тршћанску кризу и омогућити нормализацију југословенско-италијанских односа, америчка и британска влада настојале су да притисцима на обе стране доведу до остварења сарадње. Притисак на Југославију вршен је уз признавање њене важне улоге и уз афирмативне ставове о снази југословенске војске. Покушај америчке владе да изврши притисак на југословенско руководство

²⁴ *First Report to Congress on the Mutual Security Program, December 31* (Washington: US Government Printing Office, 1951), 56.

²⁵ *Ibid*, 316.

²⁶ *Report to Congress on the Mutual Security Program, December 31*, (Washington: US Government Printing Office, 1954), 44.

²⁷ Slobodan M. Draskovich, „Are We to Continue Aid to Tito?“, *Saturday Evening Post*, 7/14/1956, Vol. 229, Issue 2, p. 10.

²⁸ Jeri, Janko. *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni, (tri faze diplomatskega boja)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961. Duroselle, Jean-Baptiste. *Le conflit de Trieste 1943-1954*. (Bruxelles: Editions de l'Institut de sociologie de l'Université libre de Bruxelles, 1966. Milkić, Miljan. „Yugoslavia and Italy, 1945-1947: Yugoslav Policies and Strategies in the Trieste Crisis“. In: *Italy's Balkan Strategies (19th-20th Century)*. Edited by Vojislav G. Pavlović, 267–279. (Belgrade: Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014.)

и неопходност решавања питања Трста објасни војним и стратегијским разлозима, представља и долазак у Београд професора Универзитета „Колумбија“ Филипа Моуслија (Philip Moseley), шефа катедре за руски језик и стручњака за питања источне Европе и Трста.²⁹ Он је са америчким амбасадором Џорџом Аленом (George W. Allen) 28. јануара 1952. предочио Јосипу Брозу главне војно-политичке разлоге који обавезују на решавање статуса Слободне територије Трста. Професор Моусли је објаснио да су САД своју стратегију војне безбедности у Европи и свету заснивале на изградњи и јачању НАТО-а, а Италија је његова чланица. Стога, решавање питања Трста директно задире у сферу одбрамбене моћи Запада у случају војне агресије Совјетског Савеза. На крају разговора амбасадор Ален је рекао да је Ачесон такође поручио да питање Трста може да се реши и да треба што пре да се реши јер су амерички стручњаци спремни да Југославији предложе стратегијске разговоре. Броз је рекао да пристаје на стратегијске разговоре, али је напоменуо да се то сачува као најстрожа тајна.

У разговору са југословенским амбасадором у Вашингтону Владимиром Поповићем, државни секретар Дин Ачесон рекао је да се на Лисабонској конференцији НАТО-а, одржаној од 20. до 25. фебруара 1952, више него икада раније уверио да је потребно решити питање Трста.³⁰ Упозорио је Поповића да ће након што се буду остварили закључци Лисабонске конференције о заједничкој одбрани, тршћанско питање остати једино отворено питање „које изазива трвење и које Руси могу користити“. Слободну територију Трста Ачесон је означио као „последње отворено питање међу народима у Европи који су спремни да пруже отпор руској агресији“.³¹

Југословенски војни изасланик у Вашингтону генерал-потпуковник Данило Лекић разговарао је 16. априла 1952. са генералом Болтијем (Charles Bolte), генералом Едлеманом и генералом Стјуардом (Steward), шефом службе за снабдевање сувоземне војске по програму војне помоћи.³² Амерички генерали су у разговору прихватили стратегијски значај Трста за одбрану Љубљанског правца, који је, поред Вардарског правца, представљао основни

²⁹ АЈ, ф. 836 (КМЈ), I-2-a/100.

³⁰ АЈ, ф. 836 (КМЈ), I-3-b/804.

³¹ Исто.

³² ВА, ГШ-10, к. 373, ф. 1, 4.

стратегијски правац за одбрану Балкана у случају агресије.³³ Трст је у том смислу представљао главну базу за снабдевање трупа на Љубљанском правцу. Генерал Болти је рекао да италијанско чланство у НАТО-у не значи да је Италија за САД поузданији савезник од Југославије и да Италија не може користити ту околност. Нагласио је да војни кругови имају велико поверење у југословенску војску. Генерал Лекић је на основу овог разговора закључио да стратегијски елемент и велика заинтересованост војних кругова могу бити од користи при решавању тршћанског проблема.

У оквиру западне војне помоћи Југославији планирано је да поједини делови буду испоручени из Италије. Лекић је из Вашингтона 8. марта 1952. обавестио Генералштаб да је потребна сагласност југословенске владе да би Американци испоручили неке резервне делове који се налазе у Италији и власништво су италијанске владе.³⁴ Генерал Лекић је 14. марта 1952. у вези са резервним аутомобилским деловима из Италије јавио да је са италијанском владом договорено да те делове продају Југославији као старо жељезо по врло јефтиним ценама и на тоне.³⁵

На конференцији одржаној од 7. до 13. јула 1952. у југословенском Генералштабу са америчке стране били су присутни генерал Едлеман, генерал Олмстед (George H. Olmsted), генерал Хармони (John W. Harmony), пуковник Сиверс (Sivers), потпуковник Торкелсон (Torkelson) и капетан Врачић, а са југословенске генерали Пеко Дапчевић, Данило Лекић, Миле Килибарда, Милош Шумоња и Франц Поглајен.³⁶ Генерал Едлеман је у поздравном обраћању рекао да иако су САД заокупљене ратовима у Кореји и Индокини, на шта троше велика средства из војног буџета, Југославија ће у случају напада Совјетског Савеза бити прва за добијање помоћи. Напоменуо је да он и његови сарадници морају

³³ У вези са значајем одбране Љубљанских врата, генерал Лекић је 17. марта 1953. обавестио југословенски Генералштаб да се на америчком Ваздухопловном факултету, као посебан задатак, обрађује одбрана долине реке По и Љубљанског правца. У настави су учествовали амерички и страни студенти. ВА, ГШ-10, к. 374, ф. 1, 1, строго поверљива свеска/телеграми на вези Генералштаб–Вашингтон, Лекић генералима, 17. марта 1953. године. Телеграм бр. 66, експед. број 475.

³⁴ ВА, ГШ-10, к. 373, ф. 1, 4.

³⁵ Исто.

³⁶ ВА, ГШ-2, к. 14, ф. 9, д. 1/1.

као војници да делују у оквиру финансијских фондова које им стављају на располагање државни органи. Генерал Килибарда је напоменуо да на основу програма за 1951. није постигнуто решење за артиљеријско наоружање које је требало да буде добијено из Норвешке (трофејно наоружање) и Канаде (ратни вишкови). Килибарда је истакао да су југословенски представници тражили артиљеријско наоружање америчког порекла, али су се, с обзиром на то да је америчка страна указала на тешкоће у производњи, сагласили са канадским. Олмстед је истакао да ће канадска влада испоручити наоружање кад нађе замену за исто. У вези са програмом испоруке наоружања за 1951. годину, Килибарда је рекао да је тражена противавионска артиљерија, али је у недостатку одговарајуће предложено да Југославија добије 120 самоходних топова од 76 mm, којих америчка армија има довољно на располагању. Накнадно је договорено да ће 240 комада ових топова бити испоручено у току 1952. године. Као треће нерешено питање генерал Килибарда је истакао испоруку барута, који је избачен из програма за 1951, није ушао у програм за 1952, а хитно је потребан југословенској војсци. Такође, Килибарда је предложио да се паралелно са испоруком материјала испоручују резервни делови и алати. Генерал Олмстед је одговорио да су питања о којима је говорио генерал Килибарда важна, али да је америчка влада била ограничена расположивим материјалним средствима, као и могућностима властите продукције. Олмстед је изразио наду да ће програм за 1952. бити два пута већи. Напоменуо је да је америчка влада тражила од Конгреса да програм за Југославију за 1953. буде једнак збиру програма за 1951. и 1952, али да је Конгрес смањио потраживања за 25 посто.

У Југославији је новембра 1952. боравио амерички генерал Томас Хенди (Thomas Troy Handy), командант америчких снага у Немачкој и заменик главнокомандујућег америчких снага у Европи, са којим је Јосип Броз разговарао 15. новембра 1952. године.³⁷ Разговори су били увод у Прву трипартитно-југословенску конференцију, одржану у Београду од 16. до 20. новембра. Конференцији су присуствовали представници Генералштаба ЈНА, генерал

³⁷ Забелешка о разговору Тита са генералом Хендијем, Београд 15. новембар 1952; ВА, ГШ ЈНА, к. 14, ф. 8, рег. бр. 1/1. Видети и: Darko Bekić, *н. д.*, 439–441; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u* (Београд: Službeni list SR), 2000), 53.

Хенди и чланови његовог штаба, британски и француски војни аташе, пуковник Берд (Bird) и потпуковник Де Чезелес (de Chezelles).³⁸ Циљ састанака вођених у овом периоду био је да се кроз размену информација и усаглашавање сарадње између НАТО-а и Југославије омогући координирано планирање војних акција у случају совјетског напада на Југославију. Генерал Хенди је указао да је стратедијски значај Југославије разлог зашто три савезничке силе достављају војни материјал. Разматрани су могући правци напада на Југославију и вођене дискусије о расположивим снагама за одбрану (у Југославији, Аустрији и у Италији). Трећег дана састанка, 18. новембра, генерал Пеко Дапчевић је изразио своје неповерење према италијанској војсци и указао на опасност расула у италијанској војсци уколико би дошло до совјетског напада на Трст. Даљу дискусију прекинуо је генерал Ханду, рекавши да циљ састанка није разговор о италијанској војсци.

Генерал Клајд Едлеман је 14. јануара 1953. рекао југословенском војном изасланику генералу Лекићу да су београдски разговори били корисни и да су допринели сагледавању нових елемената за решење врло сложених проблема.³⁹ Рекао је да су вођени разговори о усклађивању одбрамбених планова Југославије са основним одбрамбеним плановима НАТО-а уопште, с једне стране, и с друге, о усклађивању одбрамбених планова Југославије са плановима Грчке и Турске, као и осталим плановима Блиског истока у склопу регионалних одбрамбених планова НАТО-а за Јужну команду. Међутим, југословенско државно и војно руководство није било задовољно разговорима са генералом Хендијем. Јосип Броз је 7. јануара 1953. рекао америчком амбасадору Алену да је генерал Хенди дошао на разговоре под претпоставком да ће се од Југославије створити нова Кореја.⁴⁰ Броз је рекао да је због тога потребно да се рашчисти политичка концепција и најавио да ће Југославија сама развијати стратегијски план.

Велика Британија је, нарочито након посете британског министра иностраних послова Ентонија Идна (Antony Eden) Југо-

³⁸ ВА, II управа ГШ ЈНА, строго поверљиви извештаји војног изасланика у Вашингтону, Е-145, фасцикле 10 до 13, Разговор у Генералштабу ЈНА између представника ЈНА, генерала Хендија и његове групе и представника Велике Британије и Француске, Београд, 16. новембар 1952. године.

³⁹ ВА, ГШ-10, к. 374, ф. 1, 1.

⁴⁰ АЈ, ф. 836 (КМЈ), I-2-а/108.

славији од 17. до 23. септембра 1952, показивала потпуни интерес да југословенска влада буде у току са дешавањима о питањима договора и одбрамбених планова.⁴¹ Идн је у току посете више пута поновио да је британска влада спремна да Југославију и даље помаже и дипломатски и у погледу јачања њене одбрамбене способности.⁴² За југословенске односе са земљама чланицама НАТО-а од посебног је значаја било обећање које је Идн дао током разговора на Брду код Крања о међусобном консултовању о питањима одбране. На основу ове Иднове изјаве, југословенски амбасадор у Лондону Јоже Брилеј је 10. децембра 1952. известио своје министарство о разговору који су он и министар саветник Јакша Петрић имали са Диксоном Пирсоном (Dixon Pierson) о програму рада на састанцима ОЕЕС (Organisation for European Economic Cooperation), НАТО-а и Бриселског уговора.⁴³ Диксон Пирсон је 23. децембра 1952. на свој захтев обавестио Брилеја о дискусијама које су вођене на децембарском састанку НАТО-а у Паризу и објаснио да се ништа из дискусије о питању односа Југославије и Италије неће износити у јавност, као и да ништа о питању Трста није ушло у записник.⁴⁴

Министар саветник у југословенској амбасади у Лондону Јакша Петрић разговарао је 30. децембра 1952. са Холмсом (Holmes), министром саветником амбасаде САД у Лондону.⁴⁵ Холмс је говорио о жељи америчке владе да се реши питање Трста како би се скинуо са дневног реда проблем који смета организацији одбране Европе. Рекао је да би у случају рата америчка влада снабдевала Југославију ратним материјалом из Италије и изразио забринутост да ли би то било могуће уколико би ситуација између Италије и Југославије и тада била оптерећена нерешеним тршћанским питањем. О заједничкој одбрани и проблемима које у том смислу ствара нерешено тршћанско питање разговарали су 7. јануара 1953. Јосип Броз и амерички амбасадор Ален.⁴⁶ Ален је рекао да су колективна

⁴¹ АЈ, ф. 836 (КМЈ), I-2-a/140, Припремни материјал за разговор са Идном. АЈ, ф. 836 (КМЈ), I-2-a/140, Посета Идна Југославији од 17. до 22. септембра 1952. године. Darko Bekić, н. д., 425–427. Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni, (tri faze diplomatskega boja)* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961), 256.

⁴² АЈ, ф. 836 (КМЈ), I-2-a/140.

⁴³ АМСП, ПА, 1952, ф. 68, бр. 416823.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ АМСП, ПА, 1952, ф. 23, бр. 41053.

⁴⁶ АЈ, ф. 836 (КМЈ), I-2-a/108.

безбедност и колективни напори у погледу одбране ослабљени услед постојања отворених спорних питања, међу којима је навео и италијанско-југословенске односе у вези са Трстом.

Италијанска влада је водила кампању ради спречавања да Југославија добије војну помоћ и учествује у стварању одбрамбених планова. Решавање тршћанског питања обезбеђивало је услове да италијанска влада добије извесне погодности, а истовремено оствари извесне концесије на штету Југославије. Југословенско министарство спољних послова је имало информације према којима је италијанска влада сматрала да Италија неће бити у стању да са Југославијом реши спорне проблеме уколико се оствари пројектована војна помоћ Југославији, јер ће она исувише ојачати.⁴⁷ Посебно оштру политику према Југославији водио је премијер Ђузепе Пела (Giuseppe Pella), који је 17. августа 1953. преузео дужност.⁴⁸ Пелина влада је кренула у кампању против Југославије на тај начин што је свим италијанским војним и дипломатским представницима у САД, Великој Британији и Француској наложено да изразе незадовољство италијанске владе војним везивањем НАТО-а за Југославију и сваким обликом сарадње у овом контексту.⁴⁹ Италијански амбасадори у Вашингтону, Таркиани (Alberto Tarchiani) и Лондону, Брозио (Manlio Brosio), уложили су протест своје владе у вези са војним преговорима са Југославијом.⁵⁰

Посета Јосипа Броза Великој Британији од 16. до 21. марта 1953. и разговори са британским премијером Черчилем (Winston Churchill) вођени су у атмосфери недавно потписаног Балканског пакта између Југославије, Турске и Грчке и били су концентрисани на политичке и војностратешке аспекте међусобне сарадње у одбрани Балкана и источног Средоземља, тј. јужног крила НАТО-а. Током разговора потврђена је немогућност вођења локалног рата у Европи и изолованог напада на Југославију, јер би у случају напада Совјетског Савеза на Југославију рат захватио и читаву западну Европу.⁵¹ Премијер Черчил је нагласио значај Балканског пакта и

⁴⁷ AJ, ф. 836 (KMJ), I-3-6/350.

⁴⁸ Janko Jeri, *op. cit.*, 261–262.

⁴⁹ Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u* (Beograd: Službeni list SRJ, 2000), 61.

⁵⁰ Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u* (Beograd: Službeni list SRJ, 2000), 62.

⁵¹ ВА, ГШ-10, к. 374, ф. 1, 1.

навео да је за почетак евентуалног рата осигуран чврст и солидан отпор на десном крилу НАТО-а. Насупрот томе, нагласио је слабост Западне Европе, где ће бити у почетку присиљени на маневарску одбрану по дубини. Черчил и Идн су се сагласили да на југословенском делу фронта нема опасности на Љубљанском правцу, јер су се ту налазиле јаке југословенске снаге. По њиховом мишљењу опасност је претила на правцу Аустрија – Трст – Италија, због тамошњих слабих НАТО снага. Черчил и Идн су истицали велику предност атомском наоружању, бомбардовању и уништавању комуникација. Броз је Черчилу понудио потписивање англо-југословенског војног споразума, али овај то није могао да прихвати без консултација са владом. Черчил је изјавио да је Британија савезник Југославије и „ако наша савезница Југославија буде нападнута ми ћемо гинути заједно са вама”.⁵² Черчил и Идн су показали разумевање за југословенско неприступање у НАТО и изнели разлоге у прилог посебног положаја Југославије и посебне улоге Анкарског пакта.⁵³

Средином јула 1953. Југославији је упућен позив да делегација Генералштаба дође на разговоре у Вашингтон у оквиру Друге трипартитно-југословенске конференције.⁵⁴ У припремама за састанак трипартитне силе су наглашавале да је успешна одбрана Југославије од врло великог стратешког значаја и зато је потребно наставити испоруку материјалних средстава.⁵⁵ Као једна од тачака дневног реда договорена је одбрана аустријског планинског бастiona, као и заједничког југословенско-италијанског подручја. Разговори у Вашингтону почели су 25. августа 1953, а југословенску делегацију предводио је генерал-потпуковник Љубо Вучковић, заменик начелника Генералштаба.⁵⁶ На почетку конференцији у име три савезничке владе саопштење је прочитао амерички генерал Лемнитзер (Lyman Louis Lemnitzer), помоћник начелника Генералштаба за планирање и истраживање, који је рекао да нису задовољни резултатима досадашње сарадње, јер одсуствују заједнички планови. Нагласили су да је одбрана северне Италије и

⁵² Darko Bekić, *н. д.*, 499, 500; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u* (Beograd: Službeni list SRJ, 2000), 83.

⁵³ АЈ, ф. 837 (Кабинет председника Републике), I-5-b, *Велика Британија*.

⁵⁴ Ivan Laković, *н. д.*, 103.

⁵⁵ ВА, ГШ-10, к. 374, ф. 1, 1.

⁵⁶ Исто.

комплетног јужног крила НАТО-а немогућа без учешћа Југославије.⁵⁷ Генерал Вучковић је пренео очекивања југословенског Генералштаба за стварање заједничког фронта у Европи.⁵⁸ Конференција је трајала до 28. августа, а затим је до 5. септембра усаглашен заједнички Меморандум, који је сутрадан потписан.⁵⁹ У последњој, шестој тачки Меморандума наводи се „сагласност да материјална и оперативна сарадња може бити успешно развијена преко контакта са одговарајућим НАТО командантима, даљим трипартитно-југословенским разговорима или било који други одговарајући начин, када се за то укаже потреба”.

Заменик директора Дирекције за Грчку, Турску и Иран Вилијам Бакстер (William O. Baxter) пренео је грчком министру спољних послова Стефаносу Стефанопулосу 30. октобра 1953. информације са трипартитно-југословенског састанка.⁶⁰ Састанку је присуствовао и министар саветник у грчкој амбасади у Вашингтону Џон Калергис (John D. Kalergis). Секретар Бакстер је рекао да зна колико је за грчку владу значајно питање војне сарадње Запада са Југославијом, као и да је ово питање од значаја и са политичког становишта у вези са решавањем тршћанског питања. Стефанопулосу је рекао да му саопштава информације на личној и неформалној основи и указао на потребну дискрецију јер италијанска влада није била упозната са тим детаљима, као и да ово не треба да разуме као званично обавештавање грчке владе, јер ће оно уследити нешто касније, вероватно преко војних канала. Бакстер је рекао да су разговори вођени на војном нивоу и нису садржали политичке изјаве ни са једне стране. Одржани су у атмосфери велике искрености и срдачности и били су веома значајни за објашњење југословенске позиције. Изгледало је да је југословенски главни циљ добијање западне подршке за модернизацију

⁵⁷ У Војном архиву, под ознаком TOP SECRET SECURITY INFORMATION налази се записник са Tripartite – Yugoslav Military Conference 24-28 August 1953, на енглеском језику. II Управа ГШ ЈНА, строго поверљиви извештаји војног изасланства у Вашингтону, Е-145.

⁵⁸ Ivan Laković, *н. д.*, 101-147.

⁵⁹ ВА, ГШ-10, к. 374, ф. 1, 1.

⁶⁰ “Memorandum of Conversation, by the Deputy Director of the Office of Greek, Turkish, and Iranian Affairs (Baxter), Washington, October 30, 1953”, in: *Foreign Relations of the United States, 1952-1954, Volume VIII, Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean*, editor William Z. Slany (Washington: U.S. Government Printing Office, 1988), 852-857.

њихових оружаних снага. Конференција је почела разменом обавештајних података у вези са совјетском сателитском претњом према Југославији; југословенско схватање ситуације није било значајно другачије од схватања које су имале наведене три силе. Конференција се затим окренула стратегијским питањима. Планови НАТО-а нису представљени југословенској страни, али им је речено да, у војничком погледу, не би било добро да у случају напада совјетских сателита они остану изоловани. Америчка страна је у разговорима полазила од чињенице да је Југославија била од великог значаја за безбедност југоисточне Европе. У записнику са састанка наводи се да је са Југословенима дискутовано о стратегијском концепту који би требало да буде прихваћен за одбрану Југославије, уз напомену о постојању веома блиских идеја, посебно у вези са потребом да се бране Љубљанска врата и да се постигне споразум са грчким и турским снагама на југу.⁶¹ Југословени су представили листу потребног материјала за опремање својих оружаних снага у случају рата. О југословенским предлозима није изречено мишљење и није дато никакво обећање. На конференцији је договорено да се владама предложи да следећи корак буде трипартитно-југословенски састанак експерата ради испитивања потреба за материјалом и решавањем логистичких проблема. Такође, предложено је да се оперативна разматрања обаве са одговарајућим командантима НАТО-а. Трипартитни представници су нагласили југословенским представницима да би будући војни планови били нереалистични уколико тршћанско питање не би најпре било стабилизовано. Стефанопулос је једном прекинуо секретара у вези са његовом изјавом да је одбрана Југославије значајна за безбедност југоисточне Европе и упитао да ли је то став и САД. Секретар је објаснио да је то војни угао посматрања који још увек није разматран са политичког нивоа. То је, навео је секретар, у процесу давања мишљења од стране Здруженог генералштаба. Када је Стефанопулос кренуо, секретар се још једном вратио на питање Трста, ургирајући да грчка влада искористи сав свој утицај, за који је он знао да је велики, на Југославију да прихвати разумно решење. Секретар је рекао да тршћанско питање мора да буде решено и да не може бити безбедности за југоисточну Европу све док оно не буде решено.

⁶¹ Ibid.

Детаљ на који је југословенски војни изасланик генерал Лекић указао југословенском Генералштабу 12. септембра 1953. умањује постигнуте резултате разговора.⁶² Наиме, југословенску војну делегацију нико од америчких званичника није отпратио приликом одласка. Иако је добио уверавања генерала Едлемана да је реч о ненамерном пропусту, генерал Лекић је сматрао „да су ови поступци намерни, на линији настојања да се односи са Талијанима овим не би нашкодило. Молим да о овоме поведете рачуна приликом доласка и испраћаја њихове делегације за маневре”. Генерал Лекић је 29. септембра обавестио Генералштаб да је због овог пропуста добио писмо извињења од стране генерала Френка Партриџа (Frank Huber Partridge), помоћника начелника Генералштаба (G-2), који му се на једном пријему и усмено извинио.⁶³ Када му је генерал Лекић рекао да је имао утисак да до испраћаја није дошло због тога што су се уплашили од Италијана, „није му било право” и рекао је да је он у питању Трста на југословенској страни.

Без обзира на постојећа неслагања, развој југословенско-америчких односа током 1953. године омогућио је подизање програма војне помоћи на виши ниво стављањем акцента на квалитет наоружања, што указује на велики интерес западних земаља да помажу југословенску армију и њено учешће у одбрани Европе.⁶⁴ Оно што је у ово време посебно деловало подстицајно на унапређење југословенско-америчке војне сарадње било је формирање регионалног војног савеза Југославије са две чланице НАТО-а – Грчком и Турском. Преговори о формирању овог савеза започели су током 1952, а успешно су окончани потписивањем Уговора о пријатељству и сарадњи Грчке, Турске и Југославије, фебруара 1953, и Уговора о савезу, политичкој сарадњи и узајамној помоћи, августа 1954. године. Усклађивање одбрамбених планова Југославије са плановима Грчке и Турске преко Балканског пакта представљало је најбољи пут за усклађивање војних планова Југославије са одбрамбеним програмом НАТО-а за Југоисточну Европу, али и са ширим глобалним плановима те војне алијансе. Што се тиче Југославије, посредним укључивањем у НАТО преко

⁶² ВА, ГШ-10, к. 374, ф. 1, 1.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Ivan Laković, *н. д.*, 248.

Балканског савеза значајно је ојачан њен међународни положај, али и њена преговарачка позиција према Западу. То је, несумњиво, утицало на већу кооперативност америчких званичника, с једне стране, у склопу преговора око решавања тршћанског питања и, с друге стране, на њихову већу кооперативност у склопу преговора око конкретних модалитета и обима војне помоћи.⁶⁵ Међутим, након што је у Југославију 26. маја 1955. допутовала висока државно-партијске делегација коју је предводио Никита Хрушчов, први секретар ЦК КПСС, почела је нормализација југословенско-совјетских односа.⁶⁶ Током 1955. делимично или потпуно су обустављене испоруке авиона, тенкова, радара и артиљерије. Серијом изјава датих лета 1956. године Јосип Броз је обелоданио спремност Југославије да се одрекне америчке војне помоћи.⁶⁷ У Сједињеним Државама се ширио круг политичких структура које су биле незадовољне наставком пружања помоћи Југославији и које нису биле спремне да се искључиво руководе прагматичним интересима приликом пружања материјалне помоћи Југославији. С обзиром на то да је војна помоћ покренута ради одбране Југославије и Европе од могуће совјетске опасности, званични разлог за њено обустављање било је уверење југословенске владе да Југославија више није угрожена и да не постоји опасност општег рата. Управо су ово били разлози које је југословенски министар иностраних послова Коча Поповић саопштио америчком амбасадору Ридлбергеру (James W. Riddelberger) 24. децембра 1956. године.⁶⁸ Изјава о заједничкој сагласности о обустављању америчке војне помоћи Југославији потписана је 9. децембра 1957. године.⁶⁹

Политичке импликације војне помоћи коју је Југославија добијала посебно су дошле до изражаја од 1951. до 1954. године, односно у периоду када се економска и војна помоћ западних земаља одвијала уз истовремено трајање кризе око територијалног статуса града Трста и нерешеног граничног спора између Југо-

⁶⁵ Bogetić, Dragan. *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u.* (Beograd: Službeni list SRJ, 2000).

⁶⁶ Dragan Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 15.

⁶⁷ Ivan Laković, *н. д.*, 223.

⁶⁸ Dragan Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 108, 109.

⁶⁹ Ivan Laković, *н. д.*, 224.

славије и Италије. До 5. октобра 1954, када је постигнут споразум Југославије и Италије око Трста, добијање војне помоћи и вођење стратегијских преговора били су условљени нерешеним југословенско-италијанским односима и решавањем Тршћанске кризе. Америчка влада је планове о одбрани Балкана разматрала у склопу ширих планова НАТО-а за одбрану Европе. Из таквих планова произлазило је опредељење Стејт департмента да Југославију што је могуће више приближи Северноатлантском савезу. Нерешавање тршћанског питања је у том смислу ометало сарадњу Југославије и Италије. Италија, као чланица НАТО-а, није била спремна да подржи укључење Југославије у НАТО, а италијанска влада је сарадњу земаља чланица НАТО-а са Југославијом изван оквира потписаних уговора сматрала за угрожавање својих интереса. Осетљивост питања Трста у контексту војне сарадње са Југославијом западне дипломате показале су и у вези са поменутиим разговорима Броза и Харимана. Истог дана када када су њих двојица разговарали помоћник југословенског министра иностраних послова Лео Матес разговарао је са амбасадором Велике Британије Чарлсом Пиком (Charles Peake).⁷⁰ Између осталог, Пик је рекао да би било добро да у случају да Хариман са Брозом разговара о Слободној територији Трста, Хариман то не каже новинарима.⁷¹ На конференцији за штампу Аварела Харимана на Бледу 26. августа 1951, на питање да ли је дискутовано о тршћанском проблему, одговорио је амерички амбасадор Ален да о том проблему није детаљно разговарано, већ само у општим цртама.⁷²

Кроз пружање војне помоћи Југославији, западноевропске државе и САД имале су интерес да ојачају југоисточно крило НАТО-а и реализују „стратегију периферне одбране”.⁷³ У том концепту важну улогу имала је Југославија, уз посебно наглашавање одбране Љубљанских врата, као стратегијског правца од изузетног значаја

⁷⁰ AJ, ф. 836 (KMJ), I-3-b/947.

⁷¹ Британски амбасадор Чарлс Пик је подсетио Матеса да је у саопштењу за новинаре, након разговора Кардеља и министра иностраних послова Велике Британије Ернеста Девиса (Davies) у Београду 18. августа 1950. године, прећутано да су разговарали о питању Трста. AJ, ф. 836 (KMJ), I-3-b/947.

⁷² AJ, ф. 836 (KMJ), I-2-a/95.

⁷³ Miljan Milkić, „Jugoslovensko-italijanski odnosi i stvaranje Balkanskog pakta 1953. godine”, u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, urednik Slobodan Selinić (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008), 604.

за одбрану Италије. Југославија је представљала значајног партнера у креирању одбрамбених планова, али је Италија била чланица НАТО-а и везана уговорним обавезама са другим чланицама ове алијансе. Владе САД, Велике Британије и Француске имале су интерес да помажу Југославију, али су своје интересе морале да усклађују са интересима италијанске владе. Погоршани југословенско-италијански односи утицали су да западне земље са опрезношћу приступају програму војне помоћи Југославији и вођењу стратегијских разговора са југословенским војним представницима. Разлог због кога је Југославија и поред постојања сукоба са Италијом била део програма војне помоћи јесте њен стратегијски положај и респектабилна снага њене армије. Значај решавања питање Тршћанске кризе са војне тачке гледишта био је често наглашаван у разговорима са представницима југословенске владе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Југославије, фасцикла 836 (Кабинет маршала Југославије).

Архив Југославије, фасцикла 837 (Кабинет председника Републике).

Архив Министарства спољних послова, Политичка архива.

Војни архив, Генералштаб-10.

Објављени извори:

First Report to Congress on the Mutual Security Program, December 31. Washington: US Government Printing Office, 1951.

Foreign Relations of the United States, 1951, Volume IV, Europa: Political and Economic Developments (in two parts), Part 2, editor William Z. Slany. Washington: U.S. Government Printing Office, 1985.

Foreign Relations of the United States, 1952-1954, Volume VIII, Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean, editor William Z. Slany. Washington: U.S. Government Printing Office, 1988.

Report to Congress on the Mutual Security Program, December 31. Washington: US Government Printing Office, 1954.

The Mutual Security Program. Hearings Before the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives Eighty-Second Congress First Session (ON H. R. 5020 and H. R. 5113), The Mutual Security Program (June

26, 27, 28, 29, July 2, 3, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 26, 27, 28, 30, and 31, 1951), Printed for the use of the Committee on Foreign Affairs. Washington: United States Government Printing Office, 1951.

Студије:

Bekić, Darko. Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1948–1955. Zagreb: Globus, 1988.

Bogetić, Dragan. Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u. Beograd: Službeni list SRJ, 2000.

Bogetić, Dragan. *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Dimitrijević, Bojan. *Jugoslavija i NATO (1951–1957)*. Beograd: NIC Vojska, 2003.

Duroselle, Jean-Baptiste. *Le conflit de Trieste 1943-1954*. Bruxelles: Editions de l'Institut de sociologie de l'Universite libre de Bruxelles, 1966.

Животић, Александар. Вашингтонска конференција 1951. Југословенско приближавање САД. Београд: Завод за уџбенике, 2015.

Jeri, Janko. Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni (tri faze diplomatskega boja). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.

Lancaster, Carol. *Foreign Aid. Diplomacy, Development, Domestic Politics*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2007.

Lis, Lorejn M. Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat. Beograd: BMG, 2003.

Laković, Ivan. *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006.

Mates, Leo. Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije. Beograd: Nolit, 1976.

Чланци:

Milkić, Miljan. "Yugoslavia and Italy, 1945-1947: Yugoslav Policies and Strategies in the Trieste Crisis". In: *Italy's Balkan Strategies (19th-20th Century)*. Edited by Vojislav G. Pavlović, 267–279. Belgrade: Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014.

Milkić, Miljan. „Jugoslovensko-italijanski odnosi i stvaranje Balkanskog pakta 1953. godine”. U: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*. Urednik Slobodan Selinić, 602–616. Beograd: Institut za noviju istorije Srbije, 2008.

Trofimenko Henry. "The Third World and The U.S.-Soviet Competition: A Soviet View". *Foreign Affairs*, LIX, Issue 5 (1981), 1021–1040.

Штампана:

Draskovich, Slobodan M. „Are We to Continue Aid to Tito? *Saturday Evening Post*, 7/14/1956, Vol. 229, Issue 2, 10.

Colonel Dr Miljan Milkić, Senior Research Fellow
Strategic Research Institute, Belgrade
E-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

WESTERN MILITARY AID TO YUGOSLAVIA IN THE CONTEXT OF YUGOSLAV-ITALIAN RELATIONS, 1951-1954

(Summary)

A bilateral agreement on military assistance was signed between the Yugoslav and U.S. governments after months of negotiations on 14 November 1951. The agreement marked the beginning of the military assistance program. The goal of economic and military assistance from the United States, Britain, and France was to eliminate economic hardship and strengthen Yugoslavia's defense capabilities. Yugoslavia was a significant partner in the creation of defense plans, but Italy was a NATO member and bound by contractual obligations with other NATO members. The governments of the USA, Great Britain, and France had an interest in helping Yugoslavia, but had to align their interests with the interests of the Italian government. The deteriorating Yugoslav-Italian relations led Western countries to approach the military assistance program to Yugoslavia with caution. This was because Yugoslavia, despite the conflict with Italy, was part of the military assistance program due to its strategic position and the respectable strength of the Yugoslav Army. The formation of a regional military alliance between Yugoslavia and two NATO countries (Greece and Turkey) had a positive impact on the advancement of Yugoslav-U.S. military cooperation. The importance of resolving the issue of the Trieste crisis from a military point of view was often emphasized in discussions with representatives of the Yugoslav government.

KEYWORDS: Military Aid, Yugoslavia, Italy, USA, NATO, Trieste Crisis

Оригиналан научни рад
Примљен: 15. септембар 2019.
Прихваћен: 12. новембра 2019.

355.014(497.1)
623.4(497.1)"1965/1969"
327.51(497.1:47)"1965/1969"
COBISS.SR-ID 283807244

Др Татјана Милошевић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
E-mail: tatjana74.milosevic@gmail.com

ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА: СНАБДЕВАЊЕ ЈНА НАОРУЖАЊЕМ И ВОЈНОМ ОПРЕМОМ 1965–1969.

АПСТРАКТ: У раду се на основу архивске грађе југословенског порекла и литературе анализира снабдевање оружаних снага Југославије наоружањем и војном опремом у другој половини шездесетих година. Указује се на факторе који су утицали на опремљеност и наоружање југословенских оружаних снага, као и чиниоце унутрашњег и међународног карактера који су довели до развоја нове концепције и доктрине општенародне одбране.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: наоружање, опрема, техника, Југословенска народна армија, Југославија, Сједињене Америчке Државе, Совјетски Савез, концепција, доктрина.

Америчка војна помоћ

Споразум о пријему америчке војне помоћи упућене Југославији потписан је 14. новембра 1951. године. Југославија је примање

америчке помоћи правдала потребом супротстављања притиску Совјетског Савеза и околношћу да су тешка економска и финансијска ситуација у земљи онемогућавале одвајање већег дела националног дохотка за потребе оружаних снага. Путем војне помоћи Сједињене Државе су настојале да вежу Југославију за Запад и на тај начин створе могућност за вршење политичког утицаја у њој, без промена њеног унутрашњег друштвеног уређења. Американци су диспозицијом испорученог материјала настојали да појачају одбрану стратешких праваца који су били од највеће важности за европску одбрану, и то по цени нижој од оне која би се односила на ангажман њихових армијских ефектива на истом задатку.¹

Поред испорука војног материјала, војна помоћ се састојала и у низу активности које су биле усмерене на школовање, обуку и дообуку кадрова ЈНА у Сједињеним Државама. Захваљујући америчкој војној помоћи Југославија је покушала да опреми своју војску савременим млазним авионима, тенковима нове генерације, као и да унапреди артиљерију. Укупна вредност програма по којима је била дистрибуирана војна помоћ југословенским оружаним снагама у раздобљу од 1951. до 1958. године према југословенским проценама износила је 890,7 милиона долара, од чега је 746,5 милиона долара било реализовано. Војну опрему у САД тада су највећим делом производила цивилна предузећа, фабрике, компаније. С обзиром на то да Југославија није куповала опрему за ЈНА из текуће производње, набавке за ЈНА су биле вршене углавном из ратних вишкова, и то махом преко трговаца вишкова. Један део тих вишкова набављао се и из војних депоа преко Пентагона.²

Највећи утицај на организацију ЈНА, на начин њене употребе, методе борбе, као и на наоружање, у овом периоду имало је атомско и ракетно наоружање. Пренаглашена улога атомског наоружања довела је до развоја става о неподобности класичних армија, класичног наоружања, а поготово армија малих земаља, што су велике силе константно подстицале и подржавале ради ојачања својих блокова у међусобној конфронтацији.³

¹ Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951--1958* (Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006), 288.

² Војни архив, 2951/4-21, 18-19.

³ Razvoj oružanih snaga SFRJ, *Opremanje naoružanjem, knjiga. 17* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 56.

Међутим, ова бесплатна помоћ била је укинута Споразумом између југословенске и америчке владе 25. августа 1959. године.⁴

Куповина са доларским плаћањем под повољним условима са токова Министарства одбране започела је 1959. године и заснивала се на бази потписаног Споразума влада ФНРЈ и САД о куповини војне опреме, материјала и услуга. Својевремено је као репресивна мера против земаља које су дозвољавале својим бродовима пловидбу и трговину са Кубом био изгласан тзв. „кубански амандман” на Закон о помоћи иностранству. Бела кућа је владама тих земаља онемогућила куповину робе за војне потребе преко Министарства одбране. Овом одлуком те земље (између осталих и Југославија) биле су приморане на куповину на слободном тржишту, где су услови били много неповољнији, јер су цене биле много веће и на слободном тржишту САД нису се могли обезбедити потребни резервни делови за армије тих земаља. Међутим, већ крајем 1966. године дошло је до промене и Стејт департмент је омогућио Југославији набавке резервних делова по истом принципу као и пре увођења „кубанског амандмана”.⁵

Расположиви подаци указују на чињеницу да је ЈНА, и поред америчке војне помоћи, била недовољно наоружана и лоше технички опремљена. Такво стање се односило на све врсте наоружања, а посебно на авијацију и у противавионској одбрани. Због тога је југословенска страна била принуђена да се након обуставе америчке војне помоћи (1958) и престанка опасности са Истока преоријентише на куповину оружја из СССР-а и земаља Варшавског уговора.

Неки од разлога који су довели до таквог стања у ЈНА су још били: непостојање перспективног плана потреба југословенских оружаних снага, економски разлози, претежно набавке из увоза (иностранства), неверица у сопствене способности и развој домаће војне индустрије. Укупна вредност купљеног наоружања и опреме из СССР-а у периоду од 1961. до 1970. године износила је близу 530

⁴ Више о војној помоћи видети код Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006) и Marjan Savišek, *Uloga vojne pomoći u spoljnoj politici SAD* (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1963).

⁵ ДА МСП РС, ПА, САД, 1966, Ф-178, 43044, *Информација о војним набавкама из САД*.

милиона долара.⁶ Међутим, за Југославију је то било могуће и економично решење само на кратке стазе с обзиром на то да је имало далекосежне последице на развој војне индустрије и домаћу производњу, јер се рефлектовало на отказивање бројних истраживачких и развојних пројеката.⁷

Окретање ка Истоку и почеци сарадње са Совјетским Савезом

У првој половини шездесетих година у војним доктринама и стратегијама великих сила и блокова преовладавало је гледиште о неизбежној употреби нуклеарног оружја у случају рата у Европи. Стога је и у југословенској војној доктрини и стратегији доминирало опредељење да би у перспективи у свим варијантама рата који би Југославија водила требало да буде присутна употреба нуклеарног оружја. Такво опредељење утицало је на промену организацијско-формацијске структуре, модернизацију југословенских оружаних снага, њихов стратегијски развој, употребу и уређење територије за рат. Зато се у том периоду у југословенској концепцији, доктрини и стратегији радило на разматрању могуће агресије на СФРЈ у случају рата између НАТО-а и чланица Варшавског уговора.⁸

Потврда на Војном савету маја 1964. године да је доктрина општенародне одбране у комбинацији са дејствима оперативне и партизанске војске и даље била на снази само је још више оправдавала потребу за модернизацијом југословенске армије. Било је неопходно извршити велике промене како у организационом по-

⁶ Ненад Ж. Петровић, „Војна сарадња СФРЈ са СССР-ом 1965–1970“, *Војноисторијски гласник бр. 2* (2016), 187. Шездесетих година у Југославију су из СССР-а били увожени авиони, хеликоптери, тенкови, радары, подморнице и торпедни чамци за потребе ЈНА. Почетком 1961. почео је увоз, тј. били су постављени захтеви за куповину комплетних авиона, техничке помоћи и лиценце за МиГ-21. Југословенска страна се залагала и за куповину око 150 ловачко-пресретачких авиона МиГ-21Ф-13 заједно са лиценцом за њихову производњу. Предвиђена је динамика испоруке тих авиона, која је почела 1962. године са пет МиГ-21Ф13. До краја 1965. била је предвиђена набавка укупно 40 таквих авиона. Истовремено је било наручено и 100 тенкова Т-54А.

⁷ Види *PhD thesis, Amadeo Watkins, Development of the Yugoslav Military Industry 1918-1991*, Department of War Studies King's College, London 1999, 193-194.

⁸ Исто, 208–209.

гледу, тако и у набавци средстава наоружања из домаће производње, али и из увоза. Новом реорганизацијом било је предвиђено стварање мање, али технички опремљеније армије, која би била способна да у конвенционалном и нуклеарном рату води фронтална и комбинована дејства против савремених армија.⁹

У другој половини шездесетих година на првом месту у стратегији СССР-а радило се на јачању збијености социјалистичких земаља у борби против империјализма, пружању подршке националноослободилачким покретима и сарадњи са младим независним државама, као општем оквиру политике мирољубиве коегзистенције држава са различитим друштвеним системима. Совјетско руководство је и даље стајало на лагерским концепцијама и политику несврставања није сматрало у класичном смислу револуционарним нити перспективним покретом.¹⁰

У складу са таквом политиком совјетско руководство је наставило курс ка позитивном развоју и даљем унапређењу односа са Југославијом и после одласка са власти Никите Хрушчова¹¹ 1964. године. Ново совјетско руководство са Леонидом Брежњевим¹² на челу унело је већу стабилност у међудржавне односе и одлучније је пришло обнављању међупартијских веза и сарадње. Посебно интересовање било је показано за свестрани развитак економске сарадње, при чему је посебно био присутан принцип узајамних економских интереса. Партијски односи су се проширили и по форми, и по садржини. Развој међудржавних односа између СФРЈ и СССР-а свакако се позитивно одразио и на плану међуармијске сарадње. У области војне сарадње испољена је већа совјетска спремност за задовољење југословенских захтева, као и заинтересованост за проширење сарадње, уз истовремено обезбеђење сопствених непосредних дугорочних интереса и циљева.¹³

⁹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, knjiga 1 (OS SFRJ SSNO), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 228–229.

¹⁰ АЈ, КРР, I-3-а/СССР, *Спољна политика СССР*.

¹¹ Никита Хрушчов (1894–1971) био је први секретар Комунистичке партије Совјетског Савеза (КПСС) од 1953. до 1964. и премијер СССР у од 1958. до 1964. године.

¹² Леонид Брежњев (1906–1982) био је генерални секретар Комунистичке партије Совјетског Савеза од 1964. до 1982. и два пута председник Президијума Врховног Совјета, од 1960. до 1964. и од 1977. до 1982. године.

¹³ *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, knjiga 1 (OS SFRJ SSNO), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 209.

Стога је Државни секретаријат за народну одбрану (ДСНО) у периоду од 1963. до 1968. године покушавао да обезбеди набавку савремених борбених система првенствено у СССР-у, усклађујући интензитет набавки са концепцијом, доктрином развоја и модернизацијом оружаних снага.¹⁴

Односи са СССР-ом на војном плану одвијали су се кроз реализацију закључених споразума, протокола и уговора¹⁵ о куповини специјалне опреме, производно-техничкој сарадњи, школовању, обуци и специјализацији припадника ЈНА у академијама, училиштима и заводима у СССР-у, кроз посете војних делегација (размену војних делегација на највишем нивоу које су предводили маршал Родион Малиновски¹⁶ и генерал југословенске армије Иван Гошњак¹⁷) које су имале за циљ изучавање и размену искустава из разних области армијског живота, размену мишљења и искустава о питањима изградње оружаних снага и друге форме сарадње. Третман и услови рада југословенских официра који су се налазили на школовању, обуци и специјализацији у СССР-у у том периоду били су добри. Са праксом школовања југословенских официра у совјетским војним школама започело се још 1962. године. Од њих 39, колико се тада налазило на школовању, осморо је похађало Генералштабну академију, иначе највишу војну школу у СССР-у. Сходно томе совјетски Генералштаб је 1964/1965. доставио југословенској армији велики број војних приручника, правила и упутстава о оперативном руковођењу, као и велики број других сличних материјала. Истовремено се радило на реализацији доласка совјетских војних специјалиста у Југославију ради пружања помоћи при коришћењу опреме и организовању производње по добијеним лиценцама.¹⁸ Паралелно са тим совјетска страна је

¹⁴ *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, knjiga 7 (OS SFRJ SSNO), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 213.

¹⁵ Испоруке совјетског наоружања и војне опреме текле су према до тада склопљеним међудржавним споразумима (од 2. августа 1962, 22. новембра 1962, 9. августа 1963. и 22. маја 1964. године).

¹⁶ Родион Јаковљевич Малиновски (1898–1967) био је совјетски маршал, министар одбране Совјетског Савеза од 1957. до 1967. године.

¹⁷ Иван Гошњак (1909–1980) у периоду од 1953. до 1967. обављао је дужност Савезног секретара за народну одбрану СФР Југославије. После 1967. године постављен је за члана Савета федерације СФРЈ.

¹⁸ Đoko Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013), 171.

показивала интерес за уклапање југословенског простора и оружаних снага у опште планове својих стратегијских концепција. Пошто су Совјети после губитка база у Албанији били приморани да ојачају своје присуство и позицију на Медитерану, показали су посебно интересовање за подморничке базе у водама Јадрана. Гледано у целости, сарадња на војном плану у том периоду одвијала се нормално.¹⁹

Почев од 1965. године, а посебно од посете југословенског председника Јосипа Броза Тита СССР-у²⁰, међудржавна сарадња протицала је у знаку наглашене совјетске спремности за практичан прилаз решавању текућих проблема из билатералних области. Позитивни развој билатералних односа пратила је интензивна активност совјетских дипломатских органа, чији је циљ било чвршће везивање Југославије за СССР. Током Титове посете СССР-у начелно се разговарало о набавци војног материјала на кредит. Совјетска влада је показала спремност да одобри југословенској влади кредит под повлашћеним условима ради куповине војнотехничке имовине у СССР-у.²¹ Споразум између две владе о куповини оружја и пратеће опреме потписан је у Москви 14. јуна 1966. и односио се на продужетак куповине оружја за период од 1966. до 1971. године.²² Главни елементи који су определили тадашњи однос Совјета према Југославији били су управо они који су дефинисали Југославију као пожељног економског и војног партнера због њеног географског положаја.²³

Развој и модернизација Југословенске народне армије

Велики проблем у овом периоду у развоју југословенских оружаних снага представљао је видан заостатак у развоју домаће

¹⁹ДА МСП РС, ПА, СССР, 1966, Ф-165, пов. бр. 445880, *Војна политика и стратегијске концепције СССР и односи са ЈНА*.

²⁰Јосип Броз и његови сарадници боравили су у званичној посети СССР-у у периоду од 18. јуна до 1. јула 1965. године.

²¹ДА МСП РС, ПА, СССР, 1966, Ф-163, пов. бр. 410404, *Билатерални односи*.

²²Ненад Ж. Петровић, „Војна сарадња СФРЈ са СССР-ом 1965–1970 г, *Војноисторијски гласник* бр. 2, (2016), 187.

²³Ђоко Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013), 172.

војне индустрије. Парадоксалан је податак да је основну снагу оружаних снага Југославије чинила копнена војска (око 91%), чија је пешадија била наоружана обичним пушкама, док је од против-оклопне артиљерије свега 10% било способно да се супротстави савременим тенковима. У Југословенском ратном ваздухопловству (ЈРВ) у употреби се налазило чак 27 различитих типова авиона. Ситуација је била слична и у морнарици, где су преовладавали углавном застарели бродови, техника и опрема. Исти проблем био је присутан и у оклопним јединицама, док је основни проблем југословенске артиљерије био мали дomet и недовољна маневарска способност.²⁴

Зато период од 1965. до 1969. године представља један од најзначајнијих у послератном развоју југословенских оружаних снага, с обзиром на то да су постигнути значајни резултати у развоју концепције општенородне одбране и јачању оружаних снага, првенствено захваљујући увозу наоружања и војне опреме из иностранства.²⁵ Међуармијска сарадња са источноевропским земљама, а посебно са СССР-ом, постала је вишеструко корисна. Набавком знатних количина савременог тешког наоружања са Истока омогућено је модернизовање ЈНА. То наоружање је добијено по далеко повољнијим кредитима и знатно нижим ценама у односу на Запад. Кроз специјализацију, школовање и преобуку у СССР-у се радило на подизању стручне и техничке спремности југословенског старешинског кадра. Захваљујући војноекономској сарадњи са Совјетима у овом периоду, Југославија је наставила са радом на комплетирању одређених врста наоружања, опреме, одржавања, експлоатације набављене технике и унификације наоружања.²⁶ Само из СССР-а је набављено 1.111 разних тенкова, 145 транспортера, 520 IS-уређаја, преко 8.700 теретних аутомобила, 1.955 ауто-приколица итд. Захваљујући тим испорукама ЈНА је до краја 1970. године располагала са више од 1.300 нових тенкова, много савременијих, чија је могућност употребе била предвиђена за наредних деценију и по.²⁷

²⁴ *Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 17* (Оpremanje naoružanjem), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 213.

²⁵ *Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 17* (Оpremanje naoružanjem), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 67–80, 210.

²⁶ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-81, 422207, *Односи СФРЈ и СССР*.

²⁷ *Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 17* (Оpremanje naoružanjem), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 262.

Пошто се развој ЈНА одвијао на основу годишњих планова, у складу са тим на седници Савета за народну одбрану 22. јула 1967. донет је Перспективни план развоја народне одбране за период од 1966. до 1970, односно 1975. године. Његов основни циљ је био фокусиран на решавање проблема даље модернизације југословенских оружаних снага. У разматрању Перспективног плана за тај период пошло се од потребе решавања неких доктринарних питања, имајући у виду нова борбена средства, првенствено нуклеарно и ракетно наоружање.²⁸

У образложењу Плана перспективног развоја констатовано је да ЈНА не располаже довољним бројем тенкова (који су махом застарели²⁹), те је стога била предвиђена набавка нових, модернизованих верзија појединих типова и специјализованих варијанти (тенкови за извлачење или носачи мостова), оклопних транспортера, командних кола, и то првенствено из СССР-а, на основу Споразума између две земље (14. јун 1966). Планом *Романија* из СССР-а је већ била испоручена сва предвиђена опрема за 1964. годину. У овом периоду ЈНА је због набавке нове совјетске технике за оклопне јединице била једина армија у региону која је поседовала тенкове источног и западног порекла. У њеном саставу налазило се чак шест различитих типова тенкова.³⁰

Међутим, тадашњи начелник Генералштаба ЈНА (Раде Хамовић)³¹ оценио је да је и поред набавки тенкова из СССР-а још увек било недовољно тенкова, с обзиром на то да је 65% њих било из Другог светског рата, а да је од тога 597 тенкова *шерман* већ било дотрајало или мале употребљивости. У периоду од 1965. до 1967. из употребе је повучено 388 тенкова *шерман* и остали су тек у понеким јединицама (њих око 369).³²

²⁸ *Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 17* (Опреманје наоружањем), (Београд: Војноиздavaчки и новински центар, 1989), 192.

²⁹ То су махом били тенкови набављени из програма америчке војне помоћи (MDAP) упућеној Југославији од 1951. до 1958. године: типови М4А3Е4 *шерман* и М47 *патон*, као и тенкови за извлачење М32/М32В1 и М74.

³⁰ Bojan Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006* (Београд: Институт за савремену историју, 2010), 147.

³¹ Раде Хамовић (1916–2009) обављао је дужност начелника Генералштаба ЈНА од 1961. до 1967. године.

³² *Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 3–1* (Копнена војска ЈНА), (Београд: Војноиздavaчки и новински центар, 1989), 125–126.

Зато је по Уговору за набавке од 1965. до 1975. била предвиђена испорука око 1.500 тенкова из СССР-а (и то 140 тенкова Т-54 од 1961. до 1965, 600 тенкова Т-34 у периоду 1966–1968. и 769 тенкова Т-55 у више верзија), како би се до 1975. године Југословенска армија осавременила тим типовима наоружања. Међутим, важно је нагласити да је посебан моменат у развоју оклопних јединица ЈНА представљало увођење у наоружање совјетског тенка Т-55А. Тај модел је био у употреби од средине 1964. па све до средине осамдесетих година и достигао је бројку од готово 2000 тенкова у тадашњој ЈНА. Истовремено је у периоду од 1966. до 1968. године текла набавка и 600 модернизованих тенкова Т-34В, такође из СССР. Захваљујући тим набавкама почетком марта 1966. делегација југословенског Генералштаба, предвођена генерал-мајором Ђорковићем, боравила је у СССР-у и том приликом водила разговоре о обуци тенкиста ЈНА у Совјетском Савезу. Тенкови набављени 1966. године (првих 200 комада Т-34В) налазили су се у конзервацији до доношења коначне одлуке о организацији оклопних јединица по плану Снага у 1967. и 1968. години.³³ Истовремено су у периоду од 1966. до 1968. године југословенски војни званичници тражили од СССР-а да упути своје стручњаке у Југославију ради помоћи у обуци. У совјетској војној доктрини оклопни транспортери су били пре свега борбена возила пешадије. Куповина новог совјетског наоружања и опреме за оклопно-механизоване јединице те школовање појединаца (тенкиста) на свим нивоима совјетских војних школа, имало је за циљ конкретно изучавање њихове тенковске доктрине и њен селективни пренос у југословенске ОМЈ.³⁴

Од средстава противоклопне одбране у наоружању југословенске војске биле су у употреби америчке ВО-75 mm (749 комада), руске противоклопне ракете *шмел* (чија је производња у СССР-у обустављена) и *маљутка*, као и панцирне гранате 100 mm на бази лиценце на чијој се производњи и развоју радило. Основни проблем противоклопне одбране представљала је застарелост класичних РТ и самоходних оруђа, од којих је само 8% било у могућности да се

³³ Bojan Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010), 152.

³⁴ *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, knjiga 3-2 (Kopnena vojska JNA), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 214.

ефикасно супротстави савременим тенковима. Стога је била неопходна модернизација система противоклопне борбе, која је уследила увођењем нових и савременијих врста наоружања. У прилог томе, у домаћој индустрији започела је производња већег броја ручних бацача и бестрзајних топова, како би $\frac{3}{4}$ средстава било оспособљено за борбу против тенкова.³⁵

За потребе ПВО из увоза су набављена значајна средства, између осталих и противавионски ракетни систем које је било неопходно припремити за оперативну употребу. Међутим, ту је постојао озбиљан проблем због мањкавости у снабдевању потребним ракетама. Проблем ПВО је дефинитивно представљала застарелост средстава, с обзиром на то да је већина била трофејног порекла (око 50%). До тада је у употреби био амерички TPS/10D, чији је домет износио само 18 км, који је замењен новим радаром за мерење висине до 35 км. Реализацијом планова набавки ракетних дивизиона, осматрачких радара и висинских радара знатно су порасле могућности праћења циљева на малим и великим висинама. Прва генерација аутоматизованих ПВО уведена је у наоружање 1966. године. Био је то аналогни-дигитални систем VAZDUN IP совјетског порекла. Паралелно је текла и набавка радарско-рачунарске технике и са Запада. Коришћењем увезене технике из обе земље дошло је до знатног пораста могућности југословенске ПВО.³⁶

Прихватање совјетске технике довело је до редовних бојевих гађања југословенских јединица ПВО у Совјетском Савезу. Припреме и прво гађање циљева у ваздуху на уређеном полигону реализовано је 1966. у СССР-у. Иако је примењени југословенски ПВО лично на совјетски (фронтовска авијација и ПВО), ипак је 1966. године било оцењено да је у Југославији први пут била створена организација ПВО на савременој основи.³⁷

Од краја педесетих година целокупна југословенска борбена авијација имала је у наоружању млазне авионе америчке производње (F-86E, F-86G и F-86D). Међутим, одржавање авиона је због великог броја различитих типова стварало тешкоће. Већина их је била израђена у иностранству, те је проблем представљало

³⁵ Исто, 231.

³⁶ Исто, 246.

³⁷ Bojan Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 203–204.

обезбеђење резервних делова, посебно за авионе чија је производња престала, а каквих је у југословенском ратном ваздухопловству било највише. Због ослонца на снабдевање из иностранства и преласка са једне технике на другу, запостављен је домаћи развој. Међутим, увоз наоружања и опреме из САД обустављен је 1963, када су САД донеле одлуку о забрани продаје ратне ваздухопловне технике југословенском Ратном ваздухопловству (РВ).³⁸ Зато је започела сарадња са СССР-ом, која се реализовала кроз набавке авиона. На основу Уговора о међуармијској сарадњи и програма модернизације РВ и ПВО, од 1966. године из Совјетског Савеза почео је увоз врхунске авијацијске технике (надзвучни авиони, средњи транспортни авиони и хеликоптери), ракетне технике и радарско-рачунарске технике.³⁹ Већина авиона који су до тада били у употреби у југословенском РВ (осим МиГ-21) махом су потицали из војне помоћи или куповине на Западу и били су већ прилично стари (15–16 година), те је постојао и мањак резервних делова. Зато су за период од 1961. до 1965. године биле уговорене набавке 40 совјетских ловаца пресретача МиГ-21F-13 и четири двоседа МиГ-21U. Током 1966. и 1967. године набављене су и додатне количине авиона 18 МиГ-21PFM и 14 МиГ-21U. У ловачкој авијацији средином 1968. године у употреби је било 28 авиона МиГ-21PFM, који су имали радар, за разлику од старијих примерака МиГ-21F-13 који су имали само радарски даљиномер. За МиГ-21PFM биле су примљене радио-вођене ракете К-51. Стога су југословенски пилоти и техничари били у обавези да заврше преобуку на авионима МиГ-21PFM, који су махом уведени у наоружање тек крајем 1967. године. У складу са тим на југословенске аеродроме су довођени механичари из СССР-а, који су били задужени за одржавање авиона у гарантном року од годину дана.⁴⁰ Одлука о увођењу у наоружање совјетског авиона МиГ-21 значила је, у ствари, повећање борбених могућности југословенског РВ, јер је тај авион у односу на амерички

³⁸ *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, knjiga 4 (RV и PVO), (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1989), 434.

³⁹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, knjiga 4 (RV и PVO), (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1989), 429.

⁴⁰ Ненад Ж. Петровић, „Набавка авиона из Совјетског Савеза за потребе југословенског ратног ваздухопловства 1961–1964. године”, У: *Сто година српског војног ваздухопловства* (уредник: Драгана Марковић), (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2014), 279–292.

F-86E (ловац-пресретац) имао већа преимућства, и то у вођеним ракетама V-V и способности за дејства на великим висинама, преко 12.000 метара. Међутим, паралелно је уследила и набавка већег броја половних америчких авиона типа F-86D због поседовања опреме за дејства ноћу. Преобука на употребу типа авиона F-86D (извиђач) трајала је читаве 1968. године. Ради достизања пројектоване бројке у југословенском Ратном ваздухопловству, која је подразумевала око 400 борбених авиона, морало се радити на увођењу у употребу школских авиона који је у рату требало да имају предвиђену борбену употребу и да на тај начин допуњују потребну квоту.⁴¹ Сходно томе у Југославији је у том периоду дошло до развоја војне индустрије и појаве првих генерација домаћих млазних школско-борбених и борбених авиона N-60 *галеб* и борбеног J-21 *јастреб*, који су били намењени за јуришна и извиђачка дејства и почели су да се користе у наоружању у периоду од 1966. до 1972. године. Потом је дошло до делимичног преоружавања ловачко-бомбардерске авијације, модернизације и преоружавања ловачке авијације, као и делимичне модернизације извиђачке авијације. На тај начин могућности ловачке авијације биле су повећане око два пута, док је набавком домаћих ловаца-бомбардера *галеб* и *јастреб* било завршено преоружавање ловачко-бомбардерске авијације. Испоставило се да је употреба тих типова авиона била далеко боља од до тада коришћеног америчког авиона F-84G (ловца-бомбардера) с обзиром на мању носивост и способност дејства са травнате подлоге. Истовремено је и извиђачка авијација била побољшана набавком суперсоничних авиона (МиГ-21R) и дозвучних авиона (RF-84G). Поред авиона, почетком 1968. године СССР је отпочео са испоруком нових транспортних хеликоптера Ми-8 Југославији.⁴² Ослонац на совјетску технику довео је до примене неких елемената совјетске војне организације. Реализацијом Плана перспективног развоја у периоду од 1966. до 1970. године дефинитивно је била побољшана и способност, и ефикасност Ратног ваздухопловства.⁴³

⁴¹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, knjiga 4 (RV и PVO), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 233.

⁴² *Исцо*, 295–298; Bojan Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017), 247.

⁴³ *Исцо*, 236.

Међутим, иако су војна опрема и наоружање у том периоду махом пристизали са Истока, нужно је споменути да су се у овом сегменту у много чему осећали и утицаји Запада. Наиме, по угледу на западна ваздухопловства на авионима РВ и ПВО од 1966. године појављују се први симболи ескадрила, тзв. беџеви. Заслуга за ту иновацију припада тадашњем команданту ваздухопловства Виктору Бубњу.⁴⁴

У читавом том периоду попуна и обука пилота била је један од кључних проблема РВ и ПВО. С обзиром на то да је пилотска обука била веома скупа, 1969. године је било укупно 1.018 пилота, од којих се 894 налазило у јединицама. Критеријум за однос пилота и авиона временом се мењао.⁴⁵ Међутим, „издвајање Југославије из програма МДАР⁴⁶, ширег окриља НАТО, несврставање уз Варшавски пакт као и посебно инсистирање на изради домаћих борбених авиона су довели до ситуације да од средине шездесетих година неки суседи Југославије развију јачу офанзивну авијацију”.⁴⁷

Захваљујући набавкама нових радарских средстава из СССР-а у овом периоду (1966–1968) дошло је и до модернизације јединица за Ваздухопловно осматрање, јављање и навођење (ВОЈИН). Од 1966. уводе се радари за мерење висине типа PRV-11 (13 комплета), затим осматрачки радари Р-12 (8), Р-35(15) и Р-14 (2) радар великог домета и Р-15, који је био намењен за покривање малих висина и непокривених зона.⁴⁸ Припадници јединица ВОЈИН (ловачких авијацијских и ракетних јединица), њих око 90, налазило се на школовању и обуци по градовима СССР-а (Лавов, Владимир, Краснодар). Истовремено, совјетски стручњаци за радаре Р-30 држали су курсеве на Аеродрому „Батајница”.⁴⁹

У истом периоду, према образложењу Перспективног плана развоја, Ратна морнарица успела је да се модернизује тако што се

⁴⁴ Виктор Бубањ је у периоду од 1970. до 1972. обављао функцију начелника Генералштаба Југословенске народне армије. Такође је био главни планер и руководиоца великог маневра „Слобода '71” и члан Савета народне одбране председништва СФРЈ.

⁴⁵ Bojan Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 198–199.

⁴⁶ Mutual Defense Assistance Program (Program pomoći za zajedničku odbranu).

⁴⁷ Исто, 202.

⁴⁸ Bojan Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушна odbrana* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017), 241.

⁴⁹ Исто, 237.

растеретила великог броја застарелих и неефикасних објеката, замењујући их новим, модерним средствима. У међувремену су изграђене три подморнице, 10 ракетних чамаца, 14 торпедних чамаца, 22 патролна чамца, шест помоћних бродова итд. Тим мерама решена су основна питања развоја Ратне морнарице. Изграђена је главнина ударног дела флоте, ојачан систем осматрања и везе на обали, извршена модернизација обалске артиљерије, те делимично побољшана противподморничка, минска, противминска и против-ваздушна одбрана.⁵⁰

Проблем лоше техничке опремљености, застарелим и дотрајалим средствима, био је присутан и код средстава везе и електронике. Зато је у овом периоду била предвиђена набавка материјалних средстава за вођење електронског рата. Дошло је до попуњавања средствима везе из увоза са Запада (RRU-800, радио-пријемник VF и VVF, телеграфски вишеканални уређај, радио-телепринтерски пријемник итд.) која је износила од 1,9 до 86%, док је попуњеност средствима везе из увоза са Истока (радио-пријемник VF, RU-800W, 400W и 750W, затим 15W, 20W, 35W, 100W и RRU R-459) износила од 1,58 до 58,3 одсто. Проблем је и даље представљао сазнање да је део средстава који је коришћен у служби везе и командовања био из Другог светског рата. Расположиви подаци указују да је у том периоду из домаће производње било реализовано 39,6% вредности укупне набавке, док је из увоза потицало 60,4%, од којих је из СССР-а било 90,53 одсто.⁵¹

Међутим, совјетска агресија на Чехословачку 1968. године изменила је перцепцију будућег непријатеља, која је била присутна у дотадашњим ратним плановима „Дрвар“, „Дрвар 2“⁵² и „Снага“ где

⁵⁰ *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, knjiga 17 (Opremanje naoružanjem), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 318–325.

⁵¹ *Исто*, 345–347.

⁵² „Дрвар-2“ као нови план реорганизације подразумевао је промене у организацији, формацији и дислокацији јединица. Према плану „Дрвар“ употреба оклопних јединица требало је да буде прилагођена условима напада атомским наоружањем. Зато је реорганизација „Дрвар-2“, у ствари, имала за циљ знатно побољшање структуре родова и служби унутар оклопних јединица. Њена главна карактеристика било је враћање батаљона као степена командовања и нивоа организовања. У оквиру реорганизације тенковске чете биле су стандардизоване на десет тенкова. Реализацијом плана „Дрвар-2“ 1964/1965. реорганизације у ЈНА нису окончане, већ су настављене и 1966. године реорганизовањем и оклопних јединица у оквиру новог плана „Снага“. План нове реорганизације и распоред оклопних јединица ЈНА био је тако пројектован да буде ослоњен на преоружавање

се искључиво рачунало на агресију са Запада. „Искуство кризе је наметнуло одбацивање идејног концепта плана „Снага” и његову модификацију у „Снага 2”, а касније и стварање новог плана Рудо који је укључио и могућност агресије са Истока”.⁵³

Војна интервенција социјалистичких земаља у ЧССР-у убрзала је процес развоја и усавршавања југословенске доктрине и система општенародне одбране у целини. Стога је 1968. представљала преломну годину у систему дефинитивног напуштања класичног система одбране и организације оружаних снага и новог опредељења за концепцију, доктрину и систем општенародне одбране. Упркос свему, економска и војна сарадња између две земље је настављена у сличном обиму као претходних година.

После интервенције Совјета у ЧССР-у уследила је стагнација у међуармијским односима са социјалистичким земљама, осим на војноекономском плану. Непосредно после тих догађаја СССР је отказао пријем за преобуку 32 југословенска војна стручњака, а југословенска страна одустала је од договореног упућивања војних лица на школовање у СССР. Међутим, у октобру 1968. године у СФРЈ су испоручена два совјетска извиђача МиГ-21Р са контејнерима за дневно фото-снимање и радио-техничко извиђање. Југословенски пилоти су 1969. године опет боравили у СССР-у на гађању ракетама ваздух-ваздух из МиГ-21РФМ.⁵⁴ Иако је школовање и усавршавање југословенског кадра у СССР-у 1968/69. било сведено на најмању могућу меру, војноекономска сарадња углавном је текла нормално. Било је извесних тешкоћа у реализацији испорука по питању неа-

совјетском техником. План је требало спровести до 1970. године. Паралелно је текла и успешна реорганизација ваздухопловства у складу са планом реорганизације ЈНА „Дрвар-2”. Из састава команде РВ и ПВО у самосталну формацију издвојена је Управа ПВО. Такође су уследиле и формацијске промене у нижим јединицама. Основна је укидање пет ваздухопловних команди и повратак на организацију у оквиру два ваздухопловна корпуса. Међутим, реорганизације су настављене 1966. доношењем новог плана – „Снага”. Агресијом на Чехословачку, коју су извршиле армије Варшавског уговора предвођене СССР-ом, јединице ЈНА, а посебно РВ и ПВО, преведене су у виши степен борбене готовости. Криза у ЧССР-у донела је, у ствари, нови талас редефинисања употребе јединица РВ и ПВО, поготово у домену нових ратних планова и елабората борбене готовости.

⁵³ Више о томе видети: Aleksandar Radić, „Vežba Avala – Jugoslovenska odbrana od Varšavskog pakta 1968. godine”, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2006), 87–104.

⁵⁴ Aleksandar Radić, „Vežba Avala – Jugoslovenska odbrana od Varšavskog pakta 1968. godine”, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2006), 87–104.

журности и некомплетности примљених материјала, као и непотпуности асортимана резервних делова.⁵⁵

У циљу развоја других видова војне сарадње између две земље наставило се са реализацијама сусрета државника на различитим нивоима. Због сталних проблема везаних за испоруке наоружања и војне опреме државни секретар за народну одбрану генерал-пуковник Никола Љубичић⁵⁶ упутио је 11. јуна 1969. позив за састанак совјетском амбасадору Ивану Бенедиктову⁵⁷. Током састанка настојао је да га упозна са постојећим проблемима, који су се односили на набавке совјетског наоружања и војне опреме за потребе ЈНА. Совјетски амбасадор је био упознат само са два крупна проблема из тог сегмента. Један се односио на испоруке технички неисправних торпеда, а други на иницирајуће метке и пружање помоћи ЈНА у организацији ремонта мотора за ракетне и торпедне чамце. Ради превазилажења тог проблема, према речима совјетског амбасадора, дошло је до потписивања уговора између влада две земље, који је подразумевао долазак групе совјетских стручњака у Југославију ради пружања техничке помоћи на ремонту мотора. Уговор је предвиђао и долазак два стручњака чији је задатак био да раде на пружању техничке помоћи у производњи противтенковских ракета *маљутка* по совјетској лиценци. Совјетски амбасадор је навео да је у разговору са југословенским војним представницима добио потврду да је квалитет испоручене совјетске опреме био на задовољавајућем нивоу, изузев неких ретких и ситних случајева. Међутим, у Југославији је било све присутније мишљење о потреби прекида међуармијске сарадње са СССР-ом. Сходно томе отказане су бројне посете совјетских војних бродова југословенским лукама. Истовремено је и југословенска страна одустала од упућивања на обуку у СССР виших официра ратне морнарице, са адмиралом

⁵⁵ Bojan Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija Jugoslovenske oklopne jedinice 1945-2006*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010), 194-198.

⁵⁶ Никола Љубичић (1916–2005) био је председник председништва Србије (од 1982. до 1984) и генерал ЈНА. Завршио је Војну академију 1950, био начелник Ратне школе и заповедник Прве армијске области. Од 1967. до 1982. био је савезни секретар за народну одбрану. Важио је за једног од најближих сарадника председника Југославије.

⁵⁷ Иван Бенедиктов (1902–1983) био је совјетски амбасадор у Београду од 1968. до 1971. године.

Бранком Мамулом на челу.⁵⁸ Међутим, упркос свим тим чињеницама совјетски амбасадор је ипак сматрао да су се југословенско-совјетски односи развијали у позитивном смеру, чему је умногоме допринела посета совјетског министра иностраних послова Андреја Громика⁵⁹ Југославији од 2. до 6. септембра 1969. године. Према мишљењу совјетског амбасадора Бенедиктова напредак у билатералним односима утицао је на стварање повољне атмосфере за наставак развоја међуармијских односа.⁶⁰

У том циљу државни секретар за народну одбрану генерал-пуковник Никола Љубичић други пут је, 18. октобра 1969, примио совјетског амбасадора Бенедиктова у Београду, који је искористио прилику да пренесе поруку совјетског маршала Андреја Гречка⁶¹ којом је био обновљен позив југословенској војној делегацији са државним секретаром на челу да посети СССР 1970. године. Амбасадор Бенедиктов указао је и на потребу узајамног присуствовања појединим војним вежбама и маневрима с обзиром на то да је такав чин представљао најбољи начин за упознавање совјетске технике и њеног функционисања. Југословенска страна показала је интерес за даље набавке најновије технике из Совјетског Савеза. Током сусрета било је указано на постојеће тешкоће у реализацији уговора о

⁵⁸ Бранко Мамула (1921) био је политички комесар флоте и поморске зоне, начелник оперативног одељења команде Ратне морнарице, начелник управе Ратне морнарице, командант Војнопоморске области и помоћник савезног секретара за народну одбрану. Од 1979. до 1982. обављао је функцију начелника Генералштаба ЈНА, а од 1982. до 1988. савезног секретара за народну одбрану.

⁵⁹ Андреј Андрејевич Громико (1909–1989), совјетски политичар и дипломата. У периоду од 1957. до 1985. године био је совјетски министар спољних послова. Ту функцију обављао је најдуже од свих министара спољних послова у историји СССР-а. Након тога, 1985, постављен је за председника Президијума Врховног совјета.

⁶⁰ ДА, МСП, РС, ПА, 1969, Ф-1, стр. пов.77, *Забелешка о посети совјетског амбасадора Бенедиктова државном секретару за народну одбрану*; Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 282.

⁶¹ Андреј Гречко (1903–1976) био је совјетски генерал, маршал и министар одбране. Завршио је Војну академију 1936, затим похађао совјетску Генералштабну академију на којој је дипломирао 1941. године. Током Другог светског рата постављен је за заменика главнокомандујућег Првог украјинског фронта. После рата, до 1953, био је главнокомандујући Кијевског војног округа. Између 1953. и 1957. био је главнокомандујући Совјетских снага у Источној Немачкој. Унапређен је у чин маршала Совјетског Савеза 1955. године. Од 1957. до 1960. био је главнокомандујући копнених снага, да би од 1960. до 1967. био постављен за главнокомандујућег снага Варшавског пакта. За министра одбране постављен је 1967. и на тој дужности остао је све до смрти, 1976. године.

лиценцама, пре свега на спорост и затварање одређених совјетских институција југословенским стручњацима. Ова посета совјетског амбасадора очигледно је имала за циљ покретање и убрзавање посете југословенског државног секретара за народну одбрану СССР-у, као и оживљавање међуармијске сарадње, која је после догађаја у ЧССР-у у неким видовима стагнирала.⁶²

Оживљавање војне сарадње са Сједињеним Америчким Државама

Југославија је спадала у земље на које се чехословачка криза најиндиректније рефлектовала у сваком спољнополитичком правцу. Амерички генерал Ерл Гилмор Вилер⁶³, шеф заједничких штабова свих родова америчке војске, сматрао је да је совјетска инвазија у ЧССР представљала разлог останка америчких снага у Европи. Док је интервенција у ЧССР-у оцењена као опасан чин по сигурност у регији, према мишљењу Американаца интервенција на Југославију могла је да има далеко веће последице. Окупација Југославије и излазак СССР-а на Јадранско море могли су да поремете баланс снага на Медитерану и угрозе јужно и југоисточно крило НАТО-а.⁶⁴ Зато је у америчком естаблишменту, као и средствима јавног информисања, постајала све израженија наклоност и подршка југословенском независном положају. До војне интервенције Совјета у ЧССР-у Југославија је у америчкој штампи била у другом плану. Међутим, после ње код америчке стране преовладало је мишљење да је Југославија била и остала најпрогресивнија независна земаља у социјалистичком свету и да на том путу није било колебања чак и када је долазило до највећих

⁶² ДА, МСП, РС, ПА, 1969, Ф-1, стр. пов.77, *Забелешка о посети совјетског амбасадора Бенедиктова државном секретару за народну одбрану*.

⁶³ Ерл Гилмор Вилер (Earl Gilmore Wheeler, 1908–1975) био је амерички генерал и начелник Генералштаба од 1962. до 1964. године. Потом је постављен за шефа Здружених штабова свих родова америчке војске од 1964. до 1970. године.

⁶⁴ Хрвоје Класић, „Унутрашњополитичке и вањскополитичке активности Југославије након интервенције Варшавског пакта у Чехословачкој 1968. године”, У: 1968. *Четрдесет година после*, уредник: Радмила Радић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 519–549.

претњи.⁶⁵ САД су настојале да интензивно прате југословенски унутрашњи развој. Од момента именовања новог америчког председника и администрације уследило је побољшање односа између две земље. Политика новоизабраног председника Ричарда Никсона имала је за циљ разбијање представе о комунистичким земљама као монолитном непријатељу, ослобађање америчке политике у Европи од вета СР Немачке, ликвидацију мултилатералне нуклеарне флоте, јењавање агресивног антикомунизма у САД, даље развијање односа са појединим земљама без обзира на присутне разлике у њиховим друштвено-политичким структурама и виђењима међународних проблема.⁶⁶

Последице напада на ЧССР по ЈНА биле су вишеструке. Све будуће процене полазиле су од могућности напада на Југославију са било које стране, што је за последицу имало прилагођавање до тада примењиваних ратних планова. Све је указивало на потребу модернизације ЈНА и развоја домаће војне индустрије. На основу анализа слабости мобилзацијских радњи радило се на предузимању потребних мера ради поправљања таквог стања. Тако је у РВ и ПВО, поред повећања капацитета противавионске одбране са земље, дошло до преласка на систем подземних аеродрома и склоништа, као и на потпуно затварање свих делова ваздушног простора радарским осматрањем.⁶⁷

Америчка страна показала је видно интересовање за повећање сарадње са југословенском владом у области продаје савременије војне опреме до степена док јој то дозвољава национална безбедност. Таква иницијатива нове америчке политике према Југославији сматрана је важним кораком ка побољшању односа између влада двеју земаља и њихових војних заједница. На тај чин Амерка се одлучила вођена страхом да совјетска страна, користећи просторе Југославије, не настави са даљим продором преко Балкана ка Западу. Совјетска интервенција у ЧССР-у и опасност да тај сценарио понови у Југославији утицао је и на процес обликовања југословенске спољнополитичке доктрине и стратегије. Кроз настојање да

⁶⁵ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-158, 422732, *Шифровани Телеграм из Вашингтона 17. 04. 1969.*

⁶⁶ *Исто.*

⁶⁷ Миле Бјелајац, „ЈНА на искушењима 60-их година прошлог века”. У: 1968. *Четрдесет година после*, Уредник: Радмила Радић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 379–417.

обнове војну сарадњу, првенствено да ојачају југословенске оружане снаге, Сједињене Државе тежиле су да војно, економски и политички задрже Југославију у својој интересној сфери. Сматрале су да су јачањем економске и обновом војне сарадње у могућности да заштите Југославију од совјетског утицаја и омогуће јој очување суверенитета, територијалног интегритета и независности.⁶⁸

С обзиром на сва дешавања како на унутрашњем (децентрализација и децентрализација функција државе започета Уставом из 1963. године), тако и на међународном плану (шестодневни арапско-изарелски рат 1967, совјетска инвазија на ЧССР 1968), Југославија је била приморана да почне са радом на изградњи војне моћи и одлучности да је употреби. То је чинило важну компоненту њене одбрамбене стратегије. Самим тим постала је неопходна и ревизија Десетогодишњег плана развоја оружаних снага, као и уношење нових елемената у концепцију и доктрину вођења општеномодног одбрамбеног рата са становишта јачања територијалне одбране и комбинованог облика оружане борбе. Из тих разлога ДСНО је почео са конституисањем територијалне одбране.⁶⁹ У Београду се, почев од 1967. године, разматрао план развоја значајних формација територијалне одбране и почело се инсистирати на герилском типу рата. Територијална одбрана постала је најшири облик организовања грађана за општеномодни оружани отпор. Она је, у ствари, требало да представља концепт укупног јачања снага за вођење комбинованог и партизанског облика оружане борбе, а не пут за стварање републичких (националних армија). Првобитно југословенско планирање заснивало се на чињеници да је одбрана требало да буде усмерена против напада са Запада. Међутим, таква оријентација се изменила и убрзала програм реформи Београда после инвазије Совјета на ЧССР 1968. године. Врло брзо је дошло до припреме Нацрта новог Закона о народној одбрани, чији је нацрт био усвојен на седници југословенске владе 18. септембра 1968, а ступио је на снагу 11. фебруара 1969. године. „Систем општеномодне одбране се заснивао на организованом укључивању свих цивила окупљених у оквиру ме-

⁶⁸ Татјана Милошевић, „Обнова војне сарадње САД и СФРЈ 1970–1974”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 280–281.

⁶⁹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, knjiga 7 (OS SFRJ SSNO), (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 193.

сних заједница, општина и република у територијалне оружане јединице, контролисане од локалних политичких функционера у тим заједницама". Од 1968. године општенародна одбрана се изграђује не само као одбрамбено-заштитни и јединствени систем за одбрану земље и вођење рата већ и као снажно средство за одвраћање од агресије. Тако конципирана и организована Територијална одбрана била је основ за даљи развој оружаних снага, које су биле конституисане као две основне, по циљу јединствене стратегијске компоненете оружаних снага ЈНА (Југословенска народна армија) и ТО (Територијална одбрана). У то време југословенски председник се у једном од разговора са америчким државним подсекретаром Николасом Каценбахом држао става да ће поменути концепт општенародне одбране бити основа одбрамбене спремности Југославије и да захваљујући њему неће више бити потребе за истовременом мобилизацијом становништва. Према проценама југословенског председника у Југославији се под оружјем налазило близу два милиона људи, од који су 1.200.000 чинили припадници регуларне војске.⁷⁰

Иако је примена новог закона наилазила на бројне проблеме, Београд је ипак био одлучан у намери да га спроведе. У складу са новим законом о народној одбрани дошло је до измена граница армијских области. Уследило је њихово веће поклапање са републичким границама. Армија је добила своју аутономну партијску организацију и отпочела је са појављивањем као самостални део у оквиру ЦК СКЈ.⁷¹

⁷⁰ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 262. ДА МСП РС, стр. пов., ф-5, 144. Забелешка о разговору Председника Републике са државним подсекретаром САД Николасом Каценбахом, 18.октобра 1968. у Београду. Више о томе видети: Татјана Милошевић, „Обнова војне сарадње САД и СФРЈ 1970–1974“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 257–282, Миле Бјелајац, „ЈНА на искушењима 60-их година прошлог века“. У: 1968. Четрдесет година после, Уредник: Радмила Радић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 379–414; Драган Богетић, „Југословенско-совјетски односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој 1968. године“. У: 1968. Четрдесет година после, Уредник: Радмила Радић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 129–161.

⁷¹ Миле Бјелајац, *Војска и дипломатија Србија и Југославија 1901–1999* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2010), 279–280. Миле Бјелајац, „ЈНА на искушењима 60-их година прошлог века“. У: 1968. Четрдесет година после, Уредник: Радмила Радић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 408–414. Примена новог Закона, отпор Ранковићевој смени 1966, били су само неки од разлога који су довели до смењивања генерала Ивана Гошњака са

У југословенским оружаним снагама је у овом периоду и даље била у употреби америчка опрема и техника која је већ била застарела или у таквом стању да је за даљу употребу и одржавање било неопходно улагати знатна материјална средства. То се посебно односило на разне врсте и калибре муниције, која је била добијена по основи војне помоћи. Вредност те муниције износила је преко 100 милиона долара, а њен ремонт био је неопходан (замена каписли, упаљача, експлозива). Проблем је представљао то што се после ремонта таква муниција више није сматрала оригиналном и произведеном по америчкој лиценци с обзиром на то да су на њој вршена разна усавршавања и модификације. Трошкови ремонта износили су 30–50% вредности нове муниције. Зато је југословенска влада крајем шездесетих и почетком седамдесетих година покушала да од америчке владе издејствује одобрење којим би јој било омогућено отуђење и продаја тих средстава.⁷²

Војна сарадња између две државе крајем шездесетих настављена је кроз друге видове. Почетком јануара 1969. југословенска влада је упозната са намером припадника Националног ратног колеџа (National War College) из Вашингтона да посете Југославију. Група је чинило 31 слушаца и шест професора, а боравак у Београду био је предвиђен за период од 23. до 25. априла исте године. Радило се о припадницима Високе политичке школе у

положаја министра 1967, као и једног броја генерала који су се супротставили концепту наоружаног народа. Америчке службе имале су податке да је југословенска мобилизација у августу и септембру 1968. била екстремно спора, конфузна и неефикасна. Инвазија на ЧССР и југословенски неадекватни одговор само су подстакли преиспитивање одбрамбене стратегије укључујући и мобилизацијске планове. У Југославији је 1968. године пензионисано 2.400 официра и 38 генерала. Према мишљењима западних аналитичара, одступање генерала Гошњака није било повезано са случајем Ранковић и Брионским пленумом, већ је било редуковано на сукоб око стратегије одбране, који се развијао од 1966. године. Посебна пажња у анализама западних обавештајаца била је посвећена односу према ЈНА у Хрватској. Наведено је да је брза и недовољно промишљена одлука да се иде на формирање територијалне одбране примарно дошла од руководства хрватског СК и хрватских генерала. Стање ЈНА у коме су је затекли догађаји у ЧССР-у 1968. било је последица дешавања у политичком врху, Партији, па и самој војсци. Више о томе видети: Љубодраг Димић, „Година 1968 – исходиште нове југословенске спољнополитичке оријентације”, У: 1968. *Четрдесет година после*, Уредник: Радмила Радић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 339–375.

⁷² ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-171, 71, *Продаја средстава по Споразуму о војној помоћи из САД*.

Вашингтону, што је указивало на то да су се међу слушаоцима школе налазили и функционери Стејт департмента.⁷³

У циљу даље сарадње америчка амбасада наставила је са упућивањем многобројних захтева југословенском Државном секретаријату иностраних послова за различите посете. Између осталог, у једном од њих тражено је одобрење за незваничну посету крстарице „Литл рок“ (*Little Rock*) из састава Шесте флоте Дубровнику од 20. до 24. маја 1969. године. Крстарицу „Литл рок“ чинила је посада од 120 официра и 1.200 морнара, којом је командовао вицеадмирал Дејвид Ричардсон (*David Richardson*)⁷⁴. Истовремено, представник америчке амбасаде у Београду упознао је југословенску страну са жељом команданта Шесте флоте да посети Београд, али му се због ситуације у земљи није могло изаћи у сусрет.⁷⁵

То је био само разлог више да се америчка амбасада 18. јуна 1969. поново обрати југословенској влади са захтевом да одобри посету Дубровнику америчком разарачу „USS. Domato”.⁷⁶ Његов боравак у југословенским територијалним водама био је планиран од 31. јула до 4. августа. На њему се налазило око 20 официра и 260 морнара, али без авиона.⁷⁷ Полазећи од закључка Комисије Савезног извршног већа (СИБ) за односе са иностранством, дошло се до закључка да број посета једне стране државе на годишњем нивоу није могао да буде већи од три. С обзиром на то да америчка страна већ дуже време није злоупотребљавала југословенско гостопримство, посета је одобрена.⁷⁸

Међутим, поред примера успешне војне сарадње, често је долазило и до инцидентних ситуација, за које су углавном били одговорни амерички официри. Највише инцидента забележено је

⁷³ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-162, 4921, *Забелешка о разговору Р. Брзића са Б. Мортонем другим секретаром амбасаде САД 10. 01. 1969.*

⁷⁴ Дејвид Ричардсон (1914–2005) био је вицеадмирал морнарице Сједињених Држава. Дипломирао је на Морнаричкој академији САД 1936, био у служби од 1936. до 1970. године. Био је главнокомандујући Шесте америчке флоте у Средоземљу од 1968. до 1970. године.

⁷⁵ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-162, 410553, *Информација у вези посете америчког ратног брода.*

⁷⁶ *United States Ship – USS.*

⁷⁷ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-162, 422192, *Забелешка о разговору Ц. Јоба са Р. Мудом саветником америчке амбасаде 18.06.1969.*

⁷⁸ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-162, 410 553, *Информација у вези са предстојећом посетом америчког ратног брода Југославији.*

у близини југословенских војних аеродрома, где су амерички официри имали задатак да прикупљају обавештајне податаке за потребе америчке владе. Једном приликом Управа безбедности СФРЈ саопштила је да су органи Секретаријата унутрашњих послова (СУП) и војна полиција 29. јула зауставили аутомобил у коме су се налазили пуковник Марвин Бородкин и његов помоћник Џејсон Карлајл због недозвољеног кретања у забрањеној зони у непосредној близини Аеродрома „Тузла“. Пуковник Бородкин је иначе био врло активан у опсервацији војних објеката, често је правио прекршаје и кретао се у забрањеним зонама. Од 24. августа 1968, као амерички ваздухопловни изасланик и војни изасланик Министарства одбране САД у Југославији, учествовао је у обавештајној делатности. Према подацима Управе безбедности само је током септембра извршио пет опсервација објеката ЈНА, при чему је начинио неколико озбиљних прекршаја. Овакви поступци појединих америчких официра свакако су утицали на погоршање односа између САД и СФРЈ. Обе стране сматрале су да им је у интересу превазилажење неспоразума, због чега је и донета одлука о повлачењу америчког пуковника Бородкина из Југославије.⁷⁹

Ради очувања даље добре међудржавне сарадње прецизирано је на којим местима и путевима није било дозвољено кретање америчким војницима, грађанима и туристима. Због других могућих инцидената, у овом случају шпијунаже америчког пуковника Бородкина чак се размишљало о евентуалном бројачном смањењу америчких војних представника у Југославији, а из познатих разлога амерички амбасадор је био вољан да регулише активности америчког војног изасланства уз југословенску помоћ.⁸⁰

ЗАКЉУЧАК

На развој концепције, доктрине вођења општеномбројног одбрамбеног рата, опремање и наоружање Југословенске народне армије у овом периоду утицали су бројни чиниоци унутрашњег и међународног карактера. .

⁷⁹ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-162, 428336, *Информација у вези са инцидентом код Тузле 29.07.1969.*

⁸⁰ АЈ, КРР, I-5- b/SAD .

Рат у Вијетнаму, трећи арапско-израелски рат 1967. године, војна интервенција чланица Варшавског уговора у ЧССР-у 1968, трка у наоружавању, као и заостравање односа између САД и СССР-а, свакако су се одражавали на безбедност Југославије. Самим тим су утицали и на промене њене војне доктрине, стратегије оружане борбе, као и снабдевање неопходном опремом и наоружањем. Паралелно се 1965. године на унутрашњем плану одвијала велика привредна реформа. Истовремено су текле и борбе за самоуправљање, демократизацију друштва и Партије, као и преуређивање југословенске федерације, које су се такође рефлектовале на стање у ЈНА. Изузетан геостратешки положај Југославије истовремено је представљао и претњу по њен мир и стабилност с обзиром на то да је њен простор раздвајао планове суперсила на ширем подручју Средоземља. Стога је било неопходно радити на модернизацији ЈНА путем увоза савременије технике, опреме и наоружања у циљу очувања територијалног интегритета, суверенитета и независности Југославије.

Престанком опасности са Истока и обуставом америчке војне помоћи 1958. године дошло је до увођења нове доктрине Стратегије општеноародног рата. Југославија се окренула Совјетском Савезу, као новом снабдевачу савременим и тешким наоружањем. Шездесетих година у ЈНА је у већој мери почео да продира национализам, што доводило до забринутости југословенски оријентисаног кадра. Међутим, овај период (1965–1969) представља један од значајнијих у развоју и опремању оружаних снага Југославије, с обзиром на то да је чак 80% наоружања стизало из СССР-а. Совјетска војна интервенција у ЧССР-у 1968. утицала је на измену перцепције о будућем непријатељу Југославије, а самим тим се рефлектовала на убрзани поступак доношења Закона о народној одбрани и креирање новог ратног плана „Рудо“. Уследило је уношење нових елемената у концепцију и доктрину вођења општеноародног одбрамбеног рата, који је укључивао и могућност агресије са Истока. Стога стабилност Југославије и њена армија после 1968. почињу да постају брига западног блока држава, које постају свесне великог стратешког добитка који могу остварити одвајањем Југославије од источног блока. У страху од могућег понављања прашког сценарија на улицама Београда, југословенски

естаблишмент почео је да инсистира на поновном оживљавању војне сарадње са Западом.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Југославије (АЈ), фонд: Кабинет Председника Републике (КПР) 837.

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСП), Политичка архива (ПА), Југославија 1964–1970.

Литература:

Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.

Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015.

Богетић, Драган. „Југословенско-совјетски односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој 1968. године”. У: *1968. Четрдесет година после*, Уредник: Радмила Радић, 129–161. Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.

Бјелајац, Миле. *Војска и дипломатија. Србија и Југославија 1901–1999*. Београд: Медија центар Одбрана, 2010.

Бјелајац, Миле. „ЈНА на искушењима 60-их година прошлог века.” У: *1968. Четрдесет година после*, Уредник: Радмила Радић, 379–417, Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.

Димић, Љубодраг. „Година 1968 – исходиште нове југословенске спољнополитичке оријентације”. У: *1968. Четрдесет година после*, Уредник: Радмила Радић, 339–375, Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.

Dimitrijević, Bojan. *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Dimitrijević, Bojan. *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010.

Dimitrijević, Bojan. *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушна odbrana*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017.

Класић, Хрвоје. „Унутрашњополитичке и вањскополитичке активности Југославије након интервенције Варшавског пакта у Чехословачкој 1968. године”. У: 1968. *Четрдесет година после*. Уредник: Радмила Радић, 519–549. Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.

Laković, Ivan. *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006.

Nikoliš, Dušan. *SAD, Strategija dominacije*. Beograd: Radnička štampa, 1985.

Милошевић, Татјана. „Обнова војне сарадње САД и СФРЈ 1970–1974”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 257–282.

Петровић, Ж. Ненад. „Набавка авиона из Совјетског Савеза за потребе југословенског ратног ваздухопловства 1961–1964. године”, У: *Сто година српског војног ваздухопловства*. Уредник: Драгана Марковић, 279–292. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2014.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga III, Beograd: Nolit, 1988.

Петровић, Ж. Ненад. „Процене врха ЈНА о политичким и безбедносним приликама у Чехословачкој након интервенције варшавског уговора (1968–1969)”, *Војноисторијски гласник* бр. 1 (2010), 172–200.

Петровић, Ж. Ненад. „Војна сарадња СФРЈ са СССР-ом 1965–1970.” *Војноисторијски гласник* бр. 2 (2016), 182–197.

Radić, Aleksandar. „Vežba Avala – Jugoslovenska odbrana od Varšavskog pakta 1968. godine”. *Istorija 20. veka*, br. 2, (2006), 87–104.

Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 1 (OS SFRJ SSNO), Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.

Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 3-1 (Kopnena vojska JNA), Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.

Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 3-2 (Kopnena vojska JNA), Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.

Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 4 (RV и PVO), Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.

Razvoj oružanih snaga SFRJ, knjiga 7 (OS SFRJ SSNO), Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.

Savišek, Marjan. *Uloga vojne pomoći u spoljnoj politici SAD*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1963.

Tripković, Đoko. *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013.

Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow
Strategic Research Institute, Belgrade
E-mail: tatjana74.milosevic@gmail.com

BETWEEN EAST AND WEST: SUPPLY OF YUGOSLAV PEOPLES ARMY WITH ARMS AND MILITARY EQUIPMENT, 1965-1969

(Summary)

In the second half of the 1960s the Yugoslav Army was at the “crossroad” between East and West in terms of armament and military equipment procurement. In that period, Soviet influence was slowly declining, especially after the Soviet intervention in Czechoslovakia in 1968, while American influence was increasing significantly. Cooperation with the West, primarily with the USA, was reestablished. However, in addition to the needed deliveries of military armament and equipment from abroad, the domestic military industry developed armaments for the Yugoslav People’s Army. At the same time, major changes occurred in the conceptual doctrinal direction of the Yugoslav Armed Forces. In that period (especially in 1964. and 1968), the plan DRVAR 2 significantly changed the structure, organization, and formation the armed forces.

KEYWORDS: *armaments, equipment, military industry, structure, organization formation, Yugoslav Peoples Army, United States of America, Soviet Union*

Оригиналан научни рад
Примљен: 18. септембар 2019.
Прихваћен: 12. новембра 2019.

316.654:341.311(497.1)"1999"](470)"1992/2004"
316.654:327.5(470:1-662NATO)"1992/2004"
COBISS.SR-ID 283790604

Др Георги Енгелхардт, научни сарадник
Институт за славистику Руске академије наука
Москва (Руска Федерација)
E-mail: georgi.engelhardt@gmail.com

АГРЕСИЈА НАТО-А НА СР ЈУГОСЛАВИЈУ КАО ПРЕЛОМНА ТАЧКА ЗА ОДНОС РУСКОГ ДРУШТВА ПРЕМА ЗАПАДУ*

АПСТРАКТ: На основу анализе 15 истраживања јавног мњења становника Руске Федерације о ратовима у бившој Југославији у периоду 1992–2004, а посебно о односу према агресији НАТО-а против СР Југославије у марту – априлу 1999, у чланку је показано да је у првој половини деведесетих година руско друштво поново открило традиционалну симпатију према Србима (од 7,5% подршке почетком 1993, до 31% средином 1995%). Види се, такође, и да је пораст просрпских осећања (као пример наводи се и најранија пронађена изјава В. Путина о агресији НАТО-а из априла 1999) био пропраћен нарастањем антиамериканизма и одбојности према НАТО-у. Одлучујући утицај на формирање антиамеричких ставова у руском друштву и елити имала је агресија НАТО-а на СР Југославију 1999. године, која је дугорочно постала фундамент тих осећања и створила општеприхваћену перцепцију те агресије као крајње неморалног чина. У смислу политичких емоција руско друштво и руска елита деле виђење догађаја у екслугославији потпуно различито од западног мејнстрима,

што је довело до једног ширег осећаја недовољне подршке Србији као једног од симбола кризе и слабости Русије деведесетих година.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Агресија НАТО-а на СРЈ 1999, босански рат 1992–1995, руско-српски односи, јавно мњење у Русији, антиамериканизам, антизападни сентимент

Агресија НАТО-а на СРЈ и Србију 1999. године дубоко је утицала на руско јавно мњење како у односу према Србима и Србији, тако, и нарочито, у односу према Западу и САД. Та агресија нанела је суштински трајну штету угледу Запада, и пре свега САД, у руском друштву и посебно у руској елити. Година 1999. поставила је морални темељ за суштински заокрет Руске Федерације ка самосталној спољној политици.

Сама чињеница да је група најмоћнијих и најбогатијих земаља планете напала једну малу, али и европску земљу, слике бомбардовања европских градова на почетку трећег миленијума, огромна несразмера војних потенцијала сукобљених страна – све је то урезало дубоки траг у руском јавном мњењу.

Наведене чињенице анализираћемо на основу података испитивања јавног мњења из периода од 1992. до почетка двехиљадитих година. Основни корпус података чине истраживања две познате институције: ВЦИОМ (Всероссийский центр изучения общественного мнения – Сврбуски центар за истраживање јавног мњења) и ФОМ (Фонд „Общественное мнение” – Фондација „Јавно мњење”), као и поједини подаци које је сакупио ИСПИ РАН (Институт за друштвено-политичка истраживања Руске академије наука). На почетку треба истаћи да су од деведесетих година прве две наведене институције подржавале тадашњи спољнополитички курс председника Бориса Јељцина и његове администрације за сарадњу са Западом, што се јасно може видети како из њихове интерпретације података, тако и из препорука политичком руководству.

Анализа њихових података из периода који је претходио агресији НАТО-а показује стални тренд пораста познавања ситуације у бившој Југославији, који је био пропраћен порастом симпатија према Србима.

Како се распад Југославије одвијао готово истовремено са колапсом СССР-а, не чуди што су становници новонастале Руске

Федерације били углавном преокупирани очајничком борбом за сопствену егзистенцију, те су врло слабо пратили дешавања изван сопствене земље, а поготово изван „бившег Совјетског Савеза”. Додатну пометњу створила је и појава „Срба”, „Хрвата”; „Словенаца” и „Муслимана”, непознатих просечном свету, уместо до тада сасвим познатих „Југословена”. Према подацима ИСПИ РАН средином 1993. чак 92% анкетираних није имало профилисану симпатију према некој од сукобљених страна (63% њих саучествовало је са „свима”, 21% „нису могли одговорити” док се 7% изјаснило као „равнодушни”).¹ Али и у таквој општој пометњи Срби су имали изразито већу подршку од својих противника: 7% наспрам 0,5% за Хрвате и 0,5% за Муслимане, према истом извору из јуна 1993. године. Током босанског (и крајишког) рата тај ниво подршке био је у сталном порасту – 21% испитаника у априлу 1994. сматрало је да Русија треба да подржи босанске Србе због НАТО удара по њиховим положајима², уочи пада РСК и ваздушне кампање НАТО-а једино против РС, од „свих страна у босанском сукобу” 31% (чак 35% мушкараца) имало је „више симпатија” за Србе наспрам 2% за Хрвате и Муслимане.³ Наведени тренд био је праћен и израженим опадањем недефинисаног „саучествовања са свима” – са 63% у јуну 1993, на 55% у мају 1994. те 14% у јулу 1995. године.⁴

Еволуција става јавног мњења готово да је пратила пораст употребе силе од стране НАТО-а против Срба у РС и РСК. Према априлском истраживању ВЦИОМ-а 1994. против ваздушних удара

* Чланак за основу има реферат који је аутор изнео на међународном научном скупу „Одбрана од НАТО агресије – 20 година после” у организацији Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије у Београду, 10. јуна 2019. године.

¹ Георгий Н. Энгельгардт, „Югославский кризис в российском общественном мнении”, *Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije: zbornik radova sa međunarodnog skupa održanog u Ulan Udeu i Moskvi 5–8 jula 1999* (Beograd: Institut društvenih nauka, 2000), 194.

² Светлана Мигдисова, Елена Петренко, Татьяна Захарова, Анна Воронцова, Дмитрий Чубуков, „Полтора года назад менее четверти опрошенных считали, что Россия должна поддержать сербов, если НАТО начнет бомбить их позиции”. URL: <http://bd.fom.ru/report/map/of19953604> (15.9.1995)

³ Всероссийский опрос ВЦИОМ 30 июля 1995 г.
URL: [https://wciom.ru/zh/print_q.php?s_id=494&q_id=36420&date=\(30.7.1995\)](https://wciom.ru/zh/print_q.php?s_id=494&q_id=36420&date=(30.7.1995))

⁴ Всероссийский опрос ВЦИОМ 30 июля 1995 г...

НАТО-а је било 48% испитаника, док их је само 8% њих подржавало.⁵

Током косовске кризе и агресије НАТО-а ови трендови само су још више дошли до изражаја, што је пре свега било проузроковано размерама операције и њеним трајањем. За разлику од појединачних ваздушних напада на пажљиво одабране војне циљеве 1994. и интензивне али кратке кампање августа-септембра 1995. против РС, бомбардовање 1999. трајало је 78 дана и интензитетом далеко превазишло претходне кампање. Истовремено, оно је било много присутније и у руским медијима.⁶

Према шефици информативног одсека ВЦИОМ Л. Косовој, бомбардовање Србије доживљено у Русији је као „директни изазов, губитак последњих ознака велике силе. Србија се поистовећавала са Русијом – НАТО и САД „тима нама показују да су они а не ми сила“. Уз то се 94% испитаника изјаснило против бомбардовања.

По оцени Л. Козлова „становништво Русије је показало спремност неவிђену у протеклим годинама на протест због политике НАТО-а на Балкану. Већ 24. марта грађани су протестовали испред амбасаде САД у Москви. Протест су организовали навијачи фудбалских клубова и представници десничарских група. Број учесника скупа испред америчке амбасаде износио је око 10.000 људи. Људи су скандирали антиамеричке пароле и гађали зграду каменицама, флашама и јајима. Врхунац акције је био у пуцању на зграду амбасаде, срећом без људских жртава. Протестни скупови одржавали су се широм Русије, од Санкт Петербурга до Владивостока, посебно у градовима у којима су постојали амерички конзулати. Треба истаћи ову географску раширеност протеста становништва Русије, насупрот реакцијама на завршну фазу босанског рата.⁷

Осуда агресије НАТО-а није била ограничена на поједине социјалне групе. Према часопису „Огоњок“ протест код америчке амбасаде подржавали су и грађани из својих аутомобила:

⁵ С. Мигдисова, Е. Петренко, Т. Захарова, А. Воронцова, Д. Чубуков, „Полтора года назад менее...“

⁶ Опширније: Леонид Е. Козлов, *Общественное мнение и государственная политика России относительно югославского кризиса: 1991-1999 гг* (Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2005), 153.

⁷ Леонид Е. Козлов, *Общественное мнение и государственная политика России...*, 121.

„Интересантно је да су трубили не само већ престарели 'москвичи' него и власници елегантних 'мерцедес-ципова'”⁸.

Н. Бондарев наводи да је протест забринуо и поделио политичку елиту. Подржали су га премијер Јевгениј Примаков и градоначелник Москве Јуриј Лужков, који су сматрали да не треба растеравати демонстранте, већ их само контролисати да не крше норме цивилизованог понашања.

Протест код амбасаде САД трајао је до 26. марта. Наредног дана протест је организовала Комунистичка странка Руске Федерације (КПРФ) Г. Зјуганова, а 28. марта по згради је испалио пројектил из ручног бацача московски вајар А. Сусликов, чиме је стављена тачка на ову акцију.⁹

Симпатије према САД нагло су опале – са 70% „сасвим позитивног” и „углавном позитивног” става у децембру 1998, на неких 32% у мају 1999¹⁰ (према априлском истраживању ФОМ-а „позитивни ставови су раније чинили” 57%, а „сада” – 14%, уз 72% негативних ставова¹¹).

Подаци ФОМ показују сличну пропорцију: 92% наспрам 2% били су против бомбардовања крајем марта 1999. године.¹² Чак 63% испитаника сматрало је да је НАТО главни кривац за сукоб, наспрам 6% присталица одговорности СРЈ и 13% са ставом „и једни и други”¹³. Између 70 и 73% испитаника сматрало је агресију НАТО-а претњом за безбедност Русије, док је свега 19% имало супротан став.¹⁴ Интересантно да су сами социолози ФОМ-а позивали на

⁸ Александр Никонов, „Мимо этого посольства я без шуток не хожу”, *Огонек*, 5 април 1999.

⁹ Никита В. Бондарев, *Военная операция НАТО против Югославии и Москва*. ИА Регнум, <https://regnum.ru/news/polit/2601894.html> (30 марта 2019)

¹⁰ Лариса Б. Косова. *Балканы и Чечня: испытание чувств*. URL: <http://www.prof.msu.ru/publ/balk/014.htm>

¹¹ Анна Петрова, Анатолий Черняков, Светлана Климова, Екатерина Ядова, *Сегодняшнее отношение россиян к США*.

URL: <http://bd.fom.ru/report/map/of19991503> (15.4.1999 [отчет])

¹² Объединенные силы НАТО 24 марта начали бомбардировку Югославии. Если вы знаете, слышали об этом, то как вы относитесь к этому решению стран НАТО – одобряете или не одобряете? URL: <http://bd.fom.ru/report/map/t904101> (31.3.1999)

¹³ Какая из сторон, по вашему мнению, больше виновна в возникшем конфликте между Югославией и НАТО?

URL: <http://bd.fom.ru/report/map/t904202> (7.4.1999 [отчет])

¹⁴ Одни политики считают, что военная акция НАТО в Югославии является прямой угрозой для безопасности России. По мнению других, эти действия НАТО

узбуну захтевајући од власти одлучнију пропагандну акцију ради спречавања „погрешних погледа” грађана: „Објективније приказивање логике актера балканског сукоба је од круцијалног значаја за власти Русије... Нигде се не говори о оправдавању корака НАТО-а етничким чишћењем на Косову нити о 'подели одговорности' између сукобљених страна. ... Без истицања оправданости основног циља НАТО-а – заустављања етничког чишћења на Косову – већина држављана Русије може схватити сваку компромисну иницијативу власти... као помагање агресору”¹⁵. „Иако је готово сваки други становник Русије упознат са аргументима НАТО-а, ти ставови немају подршке: само 3% испитаника су их навели као разлог војне акције на Балкану”¹⁶.

Почетком маја 1999. године 59% испитаника сматрало да Русија треба да игнорише захтев НАТО-а о обустављању испоруке нафте у СРЈ, наспрам 19%, а 41% наспрам 31% да Београд не би требало да прихвати размештање мировњака НАТО-а на Космету ради престанка бомбардовања.¹⁷ И тада су експерти ФОМ били забринуте јер „апсолутна већина испитаника и данас сматра да је управо Алијанса главни кривац за рат а не С. Милошевић”.¹⁸

Карактеристичан детаљ је најранија позната изјава на тему Југославије будућег председника Русије Владимира Путина. Пре пролећа 1999. године тадашњи директор Федералне службе безбедности по својој функцији није се бавио спољнополитичком проблематиком, до постављања на дужност секретара Савета безбедности Руске Федерације 29 марта 1999. године. У свом одговору амбасадору СРЈ у Москви Бориславу Милошевићу на честитку упућену поводом именовања на нову функцију Путин је писао: „у овом тешком тренутку желим да изразим солидарност са народом Југославије. Русија је одлучно и отворено поставила у

не угрожают безопасности России. С какой точкой зрения вы согласны - с первой или второй? URL: <http://bd.fom.ru/report/map/t904401> (21.4.1999[отчет])

¹⁵ Григорий Л. Кертман, „Балканский кризис: немотивированная агрессия НАТО? URL: <http://bd.fom.ru/report/map/o904402> (21.4.1999 [отчет])

¹⁶ Анна Петрова, Анатолий Черняков, Светлана Климова, Екатерина Ядова, *Почему НАТО бомбит Югославию?* URL: <http://bd.fom.ru/report/map/of19991703> (30.4.1999 [отчет])

¹⁷ Анна Петрова, Анатолий Черняков, Светлана Климова, Екатерина Ядова, *Россияне – против уступок НАТО* URL: <http://bd.fom.ru/report/map/of19991902> (14.5.1999 [отчет])

¹⁸ Исто.

Савету безбедности УН [питање. – зап. Г. Е.] о неодложном прекиду агресије против Југославије. Потребно је урадити све да се заустави крвопролиће и пронаћи политички излаз из настале ситуације. Савет безбедности Русије даће максимални допринос решавању овог проблема”¹⁹. Чак и у овом врло суздржаном тексту однос будућег шефа руске државе према акцији НАТО-а био је изнет сасвим једноставно.

Април и мај 1999. године у Москви били су обележени интензивним интерним сукобом присталица председника Јељцина са присталицама председника владе Јевгенија Примакова и градоначелника Јурија Лужкова. Тај сукоб је окончан оставком премијера 12. маја 1999. године и тежњом председничких структура за сузбијањем антизападног таласа широм земље, те за поправљањем односа са Западом кроз посредничку мисију експремијера (1992–1998) Виктора Черномирдина.²⁰

Уз све негативне последице ангажовања бившег премијера, завршна фаза агресије НАТО-а била је за руску јавност обележена такозваним „Походом на Приштину” одреда из састава руске мировне бригаде у БиХ.²¹ У том тренутку унутар земље овај потез војске добио је велику популарност и био схваћен као дуго очекивана помоћ напаћеној српској браћи. Иако треба бити опрезан и направити разлику између јавне перцепције ове операције и њеног стварног учинка,²² уз сву његову ограниченост, симпатије руских војника су јасно биле на страни Срба.

Није случајно управо овај поход, заједно са одлучним отпором новој најезди побуњених екстремиста на Дагестан, који је представљао увод друге кампање у Чеченији (1999–2002), постао симбол нове ере у руској политици, те симбол почетка препорода руске армије и поправљања раније посрнулог угледа државе и

¹⁹ АВП РФ Ф. Ф.144 оп.60, д.6, п.142 Л.31 Телеграм директора Федералне службе безбедности Руске Федерације и секретара Савета безбедности Руске Федерације В. Путина Изванредном и опуномоћеном амбасадору Савезне Републике Југославије у Москви Б. Милошевићу. 7. април 1999. НР А21.

²⁰ Детаљније видети: Виктор С. Черномирдин, *Вызов*, 2-е, испр. и доп. (Москва: Московский писатель, 2003).

²¹ Леонид В Иващов, „Бросок на Приштину”, *Наш современник*, № 10, 2005// <http://www.nash-sovremennik.ru/p.php?id=9&n=10&y=2005>

²² Опширније мемоаре учесника операције видети у: Александр Лобанцев, *Косово 99* (Москва: Самиздат. 2009)
URL: http://www.al24.ru/wp-content/uploads/2013/04/лоб_1.pdf

војске. Иако је балканска проблематика за Москву на неколико година пала у сенку борби са међународним тероризмом и његовима пипцима на Северном Кавказу, ипак су основни утисци и поуке из агресије 1999. остали дубоко урезани у свест руског друштва и руске елите.

Пола године након агресије НАТО-а 43% испитаника сматрало је да Русији није потребно учлањење у Аљансу, наспрам 30% који су били за,²³ а 56% њих сматрало ју је „агресивним војним блоком“, док је свега 17% видело у НАТО-у „одбрамбени савез“.²⁴

Чак и на врхунцу сарадње Руске Федерације са Западом, непосредно након 11. септембра 50% испитаника сматрало је НАТО „агресивним војним савезом“ (наспрам 26%, који су у њему гледали „одбрамбени војни савез“), за 57% његово ширење на Исток је било директна претња безбедности Русије (19% делило је обрнути став). Социолози су разлог за то видели у „одјеку бомбардовања Југославије, које Руси још нису заборавили“²⁵ и констатовали да НАТО уопштено има негативну конотацију у руском јавном мњењу – „изазива гађење“, док се само 2% људи односи позитивно према Алијанси.²⁶ Слични су били и резултати каснијих истраживања – 54 према 24% у мају 2002,²⁷ док се крајем исте године постотак присталица погледа да је НАТО агресивни савез спустио на 48%, претњом за безбедност Русије сматрало га је 52% (али се удео позитивних ставова према пакту попео на 31%). У априлу 2004. негативан став према новим формама сарадње са НАТО-ом имало је 49% испитаника (позитиван – 27%), 48% наспрам 23% сматрало је улазак Русије у пакт непожељним, 52% испитаника сматрало је да је проширивање Алијансе на

²³ На ваш взгляд вступление России в НАТО желательно или нежелательно?
URL: <http://bd.fom.ru/report/map/tm000837>

²⁴ Как вы считаете, НАТО - это агрессивный или оборонительный блок?
URL: <http://bd.fom.ru/report/map/tm000834> (13.3.2000 [отчет])

²⁵ Россия и НАТО?
URL: <http://bd.fom.ru/report/map/dd013832> (11.10.2001 [отчет])

²⁶ Анна Петрова, НАТО - „что-то неприятное для души“
URL: <http://bd.fom.ru/report/map/of013703> (4.10.2001 [отчет])

²⁷ Россия и НАТО
URL: <http://bd.fom.ru/report/map/dd021827> (9.5.2002 [отчет])

источноевропске земље (Естонија, Латвија; Летонија, Словачка, Словенија, Румунија, Бугарска) претња по Русију.²⁸

Закључак

Анализа руских истраживања јавног мњења у периоду 1992–2004. показује да су у периоду распада социјалистичких федерација, врло неповољном по Русе и Србе, те грађанских ратова и агресије НАТО-а на СРЈ, у Русији поново откривене традиционалне симпатије према Србима. Чак и насупрот званичној политици, пре свега оној пре 1996. године.

Нарастање просрпских симпатија било је праћено паралелним нарастањем антиамериканизма и негативног става према НАТО-у.

Одлучујући утицај на формирање антиамеричких ставова у руском друштву и елити имала је агресија на СР Југославију 1999. године, која је дугорочно постала темељ тих осећања и створила општеприхваћену перцепцију ове агресије као крајње неморалног чина. У смислу политичких емоција руско друштво и руска елита деле виђење догађаја у экс-Југославији потпуно различито од западног мејнстрима. Узрок тога је у једном широко распрострањеном осећају недовољне подршке Србији, као једном од симбола кризе и слабости Русије деведесетих година.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

АВП РФ – Архив внешней политики Российской Федерации (Архив спољне политике Руске Федерације)

Литература:

Бондарев, Никита В. *Военная операция НАТО против Югославии и Москва*, ИА Регнум, 30 марта 2019
[//https://regnum.ru/news/polit/2601894.html](https://regnum.ru/news/polit/2601894.html)

²⁸ Расширение НАТО
URL: <http://bd.fom.ru/report/map/dd041508> (15.4.2004 [отчет])

Иващов Леонид В. „Бросок на Приштину”, *Наш современник*, № 10, 2005 // <http://www.nash-sovremennik.ru/p.php?id=9&n=10&y=2005>

Козлов Леонид Е. *Общественное мнение и государственная политика России относительно югославского кризиса: 1991-1999 гг.* Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2005.

Косова, Лариса, Б. „Балканы и Чечня: испытание чувств” у *Миропорядок после Балканского кризиса: Новые реальности меняющегося мир.* Материалы конференции 1 – 2 ноября 1999, Гл. ред. А. Кулик, 197–207; Москва: Добросвет, 2000.
URL: <http://www.prof.msu.ru/publ/balk/014.htm>

Лобанцев Александр С. *Косово 99.* Москва: Самиздат. 2009. URL: http://www.al24.ru/wp-content/uploads/2013/04/лоб_1.pdf

Мигдисова, Светлана, Петренко, Елена, Захарова, Татьяна., Воронцова, Анна, Чубуков, Дмитрий. „Полтора года назад менее четверти опрошенных считали, что Россия должна поддерживать сербов, если НАТО начнет бомбить их позиции”.
URL: <http://bd.fom.ru/report/map/of19953604> (15.9.1995)

Черномырдин, Виктор, С. *Вызов*, 2-е, испр. и доп. Москва: *Московский писатель*, 2003.

Энгельгардт Георгий, Н, „Югославский кризис в российском общественном мнении”, у: *Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije: zbornik radova sa međunarodnog skupa održanog u Ulan Udeu i Moskvi* 5–8 jula 1999. Beograd: Institut društvenih nauka, 2000.

Dr. Georgi Engelhardt, Research Fellow
Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences
Moscow, Russian Federation
E-mail: georgi.engelhardt@gmail.com

NATO'S AGGRESSION ON FR YUGOSLAVIA AS A CRUCIAL ELEMENT IN RUSSIAN PUBLIC OPINION'S ATTITUDE TOWARDS THE WEST

(Summary)

Analysis of results of fifteen 1992-2004 public opinion polls (1 – ISPI RAN, 2 – VCIOM, 12 - FOM) in the Russian Federation on the attitude towards wars in the former Yugoslavia with an emphasis on the 1999 NATO attack on Yugoslavia shows that by the mid-1990s the traditional pro-Serb sympathies had been revived in Russian society (it rose from 7,5 per cent in early 1993 to 31 per cent in mid-1995). The earliest known text by Vladimir Putin on Yugoslav issues (April 1999) is an example of this attitude. This trend was followed by an increase in anti-American and anti-NATO sentiment. NATO aggression on the FR Yugoslavia in 1999 had the critical impact on the formation of anti-American perceptions in Russian society and among elites. In the long term, it became the base of such views due to the generally shared attitude towards it as an utterly immoral action. Therefore, Russian society and the Russian elite significantly differ from the Western mainstream approach towards the crisis in the former Yugoslavia, and thus the insufficient support of Serbia has been widely perceived as one of symbols of Russia's crisis and weakness of the 1990s.

KEYWORDS: *NATO's aggression on Yugoslavia 1999, Bosnian War 1992 – 1995, Russian-Serb relations, Russian public opinion, Anti-Americanism in Russia, Anti-Western sentiments*

Прикази

**Арпад Хорњаак, *Сусрети и сукоби.*
Огледи о српско-мађарским односима,
Клио, Београд, 2017, 387 стр.**

Књигу мађарског историчара Арпада Хорњаака (Árpád Hornyák) *Сусрети и сукоби. Огледи о српско-мађарским односима* објавила је издавачка кућа Клио из Београда. Аутор књиге је професор на Универзитету у Печују и сарадник Историјског института Мађарске академије наука. Докторирао је 2001. године на анализи дипломатских односа између Мађарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у периоду од завршетка Првог светског рата до потписивања мађарско-италијанског уговора 1927. године. Докторску дисертацију објавио је 2004. на мађарском језику, а затим и 2013, у енглеском преводу, у издању Центра за мађарске студије и публикације из Њу Џерсија. У центру његове истраживачке пажње су југословенско/српско-мађарски односи, о чему је објавио велики број радова.

Текстови објављени у књизи *Сусрети и сукоби. Огледи о српско-мађарским односима* изворно су писани за мађарску стручну и ширу јавност. За потребе представљања српској јавности ови текстови су преведени, разврстани у три тематска поглавља и објављени у посебној књизи. Текстове је превео др

Ференц Немет, професор на Учитељском факултету у Суботици.

Прво поглавље књиге носи назив „Нови поредак” и састоји се од следећих текстова: Област Бачке и Барање након Првог светског рата – српска окупација; Промена империје у Јужној области; Институт двовласништва на мађарско-југословенској граници између два рата и Габор Санто и покрет верности југословенских Мађара. Друго поглавље, под називом „Спољни послови”, подељено је на целине које носе назив Југословенско-мађарски дипломатски односи 1918–1927; Прилози југословенским и енглеским аспектима измирења мађарске репарације и добијању зајма Лиге народа 1924. године; Мађарско мањинско питање у југословенској политици мађарске владе тридесетих година; Учешће Мађарске у распарчавању Југославије 1941; Спољна политика Србије на прелазу из 19. у 20. век до Првог балканског рата; Историјски развој идеје балканског јединства у првој половини 20. века; Југословенски територијални захтеви и планови за уређење после Другог светског рата; Питање граница и Југословени у Мађарској у мађарско-

југословенским односима после Другог светског рата. Треће поглавље „Слика северног суседа” садржи текстове Историјска слика Аустроугарске монархије у српској историографији на прелазима миленијума; Слика о Мађарима у југословенској спољној политици 1918–1945; Слика о Мађарима у српским уџбеницима историје у другој половини 20. века.

У првом делу књиге аутор анализира српску окупацију Бачке и Барање након Првог светског рата, од новембра 1918. до повлачења српских трупа 20. и 21. августа 1921. године. У оквиру ове теме посебно обрађује српску управу, евакуацију српске војске и утврђивање коначне границе у Барањи. У средишту пажње аутора у овом делу књиге јесте политички и економски положај Мађара у Војводини. Кроз посебне целине обрађена су питања промене власти и политички положај Мађара, југословенска мањинска политика, аграрна питања, питање двовласништва. Положај војвођанских Мађара и њихово политичко организовање у Краљевини Југославији др Хорњак анализира и кроз политичко деловање лекара Габора Сантоа.

Други део књиге је најобимнији (од 103. до 333. стране) и тематски је посвећен спољној политици. Најпре су анализирани југословенско-мађарски дипломатски односи у периоду

од 1918. до 1927. године. У оквиру ове теме аутор је посебно обрадио Хабзбуршко питање, мађарску политику после октобра 1921, нормализацију односа између Југославије и Мађарске, уз посебну анализу периода након заседања Друштва народа 1926. године, када су створени политички услови за зближавање на нивоу влада. Затим следи део који се односи на међународну позицију Мађарске у вези са њеним обавезама да исплати ратну одштету, уз истовремени покушај да добије зајам од Лиге народа. Анализи једног од најважнијих политичких питања мађарске владе – питању мађарске мањине – посвећен је део књиге од 160. до 190. стране. На значај овог питања у мађарској спољној политици указује и сам аутор, уз објашњење да је оно представљало средство за разбијање Мале антанте и ревизију Уговора о миру. Овај период аутор анализира до потписивања Бледске декларације 23. августа 1938, када су државе Мале антанте признале Мађарској равноправност у наоружавању, чиме су односи нормализовани, а Мађарској је истовремено омогућено да наступа у интересу мађарске мањине на територији Југославије и Румуније. У оквиру дела књиге посвећеног спољној политици аутор анализира и мађарску улогу у окупацији Југославије. Разматра међународне односа од почетка Другог

светског рата 1939. године до 11. априла 1941, када је Мађарска извршила агресију на Југославију у циљу припајања Бачке, Барање, Међумурја и Прекомурја.

За период Другог светског рата аутор анализира три најважнија актера на територији окупиране Југославије и њихов однос према Мађарској: југословенску краљевску владу, покрет Драже Михаиловића и Комунистичку партију Југославије. Југословенска влада је сматрала да је од 10. априла 1941. године Југославија била у ратном стању са Мађарском. Крајем априла 1941. године југословенски министар иностраних послова Момчило Нинчић је био мишљења да јака Југославија може да побољша односе са Мађарском и да Београд може да буде арбитар између Мађарске и Румуније. За разлику од њега, који је мислио да док рат траје не треба тражити промену граница, министар у југословенској емигрантској влади у Лондону Миха Крек сматрао је да, поред захтева према другим државама, и од Мађарске треба тражити неколико компактних словенских територија које су остале у њеном саставу након Првог светског рата. Аутор наводи да су размишљања и концепције о територији будуће државе емигрантске владе и КПЈ биле готово идентичне. На крају рата југословенска влада је сматрала да југословенско-мађарска гра-

ница није добра и да је потребно учинити неке исправке. Међутим, др Хорњак указује на значајну чињеницу у односима између Југославије и Совјетског Савеза – чињеницу да је Мађарска била у совјетској сфери утицаја и да југословенско руководство није желело да се замера СССР-у истицањем територијалних претензија. С обзиром на то да није постојала отворена совјетска подршка југословенским територијалним захтевима према Мађарској, као уосталом ни према једној суседној држави, карактеристично за југословенску политику према Мађарској у првим годинама након рата било је тражење подршке за добијање територија од Италије. Током Мировне конференције југословенска влада је обећавала максималну подршку мађарским интересима. С друге стране, Мађарска је очекивала подршку по питању односа са Чехословачком и Румунијом. Јосип Броз је правио јасну разлику између мађарске владе и „реакционарних елемената” који су починили злочине у Бачкој, Међумурју и Прекомурју. Др Хорњак детаљно анализира писање југословенске штампе од децембра 1945. до пролећа 1946. године, а посебну пажњу посветио је детаљима из југословенско-мађарских односа у вези са радом Мировне конференције у Паризу.

Проблем југословенско-мађарске границе и питање поло-

жаја југословенске мањине у Мађарској после Другог светског рата аутор разматра од 307. до 333. стране. Након рата са мађарске стране није постојала идеја о промени границе – југословенско-мађарска граница ишла је линијом Тријанонског споразума. Др Хорњак разматра идеје које су наговештавале промену границе и истиче да је то био снажан адут југословенске владе према Мађарској. Иако је са југословенске стране било идеја и акција који су наговештавали промену границе, оне су, као резултат виших политичких интереса, остале непромењене. У складу са реакцијама београдске владе према Мађарској, првих година након Другог светског рата мађарске власти су биле неповерљиве према југословенском становништву на својој територији, као и према емигрантима из Југославије.

У текстовима који су објављени у књизи *Сусрети и сукоби* Хорњак доказује да је не само добар познавалац мађарске политике према Србији/Југославији, већ и добар аналитичар најзначајнијих догађаја који су обележили историју Балкана од краја 19. до друге половине 20. века. Једна од тема која се у том смислу издваја јесте и анализа историјског развоја идеје балканског јединства у првој половини 20. века, у оквиру другог дела књиге, на странама од 211. до 266. Поред литературе на

српском и мађарском језику, објављених докумената, докумената из Архива Југославије, Хорњак користи и документа из Националног архива из Лондона. У циљу приближавања историје Балкана мађарском читаоцу, коме су, подсећамо, текстови у књизи првобитно били намењени, Хорњак пише о спољној политици Србије од средине 19. века до Првог балканског рата. Идеју балканског уједињења аутор посматра од тренутка ослобођења од отоманске управе и стварања националних држава на Балкану, а затим ове сложене процесе прати све до покушаја стварања балканске конфедерације, која је доживела врхунац 1947. године преговорима између југословенског и бугарског руководства. Хорњак с правом примећује да је са српске стране од самог почетка у основи идеје балканског јединства стајала потреба српско-бугарског повезивања. Поред сарадње са Бугарском, Србија је такође настојала да побољша односе са другом српском државом на Балкану – Црном Гором. Покушаје српских, црногорских и бугарских влада да на прелазу између 19. и 20. века остваре ову идеју аутор карактерише као несигурне. Поред националних, верских и културних чинилаца који су позитивно утицали на приближавање балканских народа, Хорњак истиче и геополитичке факторе. Посеб-

но значајним чиниоцем балканског уједињења аутор сматра српско/југословенско-албанске односе, који су у основи имали решавање питања Косова и Метохије. Крај Првог светског рата довео је до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Југославије), којом је уједињен велики део Балканског полуострва, а оваква држава је географски изашла из оквира Балканског полуострва. Покушај формирања паневропске уније по идејама Аристиде Бријана први пут уводи као доминантан један нови фактор – економски. Један од кључних закључака који се могу извести из Хорњакове анализе у вези са неуспешним покушајима стварања балканског јединства јесте и формулација коју аутор нуди својим читаоцима – „између балканских држава постојало је подоста несређених политичких питања (...)”. На примеру формирања и функционисања Балканске антанте 1934. године Хорњак указује на „симптоме отрежњења из опијености од послератног територијалног нарастања и испуњења националних тежњи”. Иако Мађарска није била директно умешана у ближе повезивање балканских држава, дешавања у државама у њеном окружењу имала су значајне импликације на њен однос са јужним

суседом – Србијом (Југославијом).

Посебну пажњу аутор посвећује питањима оптаната, како после Првог, тако и после Другог светског рата.

Арпад Хорњак је трећу целину књиге посветио томе како Мађарску види српска историографија, затим анализира место Мађарске у југословенској спољној политици у периоду од 1918. до 1945, да би на крају читаоцима понудио своју анализу писања српских школских уџбеника историје о Мађарима.

Књига Арпада Хорњака *Суспрети и сукоби. Огледи о српско-мађарским односима* значајна је по обиму (387 страна) и богата подацима које аутор стручно и јасно презентује српским читаоцима. Замерка коју можемо упутити, пре свега издавачу, јесте непостојање именског и географског регистра, који би књигу значајно обогатили. Објављивање књиге подржао је мађарски део Међуакадемске комисије САНУ и МАН за утврђивање цивилних жртава у Војводини током и после Другог светског рата 1941–1948. године. Објављивање ове књиге подржао је и бивши мађарски председник Ласло Шољом. Рецензенти књиге били су др Душан Батаковић и др Зоран Јањетовић.

Пуковник др Миљан Милкић

Richard L. DiNardo, *Invasion: the conquest of Serbia 1915.* War, Technology and History, Praeger, Santa Barbara, cal., 2015, XVI + 212 p., 19 Illustrations, 2 Maps, Notes, Bibliography, Index.

Dr. Richard L. DiNardo's *Invasion: The Conquest of Serbia 1915*, is an excellent case study in military strategy and planning, coalition warfare, combat operation in inhospitable terrain and against stout Serbian resistance, within the context of technological advances on the battlefield.

This short monograph is divided to nine chapters. The first, „Scorpions in a Bottle”, provides the historical and diplomatic context to the 1915 conquest of Serbia, highlighting various attempts to establish alliances in Europe, and friction over the Balkans. Over the years, and particularly after the Balkan Wars of 1912 and 1913, Austro-Hungary „regarded Serbia as a mortal threat” (p. 12). The assassination of the heir to the Austro-Hungarian throne, Archduke Franz Ferdinand, on 28 June 1914 in Sarajevo by Serbian nationalist Gavrilo Princip seemed to be the ideal pretext for the Dual Monarchy to invade and destroy its growing nemesis. Austria-Hungary declared war on Serbia one month later, initiating the world-

wide conflagration of the Great War. Austro-Hungarian forces invaded Serbia three times in 1914, and by 15 December, Belgrade was back under Serbian control.

The strategic situation changed the following year, with Ottoman reverses, the Allied loss at Gallipoli, and the Russian defeat at Gorlice. These encouraged Bulgaria to sign a treaty with Germany and begin mobilizing for war, with Serbia as the next strategic objective. The campaign is then examined chronologically in this study, from the decision-making processes that began the operation, through plans and preparations, to Chapter 4, „The Opening Moves: September 25-October 12, 1915.”

DiNardo chronicles and assesses the military operations at Belgrade, Morava, Kraguvac, and Nis, within the context of the strategic, operational, and tactical levels of war. By late October 1915, the Serbian government was faced with basically only one course of action for survival, and this was to retreat. Serbian forces retreated, in horrible winter weather over

inhospitable mountain terrain, south and west through Montenegro and into Albania. Serbian soldiers who reached the Adriatic coast were transported by Allied vessels to various Greek islands (mainly Corfu), before being returned to Salonika. The 1915 Serbian campaign was a complete victory for the Central Powers, who sustained some 67,000 casualties, as compared to the Serbian loss of 90,000 soldiers killed or wounded and 174,000 captured.

The culminating chapter of this work is Chapter 9, „Assessments”, in which the author emphasizes that the 1915 Serbian campaign was characterized by mobility more than anything else. The performance of the opposing commanders is also analyzed. The Serbian commander, Field Marshal Radomir Putnik, „did about as well as he could have, given the situation he faced” (p. 132), and Field

Marshal August von Mackensen was „Germany’s best commander in the realm of coalition warfare” (p. 132). The role of technology, notably modern artillery, aviation assets, and the telephone, is also reviewed, with the context of coalition and combined warfare. The influence of leadership, terrain, and weather in military operations is also described effectively.

Invasion: The Conquest of Serbia 1915 is a thoroughly-researched, superbly-crafted, and insightful study. It chronicles and examines the tactics, operations, and strategy of the Central Powers in their successful 1915 offensive into Serbia. It is a worthwhile corrective to the Western-centric perspective of the Great War and deserves a wide readership.

*Dr. Harold E. Raugh, Jr.,
Lt. Col., U.S. Army (Ret.)*

**Славиша Недељковић,
Дахијска времена на Косову и Метохији
(1878–1899), „Прометеј” и Матица српска,
Нови Сад, 2019, 248 стр.**

Средином 2019. године, у издању Издавачке куће „Прометеј” из Новог Сада и Косовско-метохијског одбора Матице српске, светлост дана угледала је монографија „Дахијска времена на Косову и Метохији (1878–1899)” др Славише Недељковића, ванредног професора на Департману за историју Филозофског факултета у Нишу. Аутор, који се већ више од две деценије предано и студиозно бави проучавањем политичких, друштвених и просветних прилика, односно свеукупним положајем српског народа на територији Османског царства у 19. и почетком 20. века, резултате својих истраживачких напора оличене у овој књизи и утемељене, пре свега, на необјављеним историјским изворима домаће провенијенције, посветио је косовско-метохијским Србима, чуварица вере и традиције.

Хронолошки оквир, као и целокупну периодизацију у монографији, аутор је конципирао са циљем да, на основу најважнијих историјских догађаја, друштвених и економских процеса, пружи што потпунији преглед опште политичке ситуације на Косову и Метохији, са по-

себним нагласком на положај српског народа на поменутом простору у периоду од Берлинског конгреса (1878) до Међународне конференције у Хагу (1899). Поред увода и закључка, резултати истраживања изложени су у три проблемске целине, а књига је, осим тога, опремљена и регистрима личних имена и географских назива, као и речником мање познатих речи.

У уводном делу монографије, који носи назив „Године терора (1875–1878)”, дат је кратак осврт на свеопште прилике на Косову и Метохији у контексту Велике источне кризе и њених последица. Указујући на континуитет дискриминаторске политике османских власти према хришћанском становништву и њихово нескривено фаворизовање Арбанаса, аутор је нарочито истакао тежак аграрно-правни положај и општу несигурност којима је српски народ на Косову и Метохији био изложен у годинама Велике источне кризе, називајући их, у потпуности оправдано, годинама терора.

Прво поглавље под називом „У вртлогу анархије (1878–1899)” посвећено је страдању Срба на Косову и Метохији у на-

веденом периоду и њиховој му-котрпној борби за опстанак. У циљу очувања територијалног интегритета и верске хомогенизације царства, османске власти користиле су као ударну силу против српског народа на Косову и Метохији исламизоване Арбанасе, чији су се одреди борили у редовима турске војске или као нерегуларне снаге учествовали у гушењу побуна и устанака хришћанског становништва током читавог 19. века. С друге стране, у складу са уверењем бечких политичких кругова да Србија и Црна Гора представљају главну препреку планираном германском продору ка Егеју, на Арбанасе је у борби против њихових интереса рачунала и Аустроугарска, подржавајући арбанашки национални покрет оличен у програмским циљевима Призренске лиге. Оснивањем Призренске (1878), а потом и Пећке лиге (1899), верска и етничка нетрпељивост Арбанаса према Србима кулминирала је у новом политичком задатку – систематском истребљењу српског народа на Косову и Метохији, што ће га у годинама које су уследиле ставити на велика искушења, доводећи у питање његов опстанак на поменутом простору.

У другом поглављу, које носи назив „На оштрици ханџара“, аутор је приказао последице арбанашког насиља над Србима, указујући притом на чињеницу

да се танзиматске реформе на подручју Косовског вилајета у пракси готово нису ни осетиле. Насиља и зверства муслиманског арбанашког становништва остајала су некажњена, па чак и подржана од османских власти, а српски народ изложен константним пљачкама, убиствима, отмицама и присилној исламизацији, што је неизбежно водило ка новом исељавању Срба са Косова и Метохије и озбиљним демографским поремећајима на поменутом простору, чији је карактер био трајан.

Треће поглавље, под називом „Србија и српски народ на Косову и Метохији“, посвећено је мерама које је српска држава предузимала и реализовала на дипломатском, просветном и културном плану не би ли олакшала живот Србима на територији Османског царства, пре свега у Косовском вилајету, где су били нарочито угрожени. Као посебне успехе српске дипломатије аутор је истакао склапање конзуларне конвенције са Османским царством, чиме је омогућена привилегована комуникација са Србијом, затим отварање конзулата у Скопљу, Солуну, Приштини и Битољу, као и одржавање конзулских конференција у Београду (1891) и Нишу (1899), са циљем уједначавања дипломатских акција и боље организације рада, те одређивања даљих праваца делова-

ња на терену. У исто време, меморандумом представљеним на Конференцији у Хагу 1899. године, дошло је до актуелизације поменутог питања и на међународном плану, што је, упркос страху од директне конфронтације са Османским царством у датој прилици, указивало на спремност званичне Србије да своје сународнике на Косову и Метохији не препусти судбини. Домет предузетих мера остао је ипак ограничен јер се, услед константног притиска турских власти и све тежих арбанашких зулума, на прагу 20. века српски народ у централним деловима Старе Србије налазио на самом рубу егзистенције.

Заснована у највећој мери на необјављеним историјским изворима првог реда, обогаћена мноштвом наративних извора – мемоара, дневника, аутобиографија – и поткрепљена прецизним статистичким подацима и чињеницама, монографија проф. др Славише Недељковића „Дакхијска времена на Косову и Метохији (1878–1899)” пружа објективно и свеобухватно виђење проблема који обрађује, због чега представља изузетан допринос проучавању историје српског народа на Косову и Метохији у последњим деценијама 19. века и српској историографији у целини.

Др Милена Коцић

Душан П. Стефановић, *Белешке са министарских седница уочи Великог рата* (приређивач и аутор уводне студије Велимир Иветић), Медија центар „Одбрана”, Београд, 2019, 167 стр.

Белешке српског министра војног, пуковника, касније дивизијског генерала Душана Стефановића посвећене су раду српске владе и Министарства војног у првој половини 1914. године. Период обележен унутрашњим политичким тензијама, сукобом између војне и цивилне власти у новоослобођеним крајевима, притисцима Аустроугарске на Србију, албанском побуну и војним акцијама у циљу њеног сузбијања те напорима српске владе и Главног генералштаба да обнове истрошене војне капацитете након два узастопна балканска рата, нашао је пун одраз на страницама бележака министра војног Душана Стефановића. С обзиром на то да записници са седница српске владе из тог периода нису сачувани и да нам данас није познато да ли је неки од чланова српске владе у том периоду водио дневничке белешке или за собом оставио мемоарска казивања, сведочење министра Стефановића само по себи има посебан историографски значај. Рукопис је за штампу зналачки приредио др Велимир

Иветић, пуковник у пензији и дугогодишњи начелник Војног архива, који је стручној јавности познат као предан и поуздан истраживач српске ратне прошлости, изузетан познавалац периода интензивних реформи и модернизације српске војске током деценије која је претходила балканским ратовима и Првом светском рату и писац више дела из области националне војне историје.

Приређени рукопис чине предговор, уводна студија, текст дневничких бележака генерала Душана Стефановића, три прилога и списак коришћених извора и литературе. У оквиру краћег техничког предговора приређивач је изнео свој начин приступа представљеном извору, објаснио карактеристике приређеног рукописа, изнео истраживачке, методолошке и термилошке проблеме с којима се суочавао током рада на припремању за објављивање сведочења генерала Стефановића. Такође, изнео је и порекло и историјат самог рукописа, што има посебан значај како за разумевање, тако и за сагледа-

вање карактеристика бележака министра војног генерала Душана Стефановића.

У оквиру уводне студије Велимир Иветић је настојао да представи уставни и законски положај министра војног у српском уставном и правном систему тог доба и укаже на дужности министра војног и његов положај у српској војној хијерархији. Како би читаоцима олакшао разумевање приређених бележака, у другом делу уводне студије приређивач је представио сложен колорит унутрашње политичке кризе с којом се Краљевина Србија суочавала у првој половини 1914. године. Политичка криза изазвана сукобом војних и цивилних власти у новоослобођеним областима имала је вишеструке појавне облике и политичке реперкусије. Иветић је успешно представио политички и друштвени амбијент у коме је деловао министар војни Стефановић. Применом таквог метода представљања важног историјског извора, он је учињен ближим и разумљивим читаоцу.

Белешке министра војног Стефановића по својој природи представљају доста штур историјски извор, који је сам по себи тежак за разумевање. У њему су обухваћена сва најважнија питања с којима се министар суочавао, наглашена поједина дешавања и указано на правце његових размишљања и приступа

решавању нараслих проблема политичког и војног карактера. У недостатку оригиналних записа са седница српске владе из тог периода, белешке генерала Душана Стефановића представљају историјски извор од прворазредне вредности. Иветић се потрудио да зналачким коментарима и напоменама објасни поједине догађаје, разјасни одређене недоумице и пружи читаоцима краће биографије учесника збивања који се помињу у самим записима министра војног. Таквим методолошким поступком омогућено је како разумевање, тако и будуће коришћење белешки министра војног Душана Стефановића.

Како би ове белешке учинио јасније ситуираним у контекст времена у коме су настале, Иветић је приређени рукопис обогатио с три ефектна прилога везана за неколико кључних питања из делокруга рада Министарства војног. Први прилог односи се на упоредне прегледе износа војних буџета, као једне од кључних ставки деловања тог министарства, други на биографије официра који су имали најистакнутију улогу у сукобу између војних и цивилних власти, док се трећи односи на мање познату, али изузетно важну епизоду везану за неуспешан покушај набавки већег броја брдских артиљеријских батерија за потребе српске војске. На крају приређеног рукописа дат

је садржајан и богат списак коришћених извора и литературе.

Публиковањем бележака са седница владе министра војног Душана Стефановића домаћа историографија је обogaћена за вредан историјски извор који је приређен за објављивање по свим стандардима историјске науке. На тај начин делимично је попуњена

велика историографска празнина у познавању догађаја који су непосредно претходили избијању Првог светског рата, стања у коме се налазила српска војска непосредно пред почетак великог сукоба, као и односа између цивилних и војних власти.

Др Александар Животић

**Александар Животић, Путникова школа
ратне вештине. Главни ђенералштаб
војске Краљевине Србије (1903–1914),
Медија центар „Одбрана”, Београд,
2019, 401 стр.**

Монографија др Александра Животића, ванредног професора на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета Универзитета у Београду, „Путникова школа ратне вештине. Главни ђенералштаб Војске Краљевине Србије (1903–1914)” представља вредан истраживачки допринос познавању српске војне историје и историје централних српских војних институција током прве деценије 20. века. Заснована је на до сада недовољно коришћеној и мало познатој архивској грађи похрањеној у Војном архиву (пет фондова), Архиву Српске академије наука и уметности (осам фондова) и Архиву Југославије (четири фонда), српској штампи и периодици из проучаваног периода и релевантној литератури на српском, руском, немачком и енглеском језику.

Књига коју представљамо подељена је на предговор (стр. 7–17) у коме се аутор осврнуо на проблеме са којима се сусретао у току истраживања и коришћене изворе и литературу, Увод (стр. 19–58), где је дат

преглед развоја српског Главног ђенералштаба од 1876. до 1903. године, три обимнија поглавља („Организација, људи и послови” (стр. 59–235), „Ратни планови” (стр. 235–310) и „Развојни планови” (стр. 311–376)) која чине и „кичму” овог рада, закључак (стр. 377–385), библиографију (стр. 387–399) и белешку о аутору (стр. 401).

Поглавље „Организација, људи и послови” подељено је на шест темата у којима су дати нормативни оквири организације, представљен делокруг рада начелника Главног ђенералштаба и његових помоћника, Операцијског, Географског и Историјског одељења, те Венералштабна припрема. У поглављу „Ратни планови” детаљно је приказан процес настанка српских планова у случају рата са Турском, Бугарском и Аустроугарском, док се у поглављу „Развојни планови” аутор осврнуо на изазове модернизације и делатност Главног ђенералштаба по питању уређења територије.

У раду А. Животића детаљно је обрађен развој Главног ђенералштаба током деценије која

је претходила епохи ратова за ослобођење и уједињење српског народа, као и његово интезивно и динамично деловање на плану свеобухватне модернизације српске војске како би она била оспособљена да у условима савремених борбених дејстава успешно делује. Представљени су најважнији послови Главног ђенералштаба – озбиљне ратне припреме, дубинско и прецизно планирање мобилизације и концентрације и извођења почетних ратних операција, стварање функционалног и ефикасног система обуке и наставе у војсци, креирање планова набавки савременог пешадијског и артиљеријског наоружања и различитих средстава војне опреме, као и прилагођавање железничке и путне инфраструктуре савременим захтевима вођења рата. Посебна пажња посвећена је генералу Радомиру Путнику, као централној личности која је дала печат развоју српске војне организације тога периода. Када је у лето 1903. године реактивиран након седам година проведених у пензији и постављен на место начелника Главног ђенералштаба, на коме ће се уз мање прекиде налазити у читавом периоду до епохе ратова 1912–1918. године, Путник се нашао у прилици да своје мисли везане за свеукупан развој војске, а посебно Главног ђенералштаба и ђенералштабне струке, спроведе у дело. Аутор истиче, да је

„располажући огромним теоријским и практичним знањем утврђеним током вишегодишње службе у трупи и Главном ђенералштабу, Путник сматрао да у српској војсци треба развијати аутохтону војну мисао која ће одговарати потребама српске државе и њене војске, која ће бити ослоњена на искуства савремених европских армија, али која ће у себе укључити само она искуства која у српским условима могу наћи конкретну примену и могу гарантовати успешну реализацију замишљених планова”. Треба истаћи да Животић у својој анализи не занемарује ни често оспоравану личност, завереника из 1903. године пуковника Александра Машина, који је у време првог Путниковог министровања заступао начелника Главног ђенералштаба. Према аутору овај „официр високе стручне културе и изузетно широког образовања и међународног искуства, заједно с Радомиром Путником иницирао је стварање програма свеукупног развоја српске војске, односно осавремењавања пешадијског и артиљеријског наоружања, као и инжењеријске опреме. Радећи на темељној анализи српских војних потреба и пројекцији величине српске оперативне војске у ратним условима, Машин је успео да у сарадњи са Министарством војним, након свестраног сагледавања стања у Главном ђене-

ралштабу, дефинише прецизне спискове српских војних потреба у наредном периоду". Тиме је дао немерљив допринос модернизацији српске војске и њеним припремама за балканске ратове и Први светски рат.

Аутор је убедљиво показао и да Главни ђенералштаб у посматраном периоду није представљао само орган врховне војне управе већ и својеврсну школу ратне вештине. Систем ђенералштабне припреме који је био у његовој надлежности и у овом периоду био постављен на изузетно строгим основама и захтевима, подразумевао је строгу селекцију кадра и потом двогодишњи напоран рад у различитим организационим деловима Главног ђенералштаба. Након тога се приступало захтевном и обимном испиту за прелазак у ђенералштабну струку, који је изменама и допунама Уредбе о ђенералштабној струци из 1906. године посебно пооштрен. Аутор истиче да су радећи специфичне задатке из различитих области, обављајући осетљиве почетничке дужности у Главном ђенералштабу, приправници за ђенералштабну струку током припреме пролазили кроз озбиљну селекцију, за коју је од посебне важности било снаглажење на ђенералштабним путовањима и током ратних игара на терену и на кар-

ти у кабинетским условима. Инсистирањем на решавању конкретних задатака у реалним ситуацијама одбациван је систем усавршавања заснован на теоријском раду и учењу различитих правила, а инаугурисан систем заснован на конкретној примени знања стеченог практичним искуством и уобличеног теоријским радом. Аутор закључује да се на тај начин добијао малобројан али првокласан кадар, оспособљен за планирање и извођење војних операција најширег оперативног замаха.

Овај рукопис даје и важан допринос историји модернизацијских процеса у српском друштву почетка 20. века и свакако представља полазну основу за проучавање историје Главног ђенералштаба у међуратном периоду. Поред необјављене архивске грађе из фондова поменута три домаће архивске институције, Животић је користио и 10 збирки објављених докумената, седам периодичних и дневних публикација из времена о коме пише, 21 дело мемоарске и дневничке литературе и изворних текстова и 145 библиографских јединица које се односе на монографије, зборнике радова, чланке и расправе, што сведочи и о ерудицији аутора, и о темељном приступу истраживачком раду.

На крају треба истаћи да овај вредан истраживачки напор којем је аутор пришао *sine ira et studio*, научно утемељено и аргументовано противречи на микронивоу и неким паушалним и сензационалистичким оценама присутним у новијој српској историографији о улози Главног ђенералштаба и српских ђенералштабних официра у унутрашњим политичким

збивањима у Србији тог доба. Књига Александра Животића писана је једноставним и допадљивим стилем, па је и из тих разлога с нескривеним стручним задовољством препоручујемо како научној јавности, тако и широј читалачкој публици.

Потпуковник др Далибор Денда

**Мила Михајловић, Италијански морнари
за српску војску. Залог хуманости у одисеји
пакла (1915–1916), Чигоја/штампа,
Београд, 2017, 249 стр.**

Протеклих година, у свету и код нас, обележавана је стогодишњица Великог, односно Првог светског рата. Том пригодном настао је и велики број научних радова, а нека од значајнијих дела са овом тематиком преведена су и на наш језик. Нажалост, често су више него лоши преводи умањили њихову вредност, па се стиче утисак да су се не само преводиоци него и лектори, исто као и рецензенти, крајње немарно односили према свом послу. Слично је и са домаћим ауторима. Њихова су дела, било да се ради о ширим приказима рата или пак о конкретним биткама, остала тек на површини историјских збивања овог времена. У њима је представљено мало тога новог, како у погледу неких нових историјских извора, тако и у домену неког новијег приступа.

Срећом по домаћу историографију нашло се и неколико изузетака, оних који на основу неких потпуно нових фактографских исказа потпуно мењају слику Великог рата, нарочито када се ради о учешћу, односно помоћи „савезника“, са којима, истини за вољу, што често пре-

небрегавамо, нисмо имали нити постигли никакав писани споразум. То су они основни разлози због којих ће књига Миле Михајловић, како се већ сада чини, а верујемо и убудуће, у домаћој историјској литератури заузети више него запажено место.

Дело које представљамо има колажни карактер јер оно не садржи само уобичајену историографску нарацију. Овде су дата први пут објављена италијанска документа, искоришћени су делови грађе мемоарског карактера како италијанских, тако и домаћих актера, а нису заобиђена ни она новинског карактера, објављена у савременој италијанској штампи. Све то, уз приличан број фотографија, уткано је у осам релативно самосталних поглавља, читљивих за лаике, а више него корисних за историчаре.

Мада слична по обиму, делимично и условима, евакуација британских војника са плажа Денкерка у пролеће 1940. године у историографији, публицистици, па и на филму, заслужила је достојну пажњу. За разлику од ње, прихват и евакуација људства са албанске обале и њихово

пребацивање из Медове, Драча и Валоне на Крф од краја децембра 1915 (јан. 1916) до краја марта (априла) ни издалека нису привукли толико интересовање. Када говоримо о нашој историографији, догађаји из наведеног периода описивани су крајње контроверзно, а по мишљењу ауторке чак и потпуно погрешно. Због тога су Французи и њихова флота стекли епитет „спасилаца”, док су насупрот томе Италијани, њихов немар и, наравно, политички разлози везани за експанзију дуж јадранске обале, испали један од дежурних криваца за „одисеју пакла” (цит. ауторке књиге). Но, истина је потпуно супротна овом увреженом мишљењу, а свака страна и сваки детаљ ове књиге управо имају за циљ да ову и овакву „истину” из темеља оповргну.

Почнимо са малопређашњом поменом Денкерка, једном у суштини чисто војном операцијом. Насупрот њој, евакуација са албанске обале уз помоћ италијанске флоте била је, по својој суштини, чисто хуманитарног карактера, или како је ауторка назива „највећом хуманитарном акцијом свих времена”. Није стога тешко замислити колико је лакше било пребацивање обучених и дисциплинованих британских (и француских) војника него гладне и крајње измучене гомиле људства сачињеног од шароликих остатака српске

војске, заробљеника, цивила, владе, крунисаних глава и много хиљада других који се не би могли уврстити ни у какву категорију. При томе ни албанска обала, изузев луке Валона, коју је управо Италија на инсистирање министра Сонина окупирала да би је преуредила и опремила адекватним лучким уређајима, није пружала готово никакве услове за масовну поморску акцију овог типа. То и јесте углавном пренебрегнут, али у суштини чисто технички разлог зашто су српска војска и цивили марширали дуж албанске обале четири дана, читавих осамдесетак километара, све до Драча, који је пружао какве-такве могућности за масовну евакуацију на Крф. Овом проблему др Мила Михајловић посвећује читаво поглавље (6), истичући притом и потпуну конфузију француске и британске флоте, додатно отежане ставом Грчке и њеном првобитном неприхватању острва Крф као коначног одредишта евакуисаних, тобож из санитарних разлога. Због свега тога терет евакуације пао је готово искључиво на Италију, која је практично унитарателарном одлуком већ у јануару 1916. започела превоз изнемоглих српских трупа, заробљеника, гомиле избеглица, српских, па и албанских, са крајње неподесне албанске обале. Приликом тога изгубљена су три италијанска брода, а више

хиљада италијанских морнара изгубило је животе, при чему „ниједан Србин није изгубио живот у мору”. Епизоде са бродовима болницама „Фердинандо Палашано” и још више са бродом „Марекјаро”, на коме је погинуо капетан заједно са више од тридесет чланова посаде спасавајући 120 тешко рањених српских војника, више су него речита илустрација ових догађања. Чисто ради поређења додаћемо и то да је у завршним борбама приликом евакуације Драча последњих дана јануара и првих дана фебруара 1916. погинуло више од 800 италијанских војника, скоро четири пута више него у познатој одбрани одступнице српских трупа у бици на Мојковцу.

Као најнепобитније чињенице свакако би требало подсетити на бројеве које ауторка наводи у књизи. Већ крајем октобра 1915. у заузету Валону пристигла је прва италијанска здравствена мисија, састављена од 1.300 лекара и медицинских сестара, а само два и по месеца касније, у јануару, пристигла је нова, још бројнија група, са 1.500 чланова. Чак 14 бродова болница учествовало је у превозу српских рањеника, а број оних ратних или теретних искоришћених у ту сврху превазилазио је неколико десетина. Још упечатљивије делује укупно учешће италијанске флоте у овој акцији, нарочито ако се

упореди са истим подацима везаним за француску или британску. Морнарица Краљевине Италије учествовала је у евакуацији српских трупа и цивила са 45 бродова, укупне носивости 130.000 тона. Учешће француског бродовља достигло је укупно 26 пловних јединица и 43 хиљаде тона, а британске, са највише лађа (71), али најмање носивости – 50.000. Број свих осталих акција италијанске ратне флоте неупоредиво предњачи у односу на савезничке. Све укупно, према ауторкиним наводима објављеним у овом делу, од средине децембра 1915. до последњег дана преступне 1916. превезено је 260.895 српских војника и избеглица, 24.000 заробљеника, десетине хиљада коња и 300 тона хране и осталог материјала. Највећи терет свега тога поднела је морнарица Краљевине Италије.

Књига Миле Михајловић остала би свакако недовршена да се она није усудила да објасни зашто се за све ово није знало, или бар не у довољној мери, и зашто су овако очигледни подаци о италијанској помоћи остали скоро незапажени. Први одговор је, наравно, у грађи, тј. недовољном коришћењу грађе италијанске провинијенције. Други је свакако франкофилство, поготово интелектуалне елите, која је у општем одушевљењу Француском пренебрегла чињеницу да је та иста држа-

ва наплатила свом наводном савезнику и „последњу пертлу на војничкој цокули“. Критичко објашњење пружа и понашање домаћих владајућих кругова у погледу до скоро чувене и до неба хваљене „Нишке декларације“ из децембра 1914, коју ауторка са прилично резигнације наводи као „отворено жртвовање српског националног идентитета“.

Све до сада наведено, отворено ћемо рећи, има за циљ да промовише једно врло подсти-

цајно историјско дело. Књига др Миле Михајловић, за разлику од многих других написаних поводом стогодишњице Великог рата, не спада у ред „рециклираних“. Наводи, одговори и тумачења које ово дело доноси представљају више него велику новину у нашој историографији. Неоспорност његовог значаја у познавању најтрагичнијег сегмента наше новије историје сигурно је несумњива.

Др Милић Милићевић

**Александар М. Милошевић, Српска прича:
сећања из рата и револуције 1941–1945,
(приредио Немања Девић),
Службени гласник, Београд, 2018, 474 стр.**

Аутобиографије, успомене, мемоари и дневничке белешке људи који су утицали на обликовање историјских појава и феномена или оних који су се једноставно нашли у њиховом „вртлогу“ буде позорност свих оних који настоје да спознају прошлост. У првој линији професионалним истраживачима пружају прилику да оповргну или потврде наводе које су пронашли у примарним изворима, али и да „живом речи“ обогате своје публикације и што верније дочарају предмет истраживања. За нестручну јавност, која већином нема стрпљења за „сувопарне“ и фактографијом и научним апаратом „оптерећене“ научне публикације, могу да представљају полазни импулс за даље „путовање“ у прошлост.

Захваљујући ревности младог али већ искусног истраживача Немање Девића (до сада као аутор и коаутор објавио пет монографија) од заборављања и пропадања отргнута су сећања Александра М. Милошевића, официра Краљевине Југославије, равнаторског команданта и истакнутог политичког радника у емиграцији. Сећања су писана у

Канади и хронолошки обухватају период од септембра 1944. и пораза Југословенске војске у отаџбини на Јеловој гори до маја 1945. и његовог бекства из земље. Публикација се састоји од предговора, четири поглавља и прилога. Свестан чињенице да је личност Александра Милошевића недовољно позната и неистражена, приређивач се оправдано определио да упоредо са текстом сећања пружи и темељну биографију овог официра.

У првом делу биографије (*Биографија Александра Милошевића Први део* 33–149) аутор прати живот Милошевића од рођења 1910. до одласка из земље 1945. године. Порекло породице, отац ратник, одрастање у Шумадији, основно образовање и гимназијски дани у Крагујевцу и Војној академији у Београду теме су кроз које нас приређивач упознаје са формирањем личности и карактерним особинама Милошевића, чиме пружа шири контекст за његово разумевање. Чињеница да је Девић као извор користио и „ђачку књижицу“ гимназијалца Милошевића довољно сведочи да ова биографија стоји на чврстим

хеуристичким темељима. Читајући ове редове формирамо слику о национално оријентисаном официру, који је по успеху предњачио у својој класи, али и који је своју част и идеале бранио поверемено неконвенционалним методама. Од посебне важности је део биографије посвећен Милошевићевој улози у Априлском рату. Као командант батерије у 31. артиљеријском пуку, овај официр био је сведок продора југословенске војске у Албанију.

Преостали део биографије читаоцу пружа квалитетно предзнање за читање самих сећања. Аутор биографије прати Милошевићев пут од одлуке да се не преда и настави борбу, прикључи Равногорском покрету, ступи на чело ове организације у свом завичају, до постављања за команданта Другог шумадијског корпуса, повлачења у Босну, повратка у Србију и бекства из земље. Како би реконструисао овај део биографије, аутор поред примарне грађе, релевантне литературе и самих сећања употребљава и заоставштину Милошевића.

Девих посебно апострофира податак да се Милошевић, за разлику од многих његових сарадника, није легализовао након слома устанка 1941. године. Такав потез тумачи некомпромисним антиокупаторским опредељењем које је красило овог официра све до окончања Другог светског рата. Упркос

чињеници што је користио контакте са појединцима у Српској државној стражи, он је имао изразито негативно држање према „стражарима“. Према Српском добровољачком корпусу заузимао је још оштрији став. У овом периоду Милошевић је изградио и негативан однос према комунистичком покрету отпора, на шта је несумњиво утицала чињеница да је био заробљен и одведен у ослобођено Ужице крајем октобра и почетком новембра 1941. Истичући чињеницу да је након слома устанка успео да обнови и прошири организацију на свом терену, Девих Милошевићу даје епитет способног команданта. Своју способност овај официр показао је и приликом формирања Другог шумадијског корпуса. За разлику од многих других команданта ЈВуО, успео је да сузбије самовлашће локалних официра и успостави чврсту субординацију. Аутор истиче Милошевићеву правдољубиву страну и његова настојања да заштити и оствари углед код цивилног становништва. Део биографије који је посвећен поразу равногорских снага, напуштању Србије и босанској голготи обимом је најмањи, што је у потпуности оправдано с обзиром на то да у наставку на ову тему иде опширан Милошевићев текст.

Први део сећања под насловом *У вртлогу укрштених интереса моћних* (149–205) Мило-

шевић је посветио осликавању општег стања у ЈВуО након тешког пораза на Јеловој гори, пробијању, повратку и приликама на терену корпуса, уласку Црвене армије у Краљевину Југославију, покушају ослобођења Краљева, конференцији у Ивањици и напуштању Србије од главнине равногорских снага. Као кључ пораза Милошевић истиче „енглеске магацине” а не борбеност партизанских јединица, уз опаску да би без ове предности непријатељ био лако савладан. Још једном потврђује да је позив краља Петра II Карађорђевића из септембра 1944. да се сви прикључе Народноослободилачком покрету имао разарајуће последице по морал војника, али и цивилног становништва. Долазак Црвене армије, према наводима Милошевића, припадници ЈВуО видели су као трачак наде и фактор који ће да „уразуми наше комунисте”. Оваква нада брзо је распршена и извидница коју је Милошевић упутио у сусрет јединицама Црвене армије дочекана је оружаном ватром. Значајно је и Милошевићево сведочење о разговорима са генералом Миодрагом Дамјановићем, шефом кабинета владе Милана Недића. Оцртава га као циничну особу, која је под тешким околностима показивала безбрижност. За разлику од досадашњих историографских истраживања која су приказивала Дамјановића као

блиског сарадника генерала Михаиловића, сећања која анализирамо односе између наведених фактора стављају на линију нужне сарадње, која је изнуђена тешким политичко-војним околностима у којима су се нашли влада Милана Недића и ЈВуО. Овим мемоарима допуњена су и наша сазнања о конференцији равногорских команданата одржаној октобра 1944. у Ивањици, на којој је разматрана ситуација и донета одлука о напуштању Србије.

У Босни – на идејном беспућу до голготе други је део Милошевићевих сећања. Босанска голгота ЈВуО није посебно обрађивана као историографска тема, а у мемоарској литератури (изузев Милошевићевог есеја у публикацији *Књига о Дражи*) само фрагментарно, те овај део сећања представља најзначајнији допринос ових мемоара. Чињеница да је аутор био професионални официр, са завршеним топографским курсом, резултирала је у фактографском погледу прецизном реконструкцијом кретања јединица ЈВуО кроз овај део Краљевине Југославије. Да је текст писала официрска „рука” видљиво је и приликом читања делова о ратним дејствима. Поред фактографске прецизности текст обилује и детаљима из свакодневног живота војника ЈВуО и описима места кроз које је ова војска пролазила. Користећи наратив, богату

детаљима, личним импресијама и најразличитијим описима, аутор нам упечатљиво дочарава „понор” у коме се нашла ЈВуО. Без основних животних намирница, наоружања и муниције, лекова и другог материјала, принуђени да се снабдевају код локалног становништва, које је и само било сиромашно, равногорци су се борили за голи опстанак. Борбена моћ гладне, голе, босе, оболеле од тифуса и демотивисане војске била је на минимуму. Епизода приликом напада на варошицу Калиновик, кад је људство Романијског корпуса напустило једно крило само да би вечерало, довољно сведочи о томе.

Милошевић учестало износи личне утиске и биографске податке о истакнутим командантима, официрима и појединим обичним војницима. Први човек равногорске организације приказан је готово апологетски, што нам је добар показатељ какав су однос поједини официри имали према свом команданту. За разлику од идолопоклоничог погледа на личност генерала Михаиловића, Милошевић није имао речи хвале за многе друге равногорске команданте. Под ударом највеће критике нашао се Никола Калабић и Горска краљева гарда. На више места Милошевић указује на злоупотребе ове јединице, невојничко понашање њеног команданта и повремене злочине

над цивилима. Ауторову благонаклоност не ужива ни мајор Павле Ђуришић. Од првог сусрета Милошевић је исказао неповерење, а приликом наступања ЈВуО у Босни и Херцеговини није пропустио прилику да критикује злочине над муслиманским становништвом које су починиле Ђуришићеве јединице.

У другом делу биографије (*Биографија Александра Милошевића Други део*, 325–425) Девић је реконструисао живот Милошевића у емиграцији. На тај начин пружио је прилог истраживању српске емиграције након Другог светског рата, с обзиром на то да је Милошевић активно радио на њеном политичком обликовању и био сведок раскола унутар Српске православне цркве 1963. године. Не треба занемарити и да су читаоци на овај начин добили и увид у атмосферу под којом су сама сећања настајала.

На крају публикације налазе се три прилога (427–465). У првом су сећања Милошевића на члана савезничке мисије Ђорђа Мусулина, једног од команданта који су били њему потчињени Радосава Ивановића и другове из Војне академије Богољуба Мијатовића и Војмила Алфиревића. Други представља говор који је Милошевић одржао 1986, а у коме објашњава своје схватање суштине и улоге Равногорског покрета. У трећем прилогу приређивач је пружио

хронологију најважнијих догађаја у животу и раду Милошевића. Ради боље визуелизације публикација је опремљена и са више блокова до сада мање или у потпуности непознатих фотографија. У овом контексту посебно бисмо истакли географску карту чији је аутор Милошевић, а на којој је уцртан пут којим је ЈВуО прошла током босанске голготе.

За разлику од многих историографских пуританаца који би текст сећања оптеретили бројним фуснотама, Девић се сасвим оправдано определио да интервенише само у крајњој нужности, тј. када Милошевић пише о мање познатим људима или је неопходно исправити наводе. На тај начин сачувао је динамику и аутономију текста. Уместо оптерећивања основног текста инвазивним научним апаратом, приређивач је пружио прву свеобухватну биографију Александра Милошевића, што представља посебан научни допринос.

Својим уравнотеженим и већином критичким приказом догађаја Милошевићев текст је у потпуности на трагу *Сећањима из рата* Звонка Вучковића, међу историчарима једним од најцењенијих ратних мемоара. У одређеном погледу ови мемоари се и допуњују, с обзиром на то да је Вучковић био сведок догађаја у окупираној Србији до августа 1944, када је напустио земљу. Основна разлика је несумњиво што Милошевић по формацијској дужности често није био на самом извору догађаја и самим тим сведок или учесник доношења најважнијих одлука. Упркос томе сигурни смо да ће ови мемоари бити незаобилазна литература оних истраживача који имају амбицију да проучавају историју Равногорског покрета. Несумњиво, по темама које су заступљене и стилом којим су написани имају потенцијал да освоје и нестручну публику.

Др Раде Ристановић

Борис Томанић, Горња Јасеница у Другом светском рату. Аранђеловац и Топола 1941–1945, Институт за савремену историју, Београд, 2019, 373 стр.

Писати о Другом светском рату на простору Југославије, а онда још уже на простору Србије, није нимало лак задатак. Његова вишеслојност (он је на простору Југославије био у исто време ослободилачки, грађански, верски, национални и идеолошки) условила је да се и данас, мада је прошло седам и по деценија од његовог завршетка, о њему говори са великом дозом емоција. Погледи на овај рат често су сучељени и контрадикторни. Црно-бели. У највећој мери таква је била и досадашња историографска и публицистичка продукција. Без покушаја да се разумеју и сагледају све стране које су у њему учествовале.

Ипак с обзиром на чињеницу да се у историографији критичност не може досегнути једном за свагда, те да се она стално преиспитује и надограђује како би досегла до научног и поузданог знања о прошлости, у последње време појавио се у Србији низ младих историчара који су своје професионално бављење историјом везали управо за теме из Другог светског рата. Један од њих је и Борис Томанић, чију књигу *Горња Јасеница*

у Другом светском рату. Аранђеловац и Топола 1941–1945. представљамо.

Истраживање колеге Томанића је фактографски богато. На готово свакој страници књиге видан је истраживачки допринос аутора. Он зарања у свет непознатих или мало познатих и недовољно коришћених историјских извора. „Чврсто тло историје” аутор је пронашао у богатим архивским фондовима Архива Југославије (2 архивска фонда), Архива Србије (3 фонда), Војног архива (6 фондова), Историјског архива Београда (2 фонда), Историјског архива Шумадије (4 фонда), затим Музеја жртава геноцида, Народног музеја у Аранђеловцу и Народног музеја у Крагујевцу. Осим тога он је користио и матичне књиге умрлих из пет месних канцеларија и две општине, које је класификовао као историјске изворе првог реда. Архивска грађа комбинована је са мноштвом објављених извора – 24 документарне збирке, увек инспиративном и важном мемоарском литературом (21 наслов), информацијама из часописа *Ново време*, као и незаобилазном нау-

чном литературом и критички разматраном политичко-полемичком публицистиком.

Да би у потпуности могао да одговори постављеном циљу истраживања, аутор је вешто осмислио методолошки модел и композициону структуру рада, коју поред предговора и увода, сачињава шест хронолошко-тематских целина (поглавља), закључак, попис коришћених извора и литературе, фото-прилоге те регистар личних имена.

У анализи података до којих је долазио стрпљивим истраживачким радом, Томанић је настојао да одгонетне шта се на омеђеном простору дешавало у Априлском рату, какви су били први месеци окупације, какав је био свакодневни живот становника Горње Јасенице по доласку окупатора, те у каквом су стању били покрети отпора у лето 1941. године. Он пише и о устанку против окупатора у јесен 1941. и његовом слому, затим о почетку грађанског рата на омеђеном простору, опадању активности покрета отпора и утврђивању колаборационистичке власти на простору Орашачког и Опленачког среза почетком 1942. године.

Аутор је затим прешао на анализу догађаја који су довели до распламсавања грађанског рата и све чешћих сукоба између партизанског и равногорског покрета. С тим у вези он је посебну пажњу посветио делова-

њу партизанског покрета у првој половини 1943. и доласку јединица Горске гарде у на простор Горње Јасенице у истом временском периоду.

Разбуктавање грађанског рата 1943–1944. такође је нашло места на страницама Томанићеве књиге. Штавише поглавље које о томе говори обимом је највеће у књизи. Аутор је анализирао формирање Прве и Друге шумадијске партизанске бригаде и њихову делатност, али и активности Горске гарде и њену реорганизацију у току 1944. године. Идентификовао је све борбе између два покрета отпора, а поменућемо борбе у Гајевима 1943. и оне у Даросави фебруара 1944. године. Аутор је посветио пажњу и борбама за ослобођење Аранђеловца и Тополе, али и обрачуна са идеолошким непријатељима који је потом уследио.

Свој рад засвођује причом о ратним злочинима почињеним на овом простору. Томанић пише о страдању цивила на простору Горње Јасенице, издвајајући, како је то написао, „10 карактеристичнијих злочина“ које су чиниле све зарађене стране, како немачки окупатор, тако и јединице партизанског и равногорског покрета. Затим је указао на страдање људи из овог краја у логорима на Бањици и Метинском брду, као и стрељањима становника Орашачког и Опленачког среза у Крагујевцу. Оно што желимо посебно да иста-

кнемо и похвалимо јесте то да је Томанић жртвама дао идентитет, набрајајући их именом и презименом, што није чест случај у српској историографији.

На крају желимо да кажемо и то да је аутор резултате својих истраживања саопштио на један допадљив начин. Употреба табела и фотографија допринела је

да текст монографије буде речи-тији и гласнији. Стога са сигурношћу можемо рећи да ће ова поуздана књига бити чврст темељ и инструктиван путоказ за све оне који у будућности одлуче да се баве Другим светским ратом на простору Србије.

Марко Б. Милетић

Информације

НАУЧНИ СКУП „КСЕНИЈА АТАНАСИЈЕВИЋ: О МЕНИ ЋЕ ГОВОРТИ МОЈА ДЕЛА”, БЕОГРАД, 2. ОКТОБАР 2019. ГОДИНЕ

Институт друштвених наука организовао је 2. октобра 2019. године у Београду научну конференцију „Ксенија Атанасијевић: О мени ће говорити моја дела”. Представници Института за стратегијска истраживања били су пуковник др Миљан Милкић, са саопштењем *Различита виђења религије: пацифизам Ксеније Атанасијевић и борбени морал у војсци Краљевине Југославије* и потпуковник др Далибор Денда, са саопштењем *Ксенија Атанасијевић у „времену нетрпељивих”*.

На отварању конференције говорили су др Горан Башић, директор Института друштвених наука и др Зорица Мршевић, научни саветник Института друштвених наука. У поздравним говорима указано је да је Ксенија Атанасијевић, као ангажована интелектуалка, своје филозофско становиште конкретизовала у дијалогу са изазовима њене епохе. Општи утисак који може да има сваки данашњи читалац њених радова јесте да је она своју епоху, по свему судећи, далеко превазишла, да говори и пише о времену у којем ми данас живимо, а не само о времену у којем је живела. Она је исказивала дубоку узнемиреност због погубне моралне равнодушности похлепног модерног човека. Није одобравала пасивност у време зла и сматрала је да „нејако уступање пред насиљем обара човека до крајњих низина”. Залагала се за људска права и принцип недискриминације и изражавала став да не треба бити црнац да би се осудио расизам, не треба бити Јеврејин да би се осудио антисемитизам, не треба бити хомосексуалац да би се осудило прогањање људи на основу њихове сексуалне оријентације. Сматрала је да је као људско биће и грађанка света принципијелно против сваког прогањања људских бића због њихових дубоких и поштених емоција које никоме не сметају.

Своја саопштења на конференцији пријавили су: Љиљана Вулетић (*Ксенија Атанасијевић у раљама друштвених елита и чаршије*), проф. др Лино Вељак (*Борба против зла*), др Зорица Мршевић (*Женско право гласа*), доц. др Катарина Лончаревић и проф. др Мар-

ко Симендић (*Феминистичка политика Ксеније Атанасијевић*), др Мирјана Докмановић (*Ксенија Атанасијевић и улога феминизма у препороду друштва*), проф. др Гордана Даша Духачек (*Пацифизам и феминизам: деловање Ксеније Атанасијевић*), др Адриана Захаријевић (*Филозофија суочена с ратом*), мр Светлана Јанковић (*Рат и мир – кроз дело Ксеније Атанасијевић*), др Љиљана Гавриловић и др Ивана Башић (*Ксенија Атанасијевић: бескомпромисна филозофија бескомпромисне животне приче*), др Вера Меворах (*Ангажована филозофија Ксеније Атанасијевић у борби против антисемитизма и нацизма у Краљевини Југославији*), др Чедомила Маринковић (*Ксенија Атанасијевић и јеврејски женски покрет у Србији*), др Маринко Лолић (*Бранислав Петронијевић и Ксенија Атанасијевић – два схватања филозофије и филозофа у српском модерном филозофском дискурсу*), Александар Миланковић (*Смисао и вредност имагинације у делу „Филозофски фрагменти 1“ Ксеније Атанасијевић*), проф. др Нада Секулић (*Ксенија Атанасијевић – О небројивом, најмањем, бесконачном*), проф. др Ирина Деретић (*Зашто Ксенија Атанасијевић не греша када тумачи антички атомизам?*), проф. емеритус др Свенка Савић (*Ксенија Атанасијевић о Терези Авилској (1515–1582)*), др Владимир Ђурић (*Ксенија Атанасијевић у контексту француске филозофске и моралистичке књижевности*), проф. др Дивна Вуксановић (*Ксенија Атанасијевић у огледалу савремених медија*), др Жарка Свирчев (*Српска књижевност у критичко-есејистичкој интерпретацији Ксеније Атанасијевић*).

Из Института за стратегијска истраживања на конференцији су учествовали пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник (*Различита виђења религије: пацифизам Ксеније Атанасијевић и борбени морал у војсци Краљевине Југославије*) и доц. др Далибор Денда (*Ксенија Атанасијевић у „времену нетрпељивих“*).

Пуковник др Миљан Милкић

ОКРУГЛИ СТО „СРБИ И РУСИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ: НА ПУТУ КА ВЕЛИКОЈ ПОБЕДИ”, БЕОГРАД, 21. ОКТОБАР 2019. ГОДИНЕ

У оквиру посете представника Научноистраживачког института војне историје Генералштаба Оружаних снага Руске Федерације Републици Србији, Институт за стратегијска истраживања Универзитета одбране организовао је округли сто на тему „Срби и Руси у Другом светском рату: на путу ка великој победи”. На округлом столу учествовали су историчари из Републике Србије и Руске Федерације. У делегацији Научноистраживачког института војне историје Генералштаба Оружаних снага Руске Федерације били су генерал-мајор у пензији Иван Иванович Басик, адмирал у пензији Виктор Николајевич Мардусин, пуковник у пензији Сергеј Николајевич Поплавскиј, пуковник Андреј Јевгењевич Шагов и пуковник Пјотр Николајевич Кирјејев.

Округли сто је отворио ректор Универзитета одбране генерал-потпуковник доц. др Горан Радовановић. На отварању округлог стола присутнима су се обратили др Јованка Шарановић, директорка Института за стратегијска истраживања и Иван Иванович Басик, директор Научноистраживачког института војне историје Генералштаба Оружаних снага Руске Федерације.

Округли сто је био подељен на четири панела и укупно је представљено 12 саопштења. Своја саопштења представили су представници Научноистраживачког института војне историје: В. Н. Мардусин („Основные направления политической поддержки и военно-технической помощи СССР народно-освободительной-антифашистской борьбе в Югославии, 1941 - сентябрь 1944”), И.И. Басик, „Военно-стратегическое значение и особенности Белградской наступательной операции во Второй мировой войне, 28. сентября - 20. октября 1944. г”), П. Н. Киреев („Опыт боевого взаимодействия войск Красной армии и Народноосвободительной армии Югославии в ходе Белградской операции”), С. Н. Поплавский („Военно-политическая поддержка Советским Союзом нацио-

нальных интересов новой Югославии на международной арене на заключительном этапе Второй мировой войны”), А. Е. Шагов („Развитие боевого содружества советских и югославских войск при завершении освобождения Югославии, ноябрь 1944 – май 1945. г”)

Поред учесника из Руске Федерације на округлом столу је са научним саопштењима учествовало троје војних историчара из Института за стратегијска истраживања: пуковник др Миљан Милкић („Заједничке операције НОВЈ, Црвене армије и Бугарске народне армије у Србији 1944. године”), потпуковник доц. др Далибор Денда („Обавештајна сарадња Краљевине Југославије са савезницима 1939-1941. године”) и др Татјана Милошевић („Ослобођење Београда 1944. године”); затим, проф. др Александар Животић са Филозофског факултета Универзитета у Београду („Сукоб перцепција и интереса: Југословенско-совјетски војни преговори 1939–1941”), проф. др Алексеј Тимофејев из Института за новију историју Србије („Научна и наставна употреба дигиталних база података у проучавању ослобођења Београда, септембар-октобар 1944. године”), др Милан Терзић, директор Архива Југославије („Стратегијска ситуација у Југославији пред Београдску операцију 1944. године”) и пуковник доц. др Слободан Ђукић са Војне академије („Србија у рату 1941. године”)

На округлом столу „Срби и Руси у Другом светском рату: на путу ка великој победи” били су присутни полазници 66. класе Командноштабног усавршавања Школе националне одбране Универзитета одбране.

Значај округлог стола „Срби и Руси у Другом светском рату: на путу ка великој победи” јесте и у томе што је ово прва заједничка активност Института за стратегијска истраживања и Научноистраживачког института војне историје Генералштаба Оружаних снага Руске Федерације.

Пуковник др Миљан Милкић

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „THE PARIS PEACE CONFERENCE (1919) AND THE NEW INTERNATIONAL LIBERAL ORDER 1.0”, БУКУРЕШТ, РЕПУБЛИКА РУМУНИЈА, ОД 25. ДО 29. НОВЕМБРА 2019. ГОДИНЕ

У организацији Института за политичке студије одбране и војну историју Министарства одбране Републике Румуније, у Букурешту је од 25. до 29. новембра 2019. године одржана међународна научна конференција „The Paris Peace Conference (1919) and the New International Liberal Order 1.0”. Из Института за стратегијска истраживања на конференцији су учествовали пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник, и потпуковник доцент др Далибор Денда.

Први радни дан конференције био је уторак 26. новембар. Конференцију је отворио бригадни генерал Василе Букур (Vasile BUCUR), заменик шефа Одељења за политику одбране и међународну сарадњу. На отварању конференције говорио је и генерал-мајор др Михаел Јонеску, директор Института за политичке студије одбране и војну историју. Првог дана, у оквиру три панела, презентовано је укупно 12 саопштења цивилних и војних стручњака из Немачке, Израела, Бугарске, Румуније, Молдавије, Чешке, Србије, Пољске и Литваније (проф. др Мишел Епкенханс, „Germany and the Treaty of Versailles: its impact on Germany’s domestic and foreign policy”; пуковник Бени Микелсон, „From Bacau to Paris – The Zionist Case at 1919, Paris Peace Conference and Aaron Aaronson”; др Воин Божинов, „The Insistences of the Bulgarian Delegation on the Paris Peace Conference (1919)”; проф. др Клаудиу-Луциан Топор, „Romania and Paris Peace Conference (1919). The dossier of the Russian Armies’ ‘defection’ (1917-1918)”; проф. др Кестутис Килинскас, „Elections as Challenge of Democracy for Military Forces of Lithuania after WWI”; др Октавијан Тицу, „International recognition of Bessarabia’s union with Romania: between the Supreme Council’s decision form March 3rd 1920 and the Treaty of October 28th 1920”; проф. др Јон Шишкану, „Japan’s position on ratification of the 1920 Treaty of Paris”; др Лусиан Леустеан, „Romania and the initiation of the race, linguistic and religion minorities

protection system at the Paris Peace Conference (1919)”; Томаш Кикал, „A Daring Venture - Czechoslovakia’s Fight for its Claimed Borders in 1919”; пуковник др Миљан Милкић, „War and Diplomacy over Carinthia. Determination of the Border between Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Austria, 1918-1920”; проф др. Андржеј Дубицки, „Some issues connected with international transport after the Great War. The case of Poland, Czechoslovakia and Romania”; пуковник Ливиу Корђу, „The impact of the war on European Society (reintegration of the former combatants, political-economic reforms, societal transformations etc.)”.

Другог радног дана, 27. новембра, одржана су три панела, на којима су представљена саопштења деветоро цивилних и војних стручњака из Француске, Грчке, Румуније, Србије, Бугарске, Мађарске и Молдавије (потпуковник др Винсент Арбаретиер, „The ‘Armee d’Orient’ from the Armistice to the Petite Entente (1918-1920)”; др Ефпраксија Пасхалиду, „Allied mandate to land the Hellenic Army in Smyrna (May, 1919): an imminent war”; потпуковник др Далибор Денда, „Military Factor and Establishing of Yugoslav – Romanian Border in Banat 1918-1919”; др Михали Крамли, „Some questions of the Hungarian Transport Policy in 1919. Illusions and Reality”; др Воин Божинов, „The Restoration of the Diplomatic Relations between Bulgaria and Romania after World War I”; мајор др Виктор Андахази Сеге, „From Padua to Trianon, 1918-1920 – by the point of view of the Hungarian Army”; др Василе Унгуреану, „The issue of Bessarabia’s unification with Romania at Paris Peace Conference (1919-1920)”; др Мануел Станеску, „Romania and the Russian Civil War”; др Петре Оту, „Military cooperation between the Romanians and the Allies at the end of 1918 and the beginning of the 1919”; Виталие Ђобану, „The particularity of the Bessarabian issue at the Paris Peace Conference”; др Валентин Бурлаку, „Bessarabia and the issues of regional security at the Paris Peace Conference”; Михаил Добре, „The first year of the Paris Peace Conference and the signs of the twilight of the synchrony within the Romanian-Italian diplomatic relations”. Другим панелом, у оквиру другог радног дана, модерирао је пуковник др Миљан Милкић.

Трећег радног дана конференције организован је панел посвећен закључним разматрањима и оцени успешности конференције. У оквиру овог панела говорили су генерал-мајор др Михаел Јонеску, директор Института за политичке студије одбране и војну историју и капетан бојног брода др Јерг Хилман (Jörg Hillmann), директор

Центра за војну историју и друштвене науке Бундесфера (ZMSBw). Они су конференцију оценили успешном и указали на значај проучавања Версајске мировне конференције и последица које су њене одлуке имале по Европу и свет. Др Јонеску је изразио незадовољство што на конференцији није било више тема које се односе на дешавања у другим деловима света. Др Јонеску је обавестио учеснике да до средине јануара 2019. доставе своје чланке за објављивање у зборнику радова са конференције. Последњег радног дана учесници конференције организовано су обишли Историјски музеј у Букурешту и зграду парламента.

На конференцији је учествовало 25 цивилних и војних стручњака (истраживача из научних института и универзитетских професора) из дванаест земаља (Румуније – 7, Француске – 1, Грчке – 1, Немачке – 2, Израела – 1, Чешке – 1, Литваније – 1, Молдавије – 3, Србије – 2, Бугарске – 2, Пољске – 1 и Мађарске – 2).

Пуковник др Миљан Милкић

Упутство за ауторе

ОСНОВНА УПУТСТВА

У часопису *Војноисторијски гласник* објављују се необјављени научни (оригинални научни чланак, прегледни чланак, кратко или претходно саопштење, научна критика, полемика и осврт и критичко издање изворне грађе) и стручни радови (прикази, информативни прилози) који се баве војном историјом, са посебним акцентом на историју Србије, Југославије и Балкана.

Радови се објављују на српском језику ћирилицом или на енглеском језику. Максимална дужина рада је 45.000 карактера са размацама, укључујући и фусноте и друге прилоге. Текст треба да је написан у MS Word-у, фонтом Times New Roman, величина фонта 12, са размаком 1,5. Фусноте писати фонтом 10, размак Single.

Сви добијени научни радови подлежу рецензији и да би били објављени неопходно је да добију две позитивне рецензије анонимних спољних рецензената из земље или иностранства.

Научни рад треба да има следеће елементе:

– титула, име и презиме и звање аутора (Times New Roman, фонт 12). Име и презиме аутора писати великим словима. Рад може имати највише три аутора. Потребно је навести и годину рођења аутора, која се доставља Народној библиотеци Србије ради каталогизације чланка;

– назив и адреса установе (фонт 12);
– електронска адреса аутора (фонт 12);
– наслов рада (Times New Roman, фонт 14, велика слова, болд);
– апстракт рада на српском (фонт 11, до 1.000 карактера);
– кључне речи (до 10 термина, фонт 11);
– основни текст рада (Times New Roman, фонт 12, до 45.000 карактера, са размацама и фуснотама). Основни текст рада може имати поглавља и потпоглавља, са кратким поднасловом, исписаним италиком, фонт 12;

– фусноте (Times New Roman, фонт 10, размак Single);
– списак извора и литературе (прво необјављени па објављени извори и потом литература абecedним редом, фонт 12);
– резиме на енглеском језику, са именом и презименом аутора и насловом рада (фонт 11, до 2.000 карактера);

– кључне речи на енглеском (до 10 термина, фонт 11).

Редослед елемената се мора поштовати.

Назив пројекта, захвалност установама и сл. ставити уз наслов рада, као прву, нунумерисану фусноту (звездицу).

Табеле, фотографије, графиконе и друге прилоге ставити на одређеном месту у тексту са редним бројем и описом/легендом.

За цитирање извора и литературе користити чикашки цитатни стил (видети детаљно упутство у тексту испод). Приликом цитирања поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

Редакција неће разматрати радове који не садрже све наведене елементе.

Рукописе слати у електронској форми на електронску адресу Редакције: **VIG@mod.gov.rs**

Упутство за навођење референци по чикашком цитатном стилу

Цитирање архивских извора

За цитирање архивских извора користити правила и препоруке појединих архива. Притом полазити од општег ка појединачном, односно од архива, преко фонда, фасцикле/кутије, архивске јединице, досијеа, сигнатуре. Први пут навести пун назив архива и фонда, а потом скраћеницу или само број. Када се у фуснотама цитира конкретни документ (акт, допис, писмо, извештај, елаборат, реферат итд.) наводи се број, датум, аутор (установом или појединцем) и наслов. У библиографији се наводи само архив и фонд или збирка који су коришћени.

ПРИМЕРИ: Архив Југославије (АЈ), фонд 130, Савезно извршно веће (СИБ), фасцикла 1, архивска јединица 2; даље: АЈ, 130-1-2

ПРИМЕР: Војни архив, Пописник 3, кутија 223, фасцикла 12, документ 8; даље: ВА, П-3, 223-12-8

ПРИМЕР: Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), САД, 1966, фасц. 160, досије 15, сигн. 41036; даље: ДА МСП, ПА ...

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), Индија, 1955, фасц. 24, досије 36, сигн. 41989; даље: ДА МСП, ПА ...

Архив Србије (АС), фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), Управа за агитацију и пропаганду, фасц. 10,

Извештај о школама у НР Србији и Београдском универзитету, јун 1949; даље: АС, ЦК СКС ...

Архив САНУ, Историјска збирка, Заоставштина Александра Белића, 14386, АБ/ИБ – 1421.

Цитирање монографских радова

Монографија са једним аутором

Напомена или фуснота (у даљем тексту Ф): редни број. Име и презиме аутора, *Наслов књиге* (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Драган Богетић, *Југословенско-амерички односи: 1961–1971* (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 25.

Библиографија (у даљем тексту Б): Презиме, име аутора. *Наслов књиге*. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Богетић, Драган. *Југословенско-амерички односи: 1961–1971*. Београд: Институт за савремену историју, 2012.

Монографија са два или три аутора

Ф: редни број. Име и презиме аутора и име и презиме аутора, *наслов књиге* (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Драган Богетић и Александар Животић, *Југославија и Арапско-израелски рат 1967* (Београд: Институт за савремену историју, 2010), 85.

Б: Презиме, име, и име и презиме. *Наслов књиге*. Место издања: издавач, година

ПРИМЕР: Богетић, Драган и Александар Животић. *Југославија и Арапско-израелски рат 1967*. Београд: Институт за савремену историју, 2010.

Монографија са четири или више аутора

Уколико монографија има четири или више аутора у библиографији се наводе сви аутори, а у фуснотама се наводи само први аутор, а потом „и др.” (и други), или „et al.” код радова на страном језику.

Ф: редни број. Име и презиме аутора и др., *наслов књиге* (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Christoph Neumayer et al., Bošnjaci u carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Historija i uniforme

od 1878. do 1918. godine (Wien: Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008), 120–134.

Б: Презиме, име, име и презиме, име и презиме, име и презиме и име и презиме аутора. *Наслов књиге*. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Neumayer, Christoph, Erwin Schmidl, Hermann Hinterstoisser, Helmut Wohnout. *Bošnjaci u carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Historija i uniforme od 1878. do 1918. godine*. Wien: Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008.

Уредник, приређивач, преводилац – примарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме, ур., гл. и одг. ур., прев., прир., *наслов књиге* (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Момчило Павловић, прир., *Документи ЦИА о Југославији 1948–1983* (Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009), 235.

Б: Презиме, име, ур., гл. и одг. ур., прев., прир. *наслов књиге*. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Павловић, Момчило, прир. *Документи ЦИА о Југославији 1948–1983*. Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009.

Уколико има више уредника, приређивача или преводилаца, важе иста правила као за ауторе монографија.

Уредник, приређивач, преводилац – секундарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, ур., гл. и одг. ур., прев., прир. Име и презиме (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Џон Луис Гедис, *Хладни рат: Ми данас знамо*, Зоран Хамовић, превод Предраг Симић (Београд: Клио, 2003), 157.

Б: Презиме, име аутора. *Наслов књиге*. Уредник, главни и одговорни уредник, превео, приредио име и презиме. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Гедис Џон Луис. *Хладни рат: Ми данас знамо*. Зоран Хамовић, превод Предраг Симић. Београд: Клио, 2008.

Електронско издање књиге

Ако је књига доступна у више формата, требало би навести ону верзију која је коришћена у раду. У библиографији се може навести да је књига доступна и у другим форматима.

Ф: редни број. Име и презиме аутора, *наслов књиге* (место издања: издавач, година), [http://адреса](#) (приступљено датум).

ПРИМЕР: Бранислав Нушић, *Аутобиографија* (Београд: Креативни центар, 2001),

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39 (приступљено 13. 10. 2008)

Б: Презиме, име аутора. *Наслов књиге*. Место издања: издавач, година. [http://адреса](#) (приступљено датум). Такође доступно у штампаном облику и на CD-ROM-у.

ПРИМЕР: Нушић, Бранислав. *Аутобиографија*. Београд: Креативни центар, 2001.

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39 (приступљено 13. 10. 2008). Такође доступно у штампаном облику.

Цитирање зборника радова

Цитирање чланка у зборнику радова:

Ф: Име и презиме аутора, „наслов чланка”, у: *наслов зборника*, уредник име и презиме (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Слободан Селинић, „Југословенски представници у Чехословачкој 1945–1949”, у: *Југословенска дипломатија 1946–1961*, уредник Слободан Селинић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2012), 135–159.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов чланка”. У: *наслов зборника*. Уредник име и презиме, стране. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Селинић, Слободан. „Југословенски представници у Чехословачкој 1945–1949”. У: *Југословенска дипломатија 1950–1951*. Уредник Слободан Селинић, 135–159. Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.

Цитирање поглавља или неког другог дела књиге

Ф: Име и презиме аутора, „наслов поглавља”, у: *наслов књиге*, уредник име и презиме (место издања: издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Дубравка Стојановић, „Успон и пад детанта 1969–1980”, у: *Рађање глобалног света 1880–2015*, уредник Милан Ристовић (Београд, Чигоја штампа, 2015), 330–341.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов поглавља”. У: *наслов књиге*. уредник име и презиме, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Стојановић, Дубравка. „Успон и пад детанта 1969–1980”. У: *Рађање глобалног света 1880–2015*. Уредник Милан Ристовић, 343–362. Београд: Чигоја штампа, 2015.

Предговор, уводник, поговор

Ф: Име и презиме, предговор, уводник, поговор у *наслов књиге*, име и презиме аутора (Место издања: издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Мирољуб Кљајић, Предговор у *Аутобиографија једног матуранта 1941*, Миодраг В. Михаиловић (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012), 7–8.

Б: Презиме, име. Предговор, уводник, поговор у *наслов књиге*, име и презиме аутора, стране. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Кљајић, Мирољуб. Предговор у *Аутобиографија једног матуранта 1941*, Миодраг В. Михаиловић, 7–8. Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012.

Јединица из енциклопедије или лексикона

Ф: Име и презиме аутора, „наслов текста”, у: *енциклопедија, лексикон*, том, (Место издања: Издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Чедомир Попов, „Марковић, Светозар”, у: *Српски биографски речник*, 6, Мар-Миш (Нови Сад: Матица српска, 2014), 204–209.

Б: Презиме, име аутора. „наслов текста”. У: *енциклопедија, лексикон*, том, стране. Место издања: издавач, година.

ПРИМЕР: Попов, Чедомир. „Марковић, Светозар”. У: *Српски биографски речник*, 6, Мар-Миш, 204–209. Нови Сад: Матица српска, 2014.

Цитирање часописа и новина

Рад у часопису у штампаном облику:

Ф: Име и презиме аутора, „наслов текста”, *наслов часописа*, година излажења, број, свеска (година), страна.

ПРИМЕР: Александар Радић, „Вежба Авала – југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”, *Историја 20. века*, XXIV, бр. 2 (2006), 99.

Б: Презиме, име. „Наслов текста”. *Наслов часописа*, година излажења, број, свеска (година), стране.

ПРИМЕР: Радић Александар. „Вежба Авала – Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”. *Историја 20. века*, XXIV, бр. 2 (2006), 87–104.

У фуснотама се наводи страна или стране које су консултоване, а у библиографији број страна целог чланка.

Уколико рад има више аутора њихова имена се наводе као у случају монографије.

Текст у дневној и периодичној штампи:

Ф: Име и презиме аутора, „наслов текста”, *наслов новина*, датум, страна.

ПРИМЕР: Александар Белић, „Око Трста”, *Политика*, 17. 9. 1945, 1.

Уколико није потписан аутор текста, цитат започети са насловом.

Б: У библиографији не наводи сваки текст понаособ, већ после одељка са објављеним изворима навести наслов новина и годину или распон година које су коришћене у раду.

Уколико се ради о специфичном и посебно важном тексту, навести га у библиографији на следећи начин: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. *Наслов новина*, датум, страна.

ПРИМЕР: Белић, Александар. „Око Трста”. *Политика*, 17. 9. 1945, 1.

Текст у on-line часопису:

Ф: Име и презиме аутора, „наслов текста”, *наслов часописа*, број, свеска (година издања), стране (приступљено датум). DOI број.

ПРИМЕР: Konstantin V. Nikiforov, „Modernization mixed with nationalism”, *Balkanica*, XLV, (2014), 443 (приступљено 28.7.2015). DOI:10.2298/BALC1445443N.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. *Наслов часописа*, број, свеска (датум), стране (приступљено датум).

ПРИМЕР: Nikiforov, Konstantin V. „Modernization mixed with nationalism”, *Balkanica*, XLV, (2014), 443–451 (приступљено 28.7.2015). DOI:10.2298/BALC1445443N.

Уколико часопис нема DOI број, навести <http://>адресу и датум приступања.

Цитирање магистарских теза и докторских дисертација

Ф: Име и презиме, „наслов тезе/дисертације” (врста рада, универзитет, факултет, одељење, година).

ПРИМЕР: Мр Ивана Добривојевић, „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945–1955” (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011).

Б: Презиме, име. „Наслов тезе/дисертације”. Врста рада, универзитет, факултет, одељење, година.

ПРИМЕР: Добривојевић, мр Ивана. „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945–1955”. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011.

Цитирање мултимедијалних извора

Звучни запис:

Ф: Име и презиме аутора, наслов записа, продуцентска кућа – медиј.

ПРИМЕР: Јосип Броз Тито, Тито нам говори, ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча

Б: Презиме, име аутора. Наслов записа. Име продуцентске куће, издавача – медиј.

ПРИМЕР: Броз, Јосип Тито. Тито нам говори. ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча.

Видео-запис:

Ф: Наслов филма, медиј, редитељ име и презиме (место издања: издавач, година).

ПРИМЕР: Вариола вера, ДВД, редитељ Горан Марковић (Београд: Ванс, 2005).

Б: Наслов филма. Редитељ име и презиме. Место издања: издавач, година. Медиј.

ПРИМЕР: Вариола вера. Редитељ Горан Марковић. Београд: Ванс, 2005. ДВД.

Цитирање усмених казивања (oral history)

ПРИМЕР: Интервју са Латинком Перовић, Београд, Србија, 12.05.2007.

Цитирање e-mail-а и СМС-а

ПРИМЕР: Александар Петровић, e-mail послат аутору 18.11.2105.

Цитирање радова у даљем тексту, након првог помињања

Први пут цитиран рад наводи се у пуној форми у фусноти, док се у даљем тексту користи скраћена форма:

– за радове на српском језику приликом понављања исте јединице користити *Исто* (приликом понављања у првој следећој фусноти) или *н. д.* (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који цитирамо). Приликом непосредног понављања истог аутора користити *Исти/Иста*.

ПРИМЕР: напомена бр. 4. Ђоко Трипковић, Југославија–СССР: 1956–1971 (Београд: Институт за савремену историју, 2013), 35.

Напомена бр. 5. *Исто*, 36.

Напомена бр. 22. Ђ. Трипковић, *н. д.*, 100.

– за радове на страним језицима приликом понављања исте јединице користити *Ibid.* (приликом понављања у првој следећој фусноти) или *оп. цит.* (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који цитирамо). Приликом непосредног понављања истог аутора користити *Idem*.

ПРИМЕР: напомена бр. 4. Matti Golan, *The secret conversations of Henry Kissinger. Step by step diplomacy in the Middle East* (Quadrangle: The New York Times Book.co, 1976), 13.

Напомена бр. 5. *Ibid.*

Напомена бр. 32. M. Golan, *op. cit.*, 85.

ПРИМЕР: напомена бр. 5. David Holloway, *Stalin and the Bomb: the Soviet Union and Atomic Energy: 1939–1956* (New Haven: Yale University Press, 1994), 45.

Напомена бр. 6. *Ibid.*

Напомена бр. 16. D. Holloway, *op. cit.*, 50.

– уколико у тексту цитирамо више радова истог аутора, сваки рад при поновном цитирању наводимо у скраћеном облику.

ПРИМЕР: Ђ. Трипковић, *Југославија и СССР...*, 217.

Golan, The secret conversations ..., 67.

Богетић, „Кипарска криза 1974...”, 115.

Напомене:

Приликом цитирања литературе поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

У основном тексту називе месеци писати словима, а у оквиру цитата арапским цифрама.

Листа рецензента

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА У 2019. ГОДИНИ

1. Проф. др Љубодраг Димић, академик САНУ, редовни професор, Филозофски факултет, Београд
2. Проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ, редовни професор, Филозофски факултет, Београд
3. Проф. др Божица Младеновић, редовни професор, Филозофски факултет, Ниш
4. Др Жарко Петковић, редовни професор, Филозофски факултет, Београд
5. Др Бранко Бешлин, редовни професор, Филозофски факултет, Нови Сад
6. Др Андреј Л. Шемјакин, научни саветник, Институт за славистику РАН, Москва
7. Др Драган Богетић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд
8. Др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије, Београд
9. Др Милић Ј. Милићевић, виши научни сарадник, Историјски институт, Београд
10. Проф. др Александар Животић, ванредни професор, Филозофски факултет, Београд
11. Проф. др Алексеј Тимофејев, виши научни сарадник, ванредни професор, Институт за новију историју Србије и Филозофски факултет, Београд
12. др Милан Гулић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд
13. Пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања / Универзитет одбране, Београд
14. Пуковник доц. др Слободан Ђукић, Војна академија / Универзитет одбране, Београд
15. Пуковник др Вељко Благојевић, научни сарадник Институт за стратегијска истраживања / Универзитет одбране, Београд
16. Потпуковник доц. др Далибор Денда, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања / Универзитет одбране, Београд
17. Др Љубинка Шкодрић, научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд

18. Др Ивана Пантелић, научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд
19. Др Невен Исаиловић, научни сарадник, Историјски институт, Београд
20. Др Милош Ивановић, научни сарадник, Историјски институт, Београд
21. Др Милутин Живковић, научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд
22. Др Срђан Мићић, научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд
23. Др Наташа Милићевић, научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд
24. Др Блаж Торкар, виши кустос, Војни музеј Словеначке војске, Марибор
25. Др Дмитар Тасић, виши научни сарадник, Универзитет Храдец Кралове

КОРЕКТУРА

Одељење за војну историју ИСИ

КОРЕКТУРА РЕЗИМЕА/PROOFREADING

Др Харолд Е. Раф (Dr. Harold E. Raugh. Jr.)

ЛЕКТУРА

Медија центар „Одбрана”

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Марија Марић

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историски гласник = Military
Historical Review = Военно-исторический
журнал = Revue Historique militaire =
Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни
уредник Далибор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)-
. - Београд : Институт за стратегијска
истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије,
1950- (Београд : Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956)
Војни историски гласник; од бр. 1/2 (1961)
Vojnoistorijski glasnik; од бр. 1/2 (1993)
Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 100

Штампа:

Војна штампарија „Београд”